MAHABHARATAM

ACWAMEDHA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

अश्वमेधपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"ब्रतपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता वीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

श्रीमहाभारतम्।

अश्वमेधपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। कृतोदकन्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः। पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः॥ १॥ उत्तीर्य्य तु महाबाहुर्बाष्पव्याकुललोचनः। पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः॥ २॥ तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः। मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्द्दनः॥ ३॥ तमार्त्तं पतितं भूमौ श्वसन्तञ्च पुनः पुनः। ददृशुः पाण्डवा राजन् धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ४॥ तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम्। भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन्॥ ५॥ राजा तु धृतराष्ट्रस्तु पुत्रशोकाभिपीड़ितः। वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरम्॥ ६॥ उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्य्यमनन्तरम्। क्षात्रधर्म्मेण कौन्तेय जितेयमवनी त्वया॥ ७॥ तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्द्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वरः। न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्म्मभृताम्बर॥ ८॥ शोचितव्यं मया चैव गान्धार्य्या च महीपते। ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्नलब्धं यथा धनम्॥ ९॥ अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः। वाक्यानि सुमहार्थानि परि-

तप्स्यामि दुर्म्मतिः॥ १०॥ उक्तवान् विदुरो यत्त्वां धर्म्मात्मा दिव्य-दर्शनः। दुर्य्योधनापराधेन कुलन्ते विनशिष्यति॥ ११॥ स्वस्ति चेदिच्छसे राजन् कुलस्य कुरु मे वचः। त्यज्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः॥ १२॥ कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतु कर्हिचित्। द्यूतसङ्घातमप्येषामप्रवादेन वारय॥ १३॥ अभि-षेचय राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम्। स पालयिष्यति वशी धर्म्मेण पृथिवीमिमाम्॥ १४॥ अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव॥ १५॥ समं सर्व्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप। अनुजीवन्तु सर्व्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्द्धन॥ १६॥ एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घ-दर्शिनि। दुर्य्योधनमहं पापमन्ववर्त्तं वृथामतिः॥ १७॥ अश्रुत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम्। फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे॥ १८॥ वृद्धौ हि तेऽस्वपितरौ पश्य तौ दुःखितौ नृप। न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप॥ १९॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि

प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता। तूष्णीम्बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः॥ १॥ अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप। सन्तापयति वै तस्य पूर्व्वप्रेतान् पितामहान्॥ २॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्विविधैराप्तदक्षिणैः। देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितॄनपि॥ ३॥ अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरकिञ्चनान्। त्वद्विधस्य महाबुद्धेर्नैतद्योपपद्यते॥ ४॥ विदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम्। श्रुताश्च राजधर्म्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात्। कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा

॥ ५ ॥ नेमामर्हसि मूढ़ानां वृत्तिं त्वमनुवर्त्तितुम् । पितृपैतामहं वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६ ॥ युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् । न हि कश्चिद्धि शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७ ॥ त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया येऽस्मिन्रणे हताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् । विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे ॥ १० ॥ प्रियन्तु मे स्यात् सुमहत् कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन । यदि मामनुजानीयाद्भवान् गन्तुं तपोवनम् ॥ ११ ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् । कर्णञ्च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्म्मणा येन मुच्येयमस्मात् क्रूराज्जनार्द्दन । कर्म्मणा तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३ ॥ तमेवं वादिनं पार्थं व्यासः प्रोवाच धर्म्मवित् । शान्तयन् सुमहातेजा शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४ ॥ अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे । किमाकाशे वयं तात प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका । यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६ ॥ मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः । असकृच्चापि सन्देहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ १७ ॥ अश्रद्दधानो दुर्म्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् । मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९ ॥ स कथं सर्वधर्म्मज्ञः सर्वागमविशारदः । परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यास उवाच। युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः। न हि कश्चित् स्वयं मर्त्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाम्॥ १॥ ईश्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानद। करोति पुरुषः कर्म्म तत्र का परिदेवना॥ २॥ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्म्माणमन्ततः। शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत॥ ३॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर। तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते॥ ४॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप। पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः॥ ५॥ असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मखक्रियाम्। प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञः परायणम्॥ ६॥ यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः। ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन्॥ ७॥ राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधञ्च भारत। नरमेधञ्च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर॥ ८॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता। बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा॥ ९॥ यथा च भरतो राजा दौष्मन्तिः पृथिवीपतिः। शाकुन्तलो महावीर्य्यस्तव पूर्वपितामहः॥ १०॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं वाजिमेधः पावयेत् पृथिवीपतिम्। अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि॥ ११॥ इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम। दानमल्पं न शक्नोमि दातुं वित्तञ्च नास्ति मे॥ १२॥ न तु बालानिमान् दीनानुत्सहे वसु याचितुम्। तथैवार्द्रव्रणान् कृच्छ्रे वर्त्तमानान्नृपात्मजान्॥१३॥ स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम। करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः॥ १४॥ दुर्य्योधनापराधेन वसुधावसुधाधिपाः। प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्त्या मुनिसत्तम॥ १५॥ दुर्य्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात्। कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः॥ १६॥ पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पितः। विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविप-

र्थ्यैयः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्त्तुं चिकीर्षामि तपोधन । अत्र मे भगवन् सम्यक् साचिव्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो द्वैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसञ्चिन्त्य धर्म्मराजानमब्रवीत् ॥१९॥

व्यास उवाच । कोषश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति । विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २० ॥ उत्सृष्टं ब्राह्मणेर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः । तदानयस्व कौन्तेय पर्य्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत् समाचितम् । कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदताम्वर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारन्धमं नृपम् । यस्मिन् काले महावीर्य्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि मरुत्तीये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्म्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्त्तनम् । द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्द्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत् परमधार्म्मिकम् । तांस्तु सर्व्वान् महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत् प्रतिमानं धनुष्मताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुता राजन् बभूवुर्द्दशपञ्च च । सर्व्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्म्मरताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः । तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः सुतान्

सर्वानपीड़यत् ॥ ७॥ खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्य-मकण्ठकम् । नाशकद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८॥ तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र मुदिता ह्यभवंस्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निर-सनन्च तत् । नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तं चान्व-रज्यन्त धर्म्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य व्यशी-र्य्यत् कोशवाहनम् । तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात् पर्य्य-पीड़यन् ॥ १२ ॥ स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशाश्ववाहनः । आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-मभिहन्तुन्ते शक्नुवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत् सर्वान् प्रातिसीमान्नराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् विश्रुतः स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् । इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्ज्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वे महीपाला वर्त्तन्ते स्म वशे तदा । स हि सम्राड़भूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८ ॥ अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत् । यज्ञशीलो धर्म्मरतिर्धृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तेजसादित्य-सदृशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २० ॥ कर्म्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च । मनां-स्याह्लादयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे हय-मेधानां शतेन विधिवत् प्रभुः । याजयामास यं विद्वान् स्वय-मेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया । मरुत्तो नाम धर्म्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशाः । नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ २३ ॥ स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भ-

भयान्युत। कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४ ॥
मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे। काञ्चनः सुमहान्
पादस्तत्र कर्म्म चकार सः ॥ २५ ॥ ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठरा-
ण्यासनानि च। चक्रुः सुवर्णकर्त्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥२६॥
तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह। ईजे तत्र स धर्म्मात्मा
विधिवत् पृथिवीपतिः। मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नरा-
धिपः ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वीर्य्यः समभवत् स राजा वदताम्वर।
कथञ्च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १ ॥ क्व च तत् साम्प्रतं
द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते। कथञ्च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २ ॥
व्यास उवाच। असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन् प्रजापतेः।
अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्द्धन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ तथैवाङ्गिरसः
पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः। बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः सम्वर्त्तश्च तपो-
धनः ॥ ४ ॥ तावतिस्पर्द्धिनौ राजन् पृथगास्तां परस्परम्। बृह-
स्पतिः स सम्वर्त्तं वाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५ ॥ स वाध्यमानः सततं
भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत। अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरो-
चयत् ॥ ६ ॥ वासवोऽप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसो
ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम्। याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा
करन्धमः ॥ ८ ॥ वीर्य्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च। शत-
क्रतुरिवोजस्वी धर्म्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९ ॥ वाहनं यस्य योधाश्च
मित्राणि विविधानि च। शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च

सर्वशः ॥ १० ॥ ध्यानादेवाभवद्राजन् मुखवातेन रंशः। स्वगुणैः पार्थिवान् सर्वान् वशे चक्रे नराधिपः ॥ ११ ॥ संजीव्य कालमिष्टञ्च सशरीरो दिवङ्गतः। बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ॥ १२ ॥ अविच्छिन्नाम शत्रुञ्जित् स्ववशे कृतवान्महीम्। विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत् स पार्थिवः ॥ १३ ॥ तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्य्यवान्। पुत्रस्तमनुरक्ताभूत् पृथिवी सागराम्बरा ॥ १४ ॥ स्पर्द्धते स स्म सततं देवराजेन नित्यदा। वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्द्धते पाण्डुनन्दन ॥ १५ ॥ शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः। यतमानोऽपि वै शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ १६ ॥ सोऽशक्नुवन विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम्। उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १७ ॥ बृहस्पते मरुत्तस्य मास्मकार्षीः कथञ्चन। दैवं कर्माथ पित्रं वा कर्त्तासि मम चेत् प्रियम् ॥ १८ ॥ अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणाञ्च बृहस्पते। इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १९ ॥ कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम्। याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ २० ॥ मां वा वृणीष्व भद्रन्ते मरुत्तं वा महीपतिम्। परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ २१ ॥ एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः। मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः। नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २३ ॥ त्वमाजहर्थ देवानामेको वीरश्रियं पराम्। त्वं बिभर्षि भुवं द्याञ्च सदैव बलसूदन ॥ २४ ॥ पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर। याजयेयमहं मर्त्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २५ ॥ समाश्वसिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्त्यस्य कर्हिचित्। ग्रहीष्यामि स्रुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २६ ॥ हिरण्यरेता नोष्णः स्यात् परिवर्त्तेत मेदिनी। भासन्तु न रविः कुर्य्यान्न तु सत्यं चलेन्मयि ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः । प्रशंस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १ ॥ देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह । श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्यज्ञमाहारयत् परम् ॥२॥ सङ्कल्प्य मनसा यज्ञं करन्धमसुतात्मजः । बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन् यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन । कृतोऽभिसन्धिर्यज्ञस्य भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४ ॥ तमहं यष्टुमिच्छामि सम्भाराः सम्भृताश्च मे । याज्योऽस्मि भवतः साधो तत् प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते । वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातञ्च तस्य मे ॥ ६ ॥

मरुत्त उवाच । पित्र्यमस्मि भवत्क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् । तवास्मि याज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिरुवाच । अमर्त्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये कथं नरम् । मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्ययाजनात् ॥ ८ ॥ न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि । उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् । प्रत्यागच्छत् सुसंविग्नो ददर्श पथि नारदम् ॥ १० ॥ देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः । विधिवत् प्राञ्जलिस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कच्चित् क्षेमं तवानघ । क्व गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२ ॥ श्रोतव्यं

चेन्मया राजन् ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ। व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्व-यत्नैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा। विप्रलम्भमुपाध्यायात् सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

मरुत्त उवाच। गतोऽस्म्याङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्य्यं बृहस्पतिम्। यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितं नाद्य कामये। परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच। एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह। आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच। राजन्नङ्गिरसः पुत्रः सम्वर्त्तो नाम धार्मिकः। संक्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ॥ १८ ॥ तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः। प्रसन्नस्त्वां महातेजाः सम्वर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत्त उवाच। संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद! पश्येयं क्व नु सम्वर्त्तं शंस मे वदताम्वर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै वर्त्तेयं कथं मां न परित्यजेत्। प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितु-मुत्सहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच। उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स संक्रमीति यथा-सुखम्। वाराणस्यां महाराज दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् ॥ २२ ॥ तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्। तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत् स वीर्य्यवान्। तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजेः ॥ २४ ॥ पृच्छेत्त्वां यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह। ब्रूयास्त्वं नारदे-नेति सम्वर्त्तः कथितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चेत्त्वामनुयुञ्जीत मम-नुगमनेच्छया। शंसेथा वह्निमारूढ़मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६ ॥

व्यास उवाच । स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् । अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७ ॥ तत्र गत्वा यथोक्तं स पूर्य्या द्वारे महायशाः । कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ २८ ॥ यौगपद्येन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत् । ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत ॥ २९ ॥ स तं निवृत्तमालोक्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । आविक्षितो महीपालः सम्वर्त्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३० ॥ स च तं विजने दृष्ट्वा पांशुभिः कर्द्दमेन च । श्लेष्मणा चैव राजानं ष्ठीवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१ ॥ स तथा बाध्यमानो वै सम्वर्त्तेन महीपतिः । अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततो निवर्त्य सम्वर्त्तः परिश्रान्त उपाविशत् । शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सम्वर्त्त उवाच । कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते । एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियम् ॥ १ ॥ सत्यं ते ब्रुवतः सर्व्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः । मिथ्या च ब्रुवतो मूर्द्धा शतधा ते स्फुटिष्यति ॥ २ ॥

मरुत्त उवाच । नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि । गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सम्वर्त्त उवाच । सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् । कथयस्व तदेतन्मे क्व नु सम्प्रति नारदः ॥ ४ ॥

मरुत्त उवाच । भवन्तं कथयित्वा स मम देवर्षिसत्तमः । ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत् सम्वर्त्तः प्रमुदं गतः ।

एतावदहमप्येवं शक्नुयामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव । रूक्षया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरथा-ब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्त्तिना । एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८ ॥ भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च सङ्गतः । वर्त्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यञ्चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः । पूर्वजेन समाक्षिप्तं शरीरं वर्ज्जितन्त्विदम् ॥ १० ॥ नाहन्तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षित कर्हिचित् । याजयेयं कथञ्चिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११ ॥ स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज । ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥

मरुत्त उवाच । बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं सम्वर्त्त तत् शृणु । न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥ १३ ॥ अमरं याज्य-मासाद्य याजयिष्ये न मानुषम् । शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुत्तं मा स्म याजयेः ॥ १४ ॥ स्पर्द्धते हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः । एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलसूदनः ॥ १५ ॥ स मामभि-गतं प्रेम्णा याज्यत्वे न बुभूषति । देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजि-तुम् । कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७ ॥ न हि मे वर्त्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन् बृहस्पतिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ १८ ॥

सम्वर्त्त उवाच । चिकीर्षामि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् । यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तासि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरन्दरौ । द्विषेतां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थये ॥ २० ॥ स्थैर्य्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु । कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्मीकुर्य्यां सबान्धवम् ॥ २१ ॥

मरुत्त उवाच । यावत्तपेत् सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ।

तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ २२ ॥ मा चापि शुभ-
बुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् । विप्रयैः सङ्गतश्चास्तु त्यजेयं सङ्गतं
यदि ॥ २३ ॥

सम्वर्त्त उवाच । अविच्छित शुभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये च
ते राजन्नक्षय्यं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वान् शक्रञ्चाभि-
भविष्यसि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामि
शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् । प्रियञ्च ते करिष्यामि तथ्यमेतद्-
ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

सम्वर्त्त उवाच । गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनां मूलेषु
शृङ्गेषु विषमेषु च । गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम्
॥ २ ॥ उमासहायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । आस्ते शूली
महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वे-
ऽथ वसवस्तथा । यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च सहानुगः ॥ ४ ॥
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनौ । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च
सर्वशः । उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६ ॥ रमते
भगवांस्तत्र कुवेरानुचरैः सह । विकृतैर्विकृताकारैः क्रीड़द्भिः
पृथिवीपते ॥ ७ ॥ श्रिया ज्वलन् दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ।
न रूपं शक्यते तस्य संस्थानं वा कथञ्चन ॥ ८ ॥ निर्द्देष्टुं प्राणिभिः

कैश्चित् प्राकृतैर्मांसलोचनैः। नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः॥ ९॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप। तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्वर॥ १०॥ धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा। रक्ष्यन्ते ते कुवेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः॥ ११॥ चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन् कुवेरस्य महात्मनः। तस्मै भगवते कृत्वा नमः सर्वाय वेधसे॥ १२॥ रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे। कपर्द्दिने करालाय हर्य्यक्ष्णे वरदाय च॥ १३॥ त्र्यक्ष्णे पूष्णोदन्तभिदे वामनाय शिवाय च। याम्यायाव्यक्तरूपाय सद्वृत्ते शङ्कराय च॥ १४॥ क्षेम्याय हरिकेशाय स्थानवे पुरुषाय च। हरिनेत्राय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च॥ १५॥ भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे। उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे॥ १६॥ गिरिशाय प्रशान्ताय यताय चीरवाससे। विल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च॥ १७॥ मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च। वराय सोमवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे॥ १८॥ हिरण्यवाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम्। लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय विष्णवे। पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः॥ १९॥ वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च। स्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च॥ २०॥ अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह। तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च॥ २१॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय पतये दिशाम्। विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे॥२२॥ कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च। महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्वकायानघाय च॥ २३॥ क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे वाहुशालिने। दण्डिने तप्ततपसे तथैवाक्रूरकर्म्मणे॥ २४॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च। नमः स्वधास्वरूपाय वहुरूपाय दंष्ट्रिणे॥ २५॥ पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम्।

त्रिशूलहस्तं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरघ्नं त्रि-
नयनं त्रिलोकेशं महौजसम् । प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणी-
धरम् ॥ २७ ॥ ईशानं शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् । उमा-
पतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विरूपाक्षं दशभुजं
दिव्यगोवृषभध्वजम् । उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्वं गौरीशमी-
श्वरम् ॥ २९ ॥ शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् । विश्व-
रूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देव-
मनङ्गाङ्गहरं हरम् । शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम्
॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे । महात्मने
चितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ३२ ॥ सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र
गच्छन्तु ते नराः । इत्युक्तः स वचस्तेन चक्रे कारन्धमात्मजः ॥३३॥
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् । सौवर्णानि च
भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३४ ॥ वृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा
मरुत्तस्य महीपतेः । समृद्धिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भृशम्
॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत् परम् । भवि-
ष्यति हि मे शत्रुः सम्वर्त्तो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ तं श्रुत्वा
भृशसन्तप्तं देवराजो वृहस्पतिम् । अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं
वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । कच्चित् सुखं स्वपिषि त्वं वृहस्पते कच्चिन्मनोज्ञाः
परिचारकास्ते । कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कच्चिद्देवास्त्वां
परिपालयन्ति ॥ १ ॥

वृहस्पतिरुवाच । सुखं स्वपे शयने देवराज तथा मनोज्ञाः

परिचारका मे। तथा देवानां सुखकामोऽस्मि नित्यं देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच। कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य। आचक्ष्व मे ब्राह्मण यावदेतान्निहन्मि सर्वांस्तव दुःखकर्तॄन् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच। मरुत्तमाहुर्मघवन् यक्ष्यमाणं महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन। तं संवर्त्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि न स तं याजयेत ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच। सर्वान् कामाननुयातोऽसि विप्र यस्त्वं देवानां मन्त्रवित् सुपुरोधाः। उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ किं संवर्त्तस्तव विप्र ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच। देवैः सह त्वमसुरान् प्रणुद्य जिघांससे चाप्युत सानुबन्धान्। यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः ॥६॥ अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः सपत्नो मे वर्द्धते तं निशम्य। सर्वोपायैर्मघवन् सन्नियच्छ संवर्त्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच। एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथामरञ्चैव करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अग्निरुवाच। अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्त्तुं बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९ ॥

व्यास उवाच। ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि वीरुधश्चावमृद्नन्। कामाद्धिमान्ते परिवर्त्तमानः काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्द्दन् ॥ १० ॥

मरुत्त उवाच। आश्चर्य्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम्। आसनं सलिलं पाद्यं गाञ्चोपानय वै मुने ॥ ११ ॥

अग्निरुवाच। आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ। इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत्त उवाच। कच्चित् श्रीमान् देवराजः सुखी च कच्चिच्चास्मान् प्रीयते धूमकेतो। कच्चिद्देवा अस्य वशे यथावत् प्रब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३ ॥

अग्निरुवाच। शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः। देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राजन् सन्देशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४ ॥ यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। अयं गुरुर्याजयतां नृप त्वां मर्त्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच। सम्वर्त्तोऽयं याजयिता द्विजो मां बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य। न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ १६ ॥

अग्निरुवाच। ये वै लोका देवलोके महान्तः संप्राप्स्यसे तान् देवराजप्रसादात्। त्वाञ्चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्त्तियुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः। ते ते जिता देवराज्यञ्च कृत्स्नं बृहस्पतिर्याजयेच्चेन्नरेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्वर्त्त उवाच। मास्मैवं त्वं पुनरागाः कथञ्चिद्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन संक्रुद्धोऽहं पावक त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच। ततो देवानगमद्धूमकेतुर्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत्। तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा बृहस्पतेः सन्निधौ हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच। यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परि-

दातुं मन्यते। तत् किं प्राह स नृपो यच्यमानः कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च॥ २१॥

अग्निरुवाच। न ते वाचं रोचयते मरुत्तो बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत् सः। सम्वर्त्तो मां याजयितेत्युवाच पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः॥ २२॥ उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः। तांश्चेल्लभेयं सम्विदन्तेन कृत्वा तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः॥ २३॥

इन्द्र उवाच। पुनर्गत्वा पार्थिवं त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं प्रापयस्वार्थयुक्तम्। पुनर्यद्युक्तो न करिष्यति वचस्ततो वज्रं संप्रहर्त्तास्मि तस्मै॥ २४॥

अग्निरुवाच। गन्धर्वराट् यात्वयं तत्र दूतो बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम्। संरब्धो मामब्रवीत् तीक्ष्णरोषः सम्वर्त्तो वाक्यञ्चरितब्रह्मचर्य्यः॥ २५॥ यद्यागच्छेः पुनरेवं कथञ्चिद्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते। दहेयन्त्वाञ्चक्षुषा दारुणेन संक्रुद्ध इत्येतदवेहि शक्र॥ २६॥

शक्र उवाच। त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्त्ता। त्वत्संस्पर्शात् सर्वलोका बिभेति अश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह॥ २७॥

अग्निरुवाच। दिवं देवेन्द्र पृथिवीञ्चान्तरीक्षं संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र। एवम्विधस्येह सतस्तवासौ कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार॥ २८॥

इन्द्र उवाच। नगण्डिकाकारयोगं करेणुं न चारिसोमं प्रपिबामि वह्ने। न दुर्बले वै प्रहरामि वज्रं को मे सुखाय प्रहरेत मर्त्त्यः॥ २९॥ प्रव्राजयेयं कालकेयान् पृथिव्यामपाकर्षं दानवान्तरीक्षात्। दिवं प्रह्लादमवसानमानयं को मे सुखाय प्रहरेत मानवः॥ ३०॥

अग्निरुवाच। यत्र शर्यातिं च्यवनोऽयाजयिष्यत् सहाश्विभ्यां सोममगृह्णादेकः। तत्त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ताच्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरम्। स ते विप्रः सह वज्रेण बाहुमपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततो रोषात् सर्वतो घोररूपं सपत्नं ते जनयामास भूयः। मदं नामानमसुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी सन्न्यमीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तथैका दिवं गता महती दानवस्य। सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम्। स त्वां दन्तान् विदशन्नभ्यधावज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं सर्वे वै त्वां ददृशुर्दर्शनीयम्। तस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षिमागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६ ॥ क्षत्राद्बलाद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्राह्मणतः किञ्चिदन्यद्गरीयः। सोऽहं जानन् ब्रह्मतेजो यथावन्न सम्वर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच। एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चिदन्यद्गरीयः। आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र गच्छ प्रहितो मरुत्तं सम्वर्त्तेन सङ्गतं तं वदस्व। बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच। ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। गन्धर्वं वै धृतराष्ट्रं निबोध त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र। ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह यत् प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ॥ ४ ॥ बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम्। वचश्चैतन्न करिष्यसे मे प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ५ ॥

मरुत्त उवाच। त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरन्दरश्च विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च। मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके महत् पापं ब्रह्महत्यासमन्तत् ॥ ६ ॥ बृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम्। सम्वर्त्तो मां याजयिताद्य राजन्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ७ ॥

गन्धर्व उवाच। घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले गर्ज्जतो राजसिंह। व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच। इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य। ततो नित्यं धर्मविदां वरिष्ठं सम्वर्त्तं तं ज्ञापयामास कार्य्यम् ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच। इममश्मानं प्लवमानमारादध्वादूरं तेन न दृश्यतेऽद्य। प्रपद्येऽहं शर्म्म विप्रेन्द्र त्वत्तः प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ १० ॥ अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन् दश। अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ ११ ॥

सम्वर्त्त उवाच। भयं शक्राद्व्येतु ते राजसिंह प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत् सुघोरम्। संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैस्त्वमस्याभिभवात् प्रतीतः ॥ १२॥ अहं संस्तम्भयिष्यामि माभैस्त्वं शक्रतो नृप। सर्व्वेषामेव देवानां क्षयितान्यायुधानि मे ॥ १३ ॥ दिशो वज्रं भजतां वायुरेतु वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु। आपः प्लवन्त्वन्तरीक्षे वृथा च सौदामिनी दृश्यते मा बिभेस्त्वम् ॥ १४ ॥

वह्निर्दैवस्त्वातु या सर्वतस्ते कामान् सर्वान् वर्षतु वासवो वा । वज्रं यथा स्थापयतां बधाय महाघोरं प्लवमानं जलौघैः ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच । घोरश्चायं श्रूयते वै महात्मनो वज्रस्यैव सहितो मारुतेन । आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १६ ॥

सम्वर्त्त उवाच । वज्रादुग्राद्दैतु भयं तवाद्य वातो भूत्वा हन्मि वज्रं नरेन्द्र । भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व कन्ते कामं मनसा साधयामि ॥ १७ ॥

मरुत्त उवाच । इन्द्रः साक्षात् सहसाभ्येतु विप्र हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव । स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवा हुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्वर्त्त उवाच । अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राजन् देवैः सर्वैस्त्वरितैः स्तूयमानः । मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य पश्यस्वैनं मन्त्रविस्रस्तकायम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवैः सहितो देवराजो रथे युक्तान् तान् हरीन् वाजिमुख्यान् । आयाद्यज्ञमथ राज्ञः पिपासुराविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ २० ॥ तमायान्तं सहितं देवसङ्घैः प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः । चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥

सम्वर्त्त उवाच । स्वागतन्ते पुरुहूतेह विद्वन् यज्ञोऽप्ययं सन्निहिते त्वयीन्द्र । सुशोभते बलवृत्रघ्न भूयः पिबस्व सोमं सुतमद्य तं मया ॥ २२ ॥

मरुत्त उवाच । शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे । अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र वृहस्पतेरवरजो विप्रमुख्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं वृहस्पतेरनुजं

तिग्मतेजसम्। यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः॥ २४॥

सम्वर्त्त उवाच। यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं शाधि यज्ञे विधानम्। स्वयं सर्वान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जानात्वयं सर्व्वलोकश्च देव॥ २५॥

व्यास उवाच। एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयमेव देवान्। सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः सहस्रशश्चित्रभूताः समृद्धाः॥ २६॥ क्लृप्ताः स्थूलाः कुरुतारोहणानि गन्धर्व्वाणामप्सरसाञ्च शीघ्रम्। यत्र नृत्येरन्नप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां यज्ञवाटः॥ २७॥ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र। ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन् पूज्यमानो मरुत्तम्॥ २८॥ एष त्वयाहमिह राजन् समेत्य ये चाप्यन्ये तव पूर्व्वे नरेन्द्र। सर्व्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणाः हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन्॥ २९॥ आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां वैश्वदेवं बहुरूपं हि राजन्। नीलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालभन्तां चलच्छिश्नं संप्रदिष्टं द्विजाग्र्याः॥ ३०॥ ततो यज्ञो ववृधे तस्य राजन् यत्र देवाः स्वयमन्नानि जह्रुः। यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः सदस्योऽभूद्धरिमान् देवराजः॥ ३१॥ ततः सम्वर्त्तश्चैत्यगतो महात्मा यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः। हवींष्युच्चैराह्वयन् देवसङ्घान् जुहावाग्नौ मन्त्रवत् सुप्रतीतः॥ ३२॥ ततः पीत्वा बलभित् सोममग्र्यं ये चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः। सर्व्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः॥ ३३॥ ततो राजा जातरूपस्य राशीन् पदे पदे कारयामास हृष्टः। द्विजातिभ्यो विसृजन् भूरिवित्तं रराज वित्तेश इवारिहन्ता॥३४॥ ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा च कोषम्। अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्य शशास गामखिलां सागरान्ताम्॥३५॥

एवं गुणः स बभूवेह राजा यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम्। तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं यजस्व देवांस्तर्पयाणो विधानैः॥ ३६॥
वैशम्पायन उवाच। ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य। मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः॥ ३७॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये दशमोऽध्यायः॥ १०॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन् व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा। वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे॥ १॥ तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम्। उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम्॥ २॥ निर्व्विण्णमनसं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्वहः। आश्वासयन् धर्म्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे॥ ३॥
वासुदेव उवाच। सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्ज्जवं ब्रह्मणः पदम्। एतावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यति॥ ४॥ नैव ते निष्ठितं कर्म्म नैव ते शत्रवो जिताः। कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे॥ ५॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्म्मं यथाश्रुतम्। इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तत॥ ६॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप। स दृष्ट्वा पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते॥७॥ धराहरणाद्दुर्गन्धो विषयः समपद्यत। शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हृते॥ ८॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा॥ ९॥ विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयन्ततः। अप्सु वृत्रगृहीतासु रसे च विषये हृते॥ १०॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा॥ ११॥ विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह

विषयन्ततः। व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ॥ १२ ॥
शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मि-
न्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयन्ततः।
व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ॥ १४ ॥ शतक्रतुरति-
क्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा
॥ १५ ॥ आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयन्ततः। आकाशे वृत्र-
भूतेऽथ शब्दे च विषये हृते ॥ १६ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्र-
मवासृजत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १७ ॥
विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयन्ततः। तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः
समभवन्महान् ॥ १८ ॥ रथन्तरेण तं तात वशिष्ठः प्रत्यबोधयत्।
ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ। शतक्रतुरदृश्येन वज्रे-
णेतीह नः श्रुतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्म्मरहस्यं वै शक्रेणोक्तं मह-
र्षिषु। ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म्म-
संवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच। द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
स्तथा। परस्परं तयोर्ज्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे
जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते। मनसो जायते व्याधि-
र्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजन्
शरीरजाः। तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३ ॥
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते। सत्त्वं रजस्तमश्चेति
त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाहुः
स्वस्थलक्षणम्। तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ हर्षेण
बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते। कश्चिद्दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य

स्मर्त्तुमिच्छति । कश्चित् सुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ॥६॥ स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च । स्मर्त्तुमिच्छसि कौन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे । दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ॥ ८ ॥ मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य स्मर्त्तुमिच्छसि । प्रव्राजनञ्च नगरादजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः । सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरज्ञातचर्य्यायां कीचकेन पदा वधः । याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्म्मभिः ॥ १४ ॥ यत्र नैव शरैः कार्य्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्ननिर्ज्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पितृपैतामहं वृत्तं शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि कृष्णधर्म्मसम्वादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा नवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः । यो धर्म्मो यत् सुखञ्चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २ ॥ द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्ममृत्यू तु तौ राज-

न्नात्मन्येव व्यवस्थितौ। अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत। भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम्। ममत्वं यस्य नैव स्यात् किं तया स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः। ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्त्तते ॥ ७ ॥ वाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत। यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८ ॥ कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेहाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः। सर्वे कामा मनसोऽप्यङ्गभूता यान् पण्डितः संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य। दानञ्च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ व्रतं यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान् कामेन यो नारभते विदित्वा। यद्यच्चायं कामयते स धर्मो न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अत्र गाथाः कामगीताः कीर्त्त-यन्ति पुराविदः। शृणु संकीर्त्त्यमानास्ता अखिलेन युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित्। यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रह-रणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविध-दक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः ॥ १५ ॥ स्थावरेष्विव धर्मात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते। यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम्। यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ॥ १८ ॥ तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च। अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वमपि त

कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भवि-
ष्यति ॥ २० ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । अन्यैश्च
विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते व्यथास्तु निहतान्
बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्रणा-
जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । कीर्त्तिं
लोके परां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि आश्वमेधिकपर्व्वणि कृष्णधर्म्मसम्वादे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्वास्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ सोऽनुनीतो भग-
वता विष्टरश्रवसा स्वयम् । द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन वा
विभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव । कृष्णया
सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३ ॥ अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः
शास्त्रदृष्टिभिः । व्यजहात् शोकजं दुःखं सन्तापञ्चैव मानसम् ॥ ४ ॥
अर्च्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः । कृत्वाथ प्रेतकार्य्याणि
बन्धूनां स पुनर्नृपः ॥ ५ ॥ अन्वशास्ति स धर्मात्मा पृथिवीं
सागराम्बराम् । प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम्
॥ ६ ॥ व्यासञ्च नारदञ्चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः । आश्वासितोऽहं
प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्व्यलीक-
मिह विद्यते । अर्थश्च सुमहान् प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ॥ ८ ॥
पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् । हिमवन्तं त्वया गुप्ता
गमिष्यामः पितामह ॥ ९ ॥ तथा विधत्स्व विप्रर्षे त्वय्यायत्तः
स मे क्रतुः । बह्वाश्चर्य्यो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ १० ॥
तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहुभाषितम् । देवर्षिणा नारदेन

दैवस्थानेन चैव हि ॥ ११ ॥ नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवम्विधान् गुरून्। लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्मतान् ॥ १२ ॥ एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्वं एव महर्षयः। अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफाल्गुनौ ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः। ततो धर्म्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्त्तत। कुर्वतां शौचकार्य्याणि भीष्मस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्द्ध-देहिकम्। भीष्मकर्म्मपुरोगानां कुरूणां कुरुसत्तमः ॥ १६ ॥ सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्द्धदेहिकम्। ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम्। स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्। अन्वशाद्वै च धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म्मसम्वादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच। विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते द्विजसत्तम। राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। विजिते पाण्डवै राजन् प्रशान्ते च विशाम्पते। राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ २ ॥ विजह्राते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव। तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानाञ्च सानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्वलेषु नदीषु च। चंक्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमतुः कृष्णपाण्डवौ। प्रविश्य तां सभां रम्यां विजह्राते च भारत ॥ ५ ॥ तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशांश्च पार्थिव। कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ॥ ६ ॥ ऋषीणां देवतानाञ्च वंशांस्तावाहतुस्तदा। प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषि-

सत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुराश्च कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः । निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तं ज्ञातीनाञ्च सहस्रशः । कथाभिः शमयामास पार्थं शौरिर्जनार्द्दनः ॥ ९ ॥ स तमाश्वास्य विधिवत् विज्ञानज्ञो महातपाः । अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते गोविन्दो गुड़ाकेशमुवाच ह । शान्तयन् श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन् परन्तप । तद्वाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्म्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्म्मेण राज्ञा धर्म्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् । धर्म्मेण निहतः सङ्ख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः । धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्म्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥१६॥ रमे चाहं त्वया सार्द्धमरण्येष्वपि पाण्डव ! किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्षण ॥ १७ ॥ यत्र धर्म्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८ ॥ तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु कौरव । रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९ ॥ कालो महांस्त्वतीतो मे शूरसूनुमपश्यतः । बलदेवञ्च कौरव्य यथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति । रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः । सह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पण्डितः । तेन तच्च वचः सम्यग् गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्म्मपुत्रे हि धर्म्मज्ञे कृतज्ञे सत्य-

वादिनि। तस्य धर्मो मतिश्चाग्र्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन। अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्य्यां प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते। कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६॥ सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया। ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे ममार्जुन। धार्त्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी च वशे तात धर्म्मपुत्रस्य धीमतः। स्थिता समुद्रवलया सशैलवनकानना ॥ २९ ॥ चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव। धर्म्मेण राजा धर्म्मज्ञः पातु सर्वां वसुन्धराम् ॥ ३० ॥ उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः। स्तूयमानश्च सततं वन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त्वं मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्द्धनम्। आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे। प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयोजनञ्चापि निवासकारणे न विद्यते मे त्वदृते नृपात्मज। स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥ इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्द्दनेनामितविक्रमोऽर्जुन। तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयज्जनार्द्दनं सम्प्रतिपूज्य पार्थिव ॥३५॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि
पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तञ्च आश्वमेधिकपर्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्व।

जनमेजय उवाच। सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः। केशवार्ज्जुनयोः का नु कथा समभवद्द्विज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् । तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदायुतः ॥ २ ॥ ततः कश्चित् सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप । यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३ ॥ ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः । निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते । माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥ ६ ॥ मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः । भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत । परिष्वज्य महातेजा वचनं वदताम्वरः ॥ ८ ॥

वासुदेव उवाच । श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् । धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९ ॥ अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् । न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव । न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ॥ ११ ॥ स हि धर्मः सुपर्य्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने । न शक्यं तन्मया भूयस्तथावक्तुमशेषतः ॥ १२ ॥ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया । इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १३ ॥ यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि । शृणु धर्मभृतांश्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित् स्वर्गलोकादरिन्दम । ब्रह्मलोकाच्च दुर्द्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १५ ॥ अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ तत् शृणुष्वाविचारयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मण उवाच । मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मामपृ-

च्छथाः। भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं विभो॥ १७॥ तत्ते-ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन। शृणुष्वावहितो भूत्वा गदतो मम माधव॥ १८॥ कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्म्मवित्तमः। आससाद द्विजं कञ्चिद्धर्माणामागतागमम्॥ १९॥ गतागतेषु बहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम्। लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुख-दुःखयोः॥ २०॥ जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः। द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्म्मभिर्द्देहिनां गतिम्॥ २१॥ चरन्तं मुक्त-वत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम्। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणञ्च सर्वशः। अन्तर्द्धानगतिज्ञञ्च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः॥२२॥ तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह। सम्भाषमाणमेकान्ते समासीनञ्च तैः सह॥ २३॥ यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा। तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः॥ २४॥ चरणौ धर्म्मकामस्य तपस्वी सुसमाहितः। प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम्॥ २५॥ विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजो-त्तमम्। परिचारेण महता गुरुं तं पर्य्यतोषयत्॥ २६॥ उप-पन्नञ्च तत् सर्वं श्रुतचारित्रसंयुतम्। भावेनातोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परन्तप॥ २७॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्। सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्द्दन॥ २८॥

सिद्ध उवाच। विविधैः कर्म्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः। गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोके च संस्थितिम्॥ २९॥ न क्वचित् सुखमत्यन्तं न क्वचित् शाश्वती स्थितिः। स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात् पुनः पुनः॥ ३०॥ अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात्। काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च॥ ३१॥ पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः। आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः॥ ३२॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः। सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ॥ ३३॥

प्रियैर्व्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह। धननाशश्च सम्प्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३४ ॥ अवमानाः सुकष्टाश्च राजतः स्वजनात्तथा। शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥३५॥ प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा बधबन्धाश्च दारुणाः। पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च सततं व्यसनानि च भूरिशः। लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वन्द्वजानि भृशं मया ॥ ३७ ॥ ततः कदाचिन्निर्व्वेदान्निराकाराश्रितेन च। लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्ग-मनुष्ठितः। ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥ नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम्। आसिद्धेराप्रजा-सर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा। इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तेऽभूदत्र संशयः। नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्त्यलोकं परन्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते। यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोयमागतः ॥ ४३ ॥ अभिजाने च तदहं यदर्थं मामुपागतः। अचिरात्तु गमिष्यामि तेनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४४ ॥ भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विच-क्षण। परिपृच्छस्व कल्याणं भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ४५ ॥ बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च। येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि

षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच। ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान् सुदु-र्व्वचान्। पप्रच्छ तांश्च धर्मान् स प्राह धर्म्मभृताम्वरः ॥ १ ॥

काश्यप उवाच। कथं शरीरं च्यवते कथं चैव प्रपद्यते। कथं कष्टाच्च संसारात् संसरन् परिमुच्यते॥२॥ आत्मा च प्रकृतिं मुक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति। शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत् प्रपद्यते॥३॥ कथं शुभाशुभे चायं कर्म्मणी स्वकृते नरः। उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म्म विदेहस्यावतिष्ठते॥४॥

ब्राह्मण उवाच। एवं सञ्चोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान् प्रत्यभाषत। आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय तन्मे निगदतः शृणु॥५॥

सिद्ध उवाच। आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते। शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः॥६॥ आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते। बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते॥७॥ सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा। अतिवेलमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान्॥८॥ यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते। अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन॥९॥ दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योऽन्यविरोधि च। गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः॥१०॥ व्यायाममतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते। सततं कर्म्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत्॥११॥ रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते। अपक्वान्नागते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्॥१२॥ स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति॥१३॥ तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं प्रोच्यमानं यद्यथावदुपधारय॥१४॥ ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। शरीरमनुपर्य्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै॥१५॥ अत्यर्थबलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः। भिनत्ति जीवस्थानानि मर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः॥१६॥ ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्। शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्म्मसु॥१७॥ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम। जाती-

मरणसंविग्नाः सततं सर्व्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ । गर्भसंक्रमणे चापि मर्म्मणामतिसर्पणे ॥१९॥ तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ॥ २० ॥ यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति । शैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्र वायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छ्वासश्च दृश्यते । स निरुष्मा निरुच्छ्वासो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्य्यैर्व्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहारसम्भवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥ तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म्म विजानीहि शास्त्रदृष्टिं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा सम्वृतज्ञानः सम्वृतेष्वेव मर्म्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्वना । ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वास्य दारुणम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः वापैर्व्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावत् श्रुतनिश्चयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः । यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चानुप्रवेशितम् । तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्म्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सर्वदेहिनः ॥ ३५॥ इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः। इहैवाशुभकर्माणः कर्मभिर्निरयं गताः ॥ ३६ ॥ अर्वाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः। तस्मात् सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशम् ॥ ३७ ॥ ऊर्द्धन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः। कीर्त्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयम्। तारारूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्य्यमण्डलम्। स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥४०॥ कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः। तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमा ॥ ४१ ॥ न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम्। इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः ॥ ४२ ॥ उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम्। तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच। शुभानामशुभानाञ्च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम्। प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १ ॥ यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात् फलं बहु। तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २ ॥ पापञ्चापि तथैव स्यात् पापेन मनसा कृतत्। पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥ यथा कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः। नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४ ॥ शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम्। क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५ ॥ सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न च क्वचन सज्जति। सम्प्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद्-

ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६ ॥ तद्बीजं सर्व्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः । स जीवः सर्व्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ॥ ७ ॥ दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः । ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भ-श्चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्ब-विग्रहम् । उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ९ ॥ लोह-पिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यतितापयेत् । तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ११ ॥ यद्यच्च कुरुते कर्म्म शुभं वा यदि वाशुभम् । पूर्व्वदेहकृतं सर्व्वमवश्यमुप-भुज्यते ॥ १२ ॥ ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रचीयते । याव-त्तन्मोक्षयोगस्थं धर्म्मं नैवावबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म्म प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै । अवर्त्तमानो जातीषु यथान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥ दानं व्रतं ब्रह्मचर्य्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणम् । दमः प्रशान्तता चैव भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संयमश्चानृशंस्यञ्च परस्वादान-वर्ज्जनम् । व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्त्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-मुच्यते । ततो धर्म्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १८ ॥ एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः । आचारो धर्म्म-माचष्टे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म्म निक्षिप्तं यः स धर्म्मः सनातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ २० ॥ अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन् धर्म्मवर्त्मसु । यश्च योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्य धर्म्मेण शुभं यत्र यथा तथा । संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२ ॥ एवं पूर्व्वकृतं कर्म्म नित्यं जन्तु प्रवर्त्तते । सर्व्वं तत् कारणं येन विकृतोऽयमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरग्रहणञ्चास्य केन पूर्व्वं प्रक-

ल्पितम्। इत्येवं संशयी लोके तच्च वच्याम्यशेषतः॥ २४॥ शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलो पितामहः। त्रैलोक्यमसृजत् ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम्॥ २५॥ ततः प्रधानमसृजत् प्रकृतिं स शरीरिणाम्। यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः॥२६॥ इदं तत् क्षरमित्युक्तं परन्त्वमृतमक्षरम्। त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक् पृथक्॥ २७॥ असृजत् सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः प्रजापतिः। स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः॥२८॥ तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः। भूतेषु परिवृत्तिञ्च पुनरावृत्तिमेव च॥ २९॥ यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि। यत् प्रवच्यामि तत् सर्वं यथावदुपपद्यते॥ ३०॥ सुखदुःखे यथासम्यगनित्ये यः प्रपश्यति। कायं वा मेध्यसङ्घातं विनाशं कर्मसंहितम्॥ ३१॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखसर्वमिति स्मरन्। संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम्॥ ३२॥ जरामरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित्। चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति॥ ३३॥ निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम्। तस्योपदेशं वच्यामि याथातथ्येन सत्तम॥ ३४॥ शाश्वतस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम्। प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषयः॥ ३५॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

ब्राह्मण उवाच। यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्। पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तीर्णो बन्धनाद्भवेत्॥ १॥ सर्वमित्रः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः। व्यपेतभयमन्युश्च आत्मवान्मुच्यते नरः॥ २॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः।

अमानी निरभीमीणः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरणञ्चोभे सुखदुःखे तथैव च । लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति कञ्चन । निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनमित्रश्च निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् । त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी च मुच्यते ॥ ६ ॥ नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहायकः । धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्षश्च पश्येज्जगदशाश्वतम् । अश्वत्थसदृशं मूढं जन्ममृत्युजरायुतम् ॥ ८ ॥ वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षकः । आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् । अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥ पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्त्तिमदहेतुकम् । अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११ ॥ विहाय सर्वसङ्कल्पान् बुद्ध्या शारीरमानसान् । शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । तपसा इन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् । परमाप्नोति संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् । युञ्जन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः ॥ १५ ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्त्वं निबोध मे । यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् । तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं मोक्षयोगं समाचरेत् ॥ १७ ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् । मनीषी मनसा विप्र पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः । तथायमात्मनात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति। तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत्। योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः ॥ २२ ॥ मुञ्जं शरीरमित्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम्। एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक् पश्यति देहभृत्। न तस्येहेश्वरः कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २४ ॥ अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते। विनिवृत्य जरामृत्यू न शोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥ देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी। ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥२६॥ विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते। क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकभयैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः। न विचाल्यति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २८ ॥ नैनं शस्त्राणि बध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते। नातः सुखतरं किञ्चिल्लोके क्वचन दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते। विनिवृत्तजरादुःखसुखं स्वपिति चापि सः ॥३०॥ देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम्। निर्वेदस्तु न कर्त्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति। तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतक्रतोः ॥ ३२ ॥ योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु। दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन् सन्निवसेत् पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः स्थाप्यं न वाह्यतः। पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत् ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसथे धार्य्यं सवाह्याभ्यन्तरे मनः। प्रचिन्त्यावसथे कृत्स्नं यस्मिन् काले स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले मनश्चास्य न कथञ्चन वाह्यतः। संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्ज्जने वने ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेवाग्रः परिचिन्तयेत्। दन्तांस्तालु च जिह्वाञ्च गलं ग्रीवां तथैव च ॥ ३७ ॥ हृदयं

चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन । पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्व्वचम् ॥ ३८ ॥ भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते । कथं रसत्वं व्रजति शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मांसञ्च मेदश्च स्नायवस्थीनि च पोषति । कथमेतानि सर्व्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४० ॥ वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धते च कथं बलम् । निरोजसां निर्गमनं मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायं विश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः । कञ्च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मनि ॥ ४२ ॥ जीवः कायं वहति चेष्टमानः कलेवरम् । किं वर्णं कीदृशञ्चैव निवेशयति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि मेऽनघ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिन्दम । यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनोद्वारैरनिश्चलैः । आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्ज्जयेत् ॥ ४६ ॥ एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा न चिरादिव । आसादयति तद्ब्रह्म यद्दृष्ट्वा स्यात् प्रधानवित् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्व्वैरपीन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सर्व्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात् संप्रपश्यति । स तमुत्सृज्य देहे स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥ आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव । तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्व्वरहस्यन्ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम । आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः । अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विज-

सत्तमः । मोक्षधर्माश्रितः सम्यक् तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५४ ॥ कच्चि-
देतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा । तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुत-
वानेतदेव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे
मतिः । नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुरहस्य-
मिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ । कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह
कर्हिचित् ॥ ५७ ॥ न ह्येतत् श्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्भिर्हि
कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्त्यरूपनिव-
र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा देहं सदा सुखी ॥ ६० ॥ इमं धर्मं
समास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
स्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ
क्षत्रिया वा बहुश्रुताः । स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः
॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायश्चास्य साधने । सिद्धिं फलञ्च
मोक्षञ्च दुःखस्य च विनिर्णयः ॥ ६३ ॥ नातःपरं सुखं त्वन्यत्
किञ्चित् स्याद्भरतर्षभ । बुद्धिमान् श्रद्दधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव
॥ ६४ ॥ यः परित्यजते मर्त्त्यो लोकसारमसारवत् । एतैरुपायैः
स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं नातो
भूयोऽस्ति किञ्चन । षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ॥६६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दम्पत्योः पार्थ सम्वादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणी ब्राह्मणं
कञ्चित् ज्ञानविज्ञानपारगम् । दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्य्या

भर्त्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कन्नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पति-
माश्रिता। न्यस्तकर्म्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३ ॥ भार्य्याः
पतिकृताल्लोकानाप्नुवन्तीति नः श्रुतम्। त्वामहं पतिमासाद्य कां
गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच
हसन्निव। सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५ ॥
ग्राह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म्म विद्यते। एतदेव व्यवस्यन्ति
कर्म्म कर्म्मेति कर्म्मिणः ॥ ६ ॥ मोहमेव नियच्छन्ति कर्म्मणा ज्ञान-
वर्ज्जिताः। नैष्कर्म्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मुहूर्त्तमपि लभ्यते ॥ ७ ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम्। जन्मादि मूर्त्ति-
भेदान्तं कर्म्म भूतेषु वर्त्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु
वर्त्मसु। आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९ ॥ यत्र
तद्ब्रह्म निर्द्वन्द्वं यत्र सोमः सहाग्निना। व्यवायं कुरुते नित्यं
धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षर-
मुपासते। विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मनो जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया। स्पर्शनेन तदस्पृश्यं
मनसा त्ववगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा त्वविषह्यञ्च यत् किञ्चित् श्रव-
णात् परम्। अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणम् ॥ १३ ॥ यतः
प्रवर्त्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति। प्राणोऽपानः समानश्च व्यान-
श्चोदान एव च ॥ १४ ॥ तत एव प्रवर्त्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च।
समानव्यानयोर्मध्ये प्रानापानौ विचेरतुः ॥ १५ ॥ तस्मिन् सुप्ते
प्रलीयेत समानो व्यान एव च। अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो वाप्य
तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः।
प्राणानामायतत्त्वेन तमुदानं प्रचक्षते ॥ १७ ॥ तस्मात्तपो व्यव-
स्यन्ति मद्गतं ब्रह्मवादिनः। तेषामन्योऽन्यभक्षाणां सर्व्वेषां देह-
चारिणाम् ॥ १८ ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीप्यतेऽन्तरा।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् ॥ १९ ॥ मनो

बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । घ्रेयं दृश्यञ्च पेयञ्च स्पृश्य
श्राव्यं तथैव च ॥ २० ॥ मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ।
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ॥ २१ ॥ मन्ता बोद्धा
च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः । घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये
तथैव च ॥ २२ ॥ मन्तव्येष्वथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ।
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ॥ २३ ॥ सम्यक् प्रक्षिप्य
विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च
पञ्चमम् ॥ २४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ।
हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणम् ॥ २५ ॥ अन्तर्वास-
मुषित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु । तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये
भूतभावने ॥ २६ ॥ ततः सञ्जायते गन्धस्ततः सञ्जायते रसः ।
ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २७ ॥ ततः सञ्जा-
यते शब्दः संशयस्तत्र जायते । ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत्
सप्तधा विदुः ॥ २८ ॥ अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्तेभिः पूर्यन्ति तेजसा ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतॄणां विधानमथ यादृशम् ॥ १ ॥ श्रोत्रं त्वक्
चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ । उपस्थं पायुरिति वा
होतॄणि दश भामिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं
क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ॥ ३॥
दिशो वायु रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापति-
र्मित्रमग्नयो दश भामिनि ॥ ४ ॥ दशेन्द्रियाणि होतॄणि हवींषि

दृश भामिनि। विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ॥ ५ ॥ चित्तं स्रुवञ्च वित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्। सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ सर्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते। रेतः शरीरभृत् काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ ७ ॥ शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते। मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन् प्रक्षिप्यते हविः ॥ ८ ॥ ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्य्यवेक्षते। रूपं भवति वैवर्णं समनुद्रवते मनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मण्युवाच। कस्माद्वागभवत् पूर्वं कस्मात् पश्चान्मनोभवत्। मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता। समुन्नीता नाध्यगच्छत् को वै तां प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच। तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात् प्रेष्यत्यपानताम्। तां गतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रश्नन्तु वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि। तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम्। आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीं। अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच। स्थावरं जङ्गमञ्चैव विद्ध्युभे मनसी मम। स्थावरं मत् सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ १६ ॥ यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा। तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १७ ॥ तस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य शोभने। तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वती ॥ १८ ॥ प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति। प्रेर्य्यमाणा महाभागे विना प्राणानपानती ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद भगवन्निति। ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन् पुनः। तस्मा-

दुच्छासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित्॥ २०॥ घोषिणी जात-
निर्घोषा नित्यमेव प्रवर्त्तते। तयोरपि च घोषिणा निर्घोषैव गरी-
यसी॥ २१॥ गौरिव प्रस्नवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी। सततं
स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी॥ २२॥ दिव्यादिव्यप्रभावेन
भारती गौः शुचिस्मिते। एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्द-
मानयोः॥ २३॥

ब्राह्मण्युवाच। अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया।
किन्नु पूर्वं तदा देवी व्याजहार सरस्वती॥ २४॥

ब्राह्मण उवाच। प्राणेन या सम्भवते शरीरे प्राणादपानं
प्रतिपद्यते च। उदानभूता च विसृज्य देहं व्यानेन सर्वं दिव-
माव्रणोति॥ २५॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रज-
जल्प वाणी। तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं तथा देवी जङ्गम-
त्वाद्विशिष्टा॥ २६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

ब्राह्मण उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम्॥ १॥ घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा
च त्वक् श्रोत्रञ्चैव पञ्चमम्। मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथ-
गाश्रिताः॥ २॥ सूक्ष्मेवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम्।
एतान् वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने॥ ३॥

ब्राह्मण्युवाच। सूक्ष्मेवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योऽन्यदर्शिनः।
कथं स्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे प्रभो॥ ४॥

ब्राह्मण उवाच। गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणज्ञानमभिज्ञता।
परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कर्हिचित्॥ ५॥ जिह्वा चक्षु-

स्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणं तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च। न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ घ्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा। न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च। न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च। संशयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ॥ ११ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च। न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। इन्द्रियाणाञ्च सम्वादं मनसश्चैव भामिनि ॥१३॥

मन उवाच। न घ्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च। रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथञ्चन। प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५ ॥ आगाराणीव शून्यानि शान्तार्च्चिष इवाग्नयः। इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६ ॥ काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः। गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्यूचुः। एवमेतद्भवेत् सत्यं यथैतन्मन्यते भवान्। ऋतेऽस्मानस्मदर्थांश्च भोगान् भुङ्क्ते भवान् यदि ॥ १८॥ यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम्। भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च। यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥ अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा। घ्राणेन रूपमादत्स्व रसानादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व

जिह्वया । त्वचा च शब्दामादत्स्व बुद्ध्या सर्वमथापि च ॥ २२ ॥ बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् । भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थमभिधावति । ततः श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥ विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे । अनागताननतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामल्पचेतसाम् । अस्मदर्थे कृते कार्य्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बहूनपि हि सङ्कल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च । बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावति ॥ २७ ॥ आगारमद्वारमिव प्रविश्य सङ्कल्पभोगान् विषये निबद्धान् । प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८ ॥ कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः कामञ्च नान्योऽन्यगुणोपलब्धिः । अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धिस्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सुभगे पञ्चहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च । पञ्चहोतॄंस्तथैतान् वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । स्वभावात् सप्तहोतार इति मे पूर्विका मतिः । यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन संभृतो वायुरपाने जायते ततः । अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन सम्भृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्त्तते । उदाने संभृतो वायुः समानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह । समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् । न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वशे तव । प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः । अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२ ॥ अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठोऽह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानस्तु वशे तव । प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि

प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥ समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रालीनतोदानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् । उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः । सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान् समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात् पञ्च-वायवः । एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ पर-स्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च सम्वादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तोः सञ्जायमानस्य किन्नु पूर्वं प्रवर्त्तते । प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् । प्राणद्वन्द्वं हि विज्ञेयं तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् । प्राणद्वन्द्वञ्च मे ब्रूहि तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सङ्कल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात् सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्राच्छोणित-
संसृष्टात् पूर्वं प्राणः प्रवर्त्तते । प्राणेन विकृते शुक्रे तथापानः
प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते
शुक्रं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्र-
शोणिते । प्राणापानाविदं द्वन्द्वमवाक् चोर्द्धञ्च गच्छतः । व्यानः
समानश्चैवोभौ तिर्य्यक् द्वन्द्वत्वमुच्यते ॥ ८ ॥ अग्निर्वै देवताः सर्वा
इति वेदस्य शासनम् । संञ्जायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम्
॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः । सर्वं सञ्जा-
यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च
इति यज्ञविदो विदुः । प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुता-
शनः ॥ ११ ॥ एतद्रुपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्द्वन्द्वमिति
यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं द्वन्द्वं तयोर्मध्ये
हुताशनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १३ ॥ सच्चा-
सच्चैव तद्द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा
विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्द्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म्म तेन तत् ।
तृतीयन्तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १५ ॥ शान्त्यर्थं व्यानमेकञ्च
शान्तिर्ब्रह्मसनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥१६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य
विधिवद्विधानमुपदिश्यते । शृणु मे गदती भद्रे रहस्यमिद-

मङ्गतम् ॥ २ ॥ करणं कर्म्म कर्त्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ हेतूनां साधन-
ञ्चैव शृणु सर्व्वमशेषतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च
पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः । गन्धो
रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ॥ ५ ॥ मन्तव्यमथ बोद्धव्यं
सप्तैते कर्म्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः
॥ ६ ॥ मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्त्तृहेतवः । स्वगुणं
भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अहञ्च निर्गुणोऽनन्तः
सप्तैते मोक्षहेतवः । विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
विधि ॥ ८ ॥ गुणास्ते देवता भूताः सततं भुञ्जते हविः ।
अदन्नन्नान्यथोऽविद्वान्ममत्वेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मार्थं पाचयन्नन्नं
ममत्वेनोपहन्यते । अभक्ष्यभक्षणञ्चैव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं
विद्वान् पुनर्ज्जनयतीश्वरः ॥ ११ ॥ न चान्नाज्जायते तस्मिन् सूक्ष्मो
नाम व्यतिक्रमः । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च
घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ १३ ॥ मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि
सर्व्वशः । गुणवत् पावको मह्यं दीप्यतेऽन्तः शरीरिणः ॥ १४ ॥
योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानवह्निप्रदोद्भवः । प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः
सर्व्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १५ ॥ कर्त्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्य्यु-
ऋतस्तुतिः । ऋतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १६ ॥
ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः । नारायणाय देवाय
यदविन्दन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाहु-
र्निदर्शनम् । देवं नारायणं भीरु सर्व्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच। एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ २ ॥ एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तस्मिन् गुरौ गुरुवासं निरुष्य शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणाञ्च संविदम् ॥ ६ ॥ देवर्षयश्च नागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम्। पर्य्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रोवाच भगवान् श्रेयः समनुपृच्छताम्। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन् दिशः ॥ ८ ॥ तेषां प्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः। सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः। दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १० ॥ एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः। नानाव्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम्। पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥ तस्य चानुमते कर्म्म ततः पश्चात् प्रवर्त्तते। गुरुर्बोद्धा च श्रोता च द्वेष्टा च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंल्लोके पापचारी भवत्ययम्। शुभेन विचरंल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४ ॥ कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः। ब्रह्मचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अपेतव्रतकर्म्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः।

ब्रह्मभूतश्चरंल्लोके ब्रह्मचारी भवन्नयम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मैव समिध-
स्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसम्भवः। आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि
समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच। सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम्।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥ विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम्। तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच। क्व तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच। नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखम्।
नैतदस्त्यपृथग्भावः किञ्चिद्दुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्माद्ध्रस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम्। नास्ति तस्मात् सूक्ष्मतरं नास्त्यन्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तत्राविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः। न च बिभ्यति केषाञ्चित्तेभ्यो बिभ्यति केचन ॥ ६ ॥
तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिथयश्च सप्त। सप्ताश्रमाः सप्तसमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७ ॥ पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पानि च फलानि च। सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८ ॥ सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च। सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९ ॥ सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च। सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च

फलानि च। सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११ ॥ बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च। विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ एको वह्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति। तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति दीक्षागुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र तत्र महर्षयः। अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम्। ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १५ ॥ येऽधिगच्छन्ति तं सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः। ऊर्द्ध्वं चाधश्च तिर्य्यक् च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यस्त्ववाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः। ऊर्द्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः सर्वान् यथा सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति च। सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वशिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यशो वर्च्चो भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसी। एतमेवानुवर्त्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरयः पर्व्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः। नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीनां सङ्गमश्चैव वैताने समुपह्वरे। स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षादेव पितामहम् ॥ २१ ॥ कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः। आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २२ ॥ शममप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः। तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २३ ॥ एतदेवेदृशं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः। विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न चापि सङ्कल्पमुपैमि कञ्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः सर्वान् द्वेष्यान् प्रद्विषते स्वभावः । कामद्वेषावुद्भवतः स्वभावात् प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २ ॥ तेभ्यश्चान्यांस्तेषु नित्यांश्च भावान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे । तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्तः कथञ्चित् कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य च सर्वकामा न विद्विषाणस्य च सर्वदोषान् । न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपास्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या निरीक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः । न सज्जते कर्म्मसु भोगजालं दिवीव सूर्य्यस्य मयूखजालम् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अध्वर्य्युयतिसंवादं तन्निबोध यशस्विनि ॥ ६ ॥ प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्म्मण्यथाब्रवीत् । यतिरध्वर्य्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्य्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति । श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८ ॥ यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति । यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत् सम्प्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्य्यञ्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च । आगमे वर्त्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥

यतिरुवाच । प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि । छागार्थे वर्त्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अत्र त्वां मन्यतां भ्राता पिता माता सखेति च । मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान् द्रष्टुमर्हति । तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्त्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु । शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४ ॥ इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा । हिंसा-

निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसञ्ज्ञितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्म्माणामिति वृद्धानुशासनम् । यदि हिंस्रं भवेत् कर्म्म तत् कार्य्यमिति विद्महे ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् । शक्यं बहुविधं कर्त्तुं भवता कार्य्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८ ॥

अध्वर्य्युरुवाच । भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ष्व पिबस्यापोमयान्रसान् । ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणोष्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्व्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥२०॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्त्तते भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१ ॥

यतिरुवाच । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः । अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं सद्भावो रजसा सह । भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्म्ममस्य जितात्मनः । समन्तात् परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्य्युरुवाच । सद्भिरेवेह संवासः कार्य्यो मतिमताम्वर । भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भगवद्बुद्ध्या प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहम् । व्रतं मन्त्रकृतं कर्त्तुर्नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्त्तमानस्ततः परम् । अध्वर्य्युरपि निर्म्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। कार्त्तवीर्यस्य सम्वादं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्यार्ज्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान्। येन सागरपर्य्यन्ता धनुषा निर्ज्जिता मही ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचरन् बलदर्पितः। अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह। मा मुञ्च वीर नाराचान् ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४ ॥ मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः। बध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५ ॥

अर्ज्जुन उवाच। मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित्। विद्यते तं समाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६ ॥

समुद्र उवाच। महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन् परिश्रुतः। तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत् कर्त्तुमर्हति ॥ ७ ॥ तत स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः। स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८ ॥ स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः। आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः। प्रदहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १० ॥ ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम्। चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्व्वबान्धवाः। असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्य्यधावयन् ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः। विसृजन् शरवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्द्दिताः। विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्द्दिता इव ॥ १४ ॥ तेषां स्वविहितं कर्म्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम्। प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं ते द्रविड़ाभीराः पुण्ड्राश्च शवरैः सह। वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्म्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः

पुनः । द्विजैस्तत्वारितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७ ॥ एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी । दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्व्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्त्तस्व कं गुणं तात पश्यसि । क्षत्रबन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥ तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभाग निवर्त्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् । नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥

पितर ऊचुः । नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर । नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पितर ऊचुः । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । श्रुत्वा च तत्तथा कार्य्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १ ॥ अलर्क्को नाम राजर्षिरभवत् सुमहातपाः । धर्म्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा सुदृढव्रतः ॥ २ ॥ स सागरान्तां धनुषा विनिर्ज्जित्य महीमिमाम् । कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य वृक्षमूलेषु तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य सुमहत् कर्म्म सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४ ॥

अलर्क्क उवाच । मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः । अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ यदिदं चापलात् कर्म्म सर्व्वान् मर्त्त्यान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क्क कथञ्चन । तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥ ८॥

अलर्क उवाच। आघ्राय सुबहून् गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्माद्घ्राणं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान्॥ ९॥

घ्राण उवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि॥ १०॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥ ११॥

अलर्क उवाच। इयं स्वादून् रसान् भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात् जिह्वां प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान्॥ १२॥

जिह्वोवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि॥ १३॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥ १४॥

अलर्क उवाच। स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान् स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः॥ १५॥

त्वगुवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि॥ १६॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥ १७॥

अलर्क उवाच। श्रुत्वा तु विविधान् शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिमुञ्चाम्यहं शितान्॥ १८॥

श्रोत्र उवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम्॥ १९॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥ २०॥

अलर्क उवाच। दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्त्वान्येव प्रतिरप्स्यति। तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सायकैरहम् ॥ २१ ॥

चक्षुरुवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि। तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अलर्क उवाच। इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति। तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

बुद्धिरुवाच। नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्म्मा मरिष्यसि। अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच। ततोऽलर्कस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्करम्। नाध्यगच्छत् परं शक्त्या वाणमेतेषु सप्तसु ॥ २६ ॥ सुसमाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभुः। स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः। स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ॥ २८॥ इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीर्य्यवान्। योगेनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह। अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं वाह्यमनुष्ठितम् ॥ ३० ॥ भोगतृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम्। इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति त्वमनुजानीहि राम मा क्षत्रियान् जहि। तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥३२॥ इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः। आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिञ्च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच। त्रयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः स्मृताः। प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः॥ १॥ तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः। श्रमस्तन्द्रा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः॥ २॥ एतान्निकृत्य धृतिमान् बाणसंघैरतन्द्रितः। जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः॥ ३॥ अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः। अम्बरीषेण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता॥ ४॥ समुदीर्णेषु दोषेषु बध्यमानेषु साधुषु। जग्राह तरसा राज्यमम्बरीषो महायशाः॥ ५॥ स निगृह्यात्मनो दोषान् साधून् समभिपूज्य च। जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्चेमा जगाद ह॥ ६॥ भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः। एको दोषो वरिष्ठश्च वध्यः स न हतो मया॥ ७॥ यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति। तृष्णार्त्त इह निम्नानि धावमानो न बुध्यते॥ ८॥ अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः। तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तत निकृन्तत॥ ९॥ लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रवर्त्तते। स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान् गुणान्॥ १०॥ तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान् गुणान्॥ ११॥ स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते। जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहो मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव॥ १२॥ तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत्। एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव राजा विदितो यथावत्॥ १३॥ इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना। आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता॥ १४॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागसि । विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् । आचक्ष्व विषयं राजन् यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो । वचस्ते कर्त्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना । मुहुरुष्णं विनिश्वस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम् । कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्वस्य ततो राजा विगते कश्मले तदा । ततो मुहूर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति । विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया । नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कश्मलो भवेत् । ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥१०॥ तदा न विषयं मन्ये सर्व्वो वा विषयो मम । आत्मापि चायं न मम सर्व्वा वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम । उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति । ब्रूहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्ज्जितं त्वया ॥ १३ ॥ कां वै बुद्धिं समाश्रित्य सर्व्वो वै विषयस्तव । नावैषि विषयं येन सर्व्वो वा विषयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच । अन्तवन्त्य इहावस्था विदिताः सर्व्वकर्म्मसु । नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्-

भवेत् ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं वर्ज्जितं मया । शृणु बुद्धिञ्च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्ज्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्त्ततः । आपो मे निर्ज्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः । तस्मान्मे निर्ज्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शान् त्वचि गताश्च ये । तस्मान्मे निर्ज्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि । तस्मान्मे निर्ज्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निर्ज्जितं तस्मात् वशे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह । इत्यर्थं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥ ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् । त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्त्तिनः । सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा भीरु चरामि लोके यथा त्वं मां तर्ज्जयसे स्वबुद्ध्या । विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि गृहस्थधर्मा व्रतवांस्तथास्मि ॥ १ ॥ नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥ ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तकं विद्धि दारुणामिव पावकम् ॥ ३ ॥ राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ

चापि त्रिपिष्टपे । तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४ ॥ एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः । गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते । नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ! ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते । आद्यन्तवन्ति कर्म्माणि शरीरं कर्म्मबन्धनम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् । तद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना । बहु चाल्पञ्च संक्षिप्तं विप्लुतञ्च मतं मम ॥ १ ॥ उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः । तन्मन्ये कारणं त्वत्तो यत एषा प्रवर्त्तते ॥२॥

ब्राह्मण उवाच । अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः । तपः श्रुतेऽभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति सञ्ज्ञितम् । ग्रहीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तत् क्व नु ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते । उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्म्मबुद्धिरबुद्धित्वात् ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६ ॥ इदं कार्य्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदृश्यते । पश्यतः, शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह शक्येरंस्तावतोऽशान् प्रकल्पयेत् । अव्यक्तान् व्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ सर्वान्नानार्थयुक्तांश्च सर्वान् प्रत्यक्षहेतुकान् । यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये । क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व चासौ ब्राह्मणर्षभः । याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कश्चिद्‌ब्राह्मणमासीनमाचार्य्यं संशितव्रतम् । शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं स्वित् श्रेयः परन्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः । याचे त्वां शिरसा विप्र यद्‌ब्रूयां ब्रूहि तन्मम ॥ ४ ॥ तमेवं वादिनं पार्थ शिष्यं गुरुरुवाच ह । सर्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो द्विज ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तत् शृणु महामते ॥ ६ ॥

शिष्य उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत् परम् । कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७ ॥ केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् । किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ८ ॥ के पन्थानः शिवाश्च स्युः किं सुखं किञ्च दुष्कृतम् । एतान्मे भगवन् प्रश्नान् याथातथ्येन सुव्रत ॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः । त्वदन्यः कश्च न

प्रश्नानेतान् वक्तुमिहार्हति ॥ १० ॥ ब्रूहि धर्म्मविदांश्रेष्ठ परं कौतूहलं मम। मोक्षधर्म्मार्थकुशलो भवांल्लोकेषु गीयते ॥ ११ ॥ सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते। संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच। तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत् परिपृच्छते। शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्त्तिने ॥ १३ ॥ छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे। तान् प्रश्नानब्रवीत् पार्थ मेधावी स धृतव्रतः। गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक् सर्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरुरुवाच। ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्रवरसेवितम्। वेदविद्यां समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानन्त्वेव परं ब्रह्म सन्न्यासं तप उत्तमम्। यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते। यो विद्वान् सहवासञ्च विवासञ्चैव पश्यति ॥ १७ ॥ तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात् परिमुच्यते। यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ॥ १८ ॥ इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते। प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ॥१९॥ निर्म्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः। अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ॥ २०॥ महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः। महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ॥२१॥ सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः। आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना। छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥२३॥ भूतभव्यभविष्यादिधर्म्मकामार्थनिश्चयम्। सिद्धसङ्घपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते। बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २५ ॥ उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम्। प्रजापतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ २६ ॥ वशिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च। मार्गान्

सर्वान् परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्म्मभिः ॥ २७ ॥ ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः। ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः। पप्रच्छुर्विनयोपेता नैःश्रेयसमिदं परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म्म क्रियात् साधुः कथं मुच्येत किल्बिषात्। के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किञ्च दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ कौ चोभौ कर्म्मणां मार्गौ प्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ। प्रलयञ्चापवर्गञ्च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ३१ ॥ इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः। ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच। सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च। तपसा तानि जीवन्ति इति तद्वित्त सुव्रताः। स्वां योनिं समतिक्रम्य वर्त्तन्ते स्वेन कर्म्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम्। ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यञ्चैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्। तस्मात् सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ॥ ३५ ॥ अतीतक्रोधसन्तापा नियता धर्म्मसेतवः। अन्योऽन्यनियतान् वैद्यान् धर्म्मसेतुप्रवर्त्तकान् ॥ ३६ ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वताँल्लोकभावनान्। चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चातुराश्रमिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्म्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः। पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥ ३८ ॥ नियतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनीषिभिः। गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ॥ ३९ ॥ निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम्। ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ॥ ४० ॥ गार्हस्थ्यन्तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम्। ततः परन्तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः। नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत। फल-

मूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४३ ॥ वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते । सर्व्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ॥ ४४ ॥ श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते । इत्येवं देवयाना वः पन्थानः परिकीर्त्तिताः । सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्म्मभिर्धर्म्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ४६ ॥ अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना । विषयस्थानि सर्व्वाणि वर्त्तमानानि भागशः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तथाव्यक्तमहङ्कारस्तथैव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥ विशेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गः सनातनः । चतुर्विंशतिरेका च तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्व्वेषां प्रभवाप्ययौ । स धीरः सर्व्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥ तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्व्वानखिलाश्च देवताः । विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्व्वलोकानमलान् समश्नुते ॥ ५१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत् परमेकादशं भवेत् ॥ २ ॥ त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रनाड्यस्त्रिस्र एवैताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योऽन्यमिथुनाः सर्व्वे तथान्योऽन्यानुजीविनः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयाश्चापि तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः । अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो मिथुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥ नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् । अधर्म्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्म्मसु ॥८॥ प्रकृत्यात्मकमेवाहू रजः पर्य्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् ॥ १० ॥ एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्म्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता । अमैत्री विकृताभावो ह्यश्रद्धा मूढ़भावना ॥ १४ ॥ अनार्ज्जवमसञ्ज्ञत्वं कर्मपापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ १५ ॥ सर्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः संप्रकीर्त्तिताः । ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः ॥ १६ ॥ तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः ॥ १७ ॥ अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृथारम्भा हि ये केचित् वृथा दानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्य्यमभिमानिता । अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विधाश्च ये केचित् लोकेऽस्मिन् पापकर्म्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्य्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः ॥ २१ ॥ तेषां योनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्म्मिणाम् । अवाङ्निरयभावाय तिर्य्यङ्निरयगामिनः ॥ २२ ॥ स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च । क्रव्यादा दन्द-

शूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवश्चैव सर्व्वे चापि चतुष्पदाः । उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ २४ ॥ मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् । यथा ते सुकृताँल्लोकांल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्म्मणः । स्वकर्म्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्द्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् । स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु । पुनरावृत्तधर्म्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिं समापन्नाश्चाण्डाला मूकचूचुकाः । वर्णान् पर्य्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः । स्रोतोमध्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः । ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः । मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते ॥ ३३ ॥ वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्व्वमेतत्तमो विप्राः कीर्त्तितं वो यथाविधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतद्बुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति । अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५ ॥ तमो गुणा बहुविधाः प्रकीर्त्तिता यथावदुक्तञ्च तमः परावरम् । नरो हि यो वेद गुणानिमान् सदा स तामसैः सर्व्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो हि वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तञ्च राजसम् ॥ १ ॥ सन्तापो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ। ऐश्वर्य्यं विग्रहः सन्धिर्हेतुवादो रतिः क्षमा ॥ २ ॥ बलं शौर्य्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि। ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३ ॥ बधबन्धपरिक्लेशाः क्रयो विक्रय एव च। निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्मावकर्त्तनम् ॥ ४ ॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम्। लोकचिन्तानुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् ॥ ५ ॥ मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभाषणम्। निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिधर्षणम् ॥ ६ ॥ परिचर्य्यानुशुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः। व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्त्तन्ते पृथक् पृथक्। नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८ ॥ सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये। आशीर्युक्तानि कर्माणि पौर्त्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारो नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्रिया। याजनाध्यापने चोभे यजनाध्ययने अपि ॥ १० ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम्। इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्नेहे गुणसमुद्भवः ॥ ११ ॥ अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च। स्तैन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः ॥ १२ ॥ दम्भो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम्। द्यूतञ्च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ॥ १३ ॥ नृत्यवादित्रगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन। सर्वे एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः। त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥१५॥ कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः। अर्वाक् स्रोतस इत्येते मनुष्या रजसावृताः ॥ १६ ॥ अस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः। प्रेत्यभाविकमीहन्ते ऐहलौकिकमेव च। ददति प्रतिगृह्णन्ति तर्पयन्त्यथ जुह्वति ॥ १७ ॥ रजोगुणा वो बहुधानु-

कीर्त्तिता यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च। नरोऽपि यो वेदगुणा-
निमान् सदा स राजसैः सर्व्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच। अतःपरं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम्। सर्व्व-
भूतहितं लोके सतां धर्म्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः
प्राकाश्यं सुखमेव च। अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्दधानता
॥ २ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। अक्रोध-
श्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३ ॥ मुधाज्ञानं मुधावृत्तं
मुधासेवा मुधाश्रमः। एवं यो युक्तधर्म्मः स्यात् सोऽमुत्रात्यन्त-
मश्नुते ॥ ४ ॥ निर्म्ममो निरहङ्कारो निराशीः सर्व्वतः समः।
अकामभूत इत्येव सतां धर्म्मः सनातनः ॥ ५ ॥ विस्रम्भो ह्री-
स्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता। आनृशंस्यमसंमोहो दया
भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६ ॥ हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता।
शान्तिकर्म्मणि शुद्धिश्च शुभाबुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७ ॥ उपेक्षा ब्रह्म-
चर्य्यञ्च परित्यागश्च सर्व्वशः। निर्म्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिवृतधर्म्मता
॥ ८ ॥ मुधादानं मुधायज्ञो मुधाधीतं मुधाव्रतम्। मुधाप्रति-
ग्रहश्चैव मुधाधर्म्मो मुधातपः ॥ ९ ॥ एवं वृत्तास्तु ये केचिल्लोके-
ऽस्मिन् सत्त्वसंश्रयाः। ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधु-
दर्शिनः ॥ १० ॥ हित्वा सर्व्वाणि पापानि निःशोका ह्यथ मानवाः।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्व्वते वै ततस्तनूः ॥ ११ ॥ ईशित्वञ्च वशि-
त्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते। विकुर्व्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा
इव ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः। विकु-
र्व्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः। यद्यदिच्छन्ति तत् सर्व्वं

लभन्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः । एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकीर्त्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरस्तु यो वेद गुणानिमान् सदा गुणान् स भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥१५॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनैव सर्वशः । अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योऽन्यमथ रज्यन्ते ह्यन्योऽन्यं चाथ जीविनः । अन्योऽन्यमाश्रयाः सर्वे तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावद्वर्त्तते नात्र संशयः । यावत् तमश्च सत्त्वञ्च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३ ॥ संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः सङ्घचारिणः । सङ्घातवृत्तयो ह्येते वर्त्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्रेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योऽन्यवर्त्तिनाम् । वच्यते तद्यथा न्यूनं व्यतिरिक्तञ्च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्य्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ६ ॥ उद्रिक्तञ्च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७ ॥ उद्रिक्तञ्च यदा सत्त्वमूर्द्ध्वस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं रजश्चाल्पतरं तथा ॥ ८ ॥ सत्त्वं वैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि सत्त्वात् परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् । इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्त्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः सङ्घचारिणः । तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वे-

नानुशुश्रुम ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् । अध्वगाः परितप्येयुरुष्णार्त्ता दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्यः सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते ॥ १४ ॥ प्राकाश्यं सत्त्वमादित्यः सन्तापो रजसो गुणः । उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्व्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिःषु सर्व्वेषु निवर्त्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्य्यायेण च वर्त्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६ ॥ स्थावरेषु तु भावेषु तिर्य्यग्भावगतं तमः । राजसास्तु विवर्त्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मासार्द्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्म्मोऽर्थः काम एव च । प्राणापानावुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्य्यायेण प्रवर्त्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा । यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् सर्व्वमेते त्रयो गुणाः ॥२१॥ त्रयो गुणाः प्रवर्त्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः । प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २३ ॥ अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् । सदसच्चैव तत्सर्व्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद सर्व्वाणि गतीश्च केवलाः । विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित् स मुच्यते सर्व्वगुणैर्निरामयः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच । अव्यक्तात् पूर्व्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः । आदिर्गुणानां सर्व्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्य्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ २ ॥ पर्य्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते । तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति ॥ ३ ॥ सर्व्वतः पाणिपादश्च सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सर्व्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्व्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥ ४ ॥ महाप्रभावः पुरुषः सर्व्वस्य हृदि निश्रितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५ ॥ तत्र बुद्धिविदो लोके सद्भावनिरताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ॥ ६ ॥ ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्म्ममा निरहङ्कृताः ॥ ७ ॥ विमुक्ताः सर्व्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत । आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ॥ ८ ॥ अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९ ॥ तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ १० ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११ ॥ स धीरः सर्व्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति । विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भुर्भवति प्रभुः ॥ १२ ॥ एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् । हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच । य उत्पन्नो महान् पूर्व्वमहङ्कारः स उच्यते । अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ अहङ्कारश्च

भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः । तैजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजायते ॥ २ ॥ देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् । अह-मित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानतृप्तानां मुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सना-तनः ॥ ४ ॥ अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमान् भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् । वैकारिकः सर्व्वमिदं विचेष्टते स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच । अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १ ॥ तेषु भूतानि मुह्यन्ति महाभूतेषु पञ्चसु । शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २ ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा महदभ्युद्यते भयम् ॥ ३ ॥ यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत् प्रविलीयते । लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४ ॥ ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् भूते स्थावरजङ्गमे । स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । क्रियाकरणनित्याः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६ ॥ लोभप्रजनसम्भूता निर्व्विशेषा ह्यकिञ्चनाः । मांसशोणितसङ्घाता अन्योऽन्यस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ वहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपण-वृत्तयः । प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८ ॥ अन्त-रात्मनि चाप्येते नियताः पञ्च वायवः । वाङ्मनो बुद्धिभिः सार्द्ध-मिदमष्टात्मकं जगत् ॥ ९ ॥ त्वक्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसना वाक् च संयता । विशुद्धञ्च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १० ॥

अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा। स तद्ब्रह्म शुभं याति तस्माद्भूयो न विद्यते॥ ११॥ एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः। अहङ्कारात् प्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः॥ १२॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत्॥ १३॥ इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत्। एतं ग्रामं जयेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते॥ १४॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च। श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः॥ १५॥ अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि यानि तु। उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु द्वादशी भवेत्॥ १६॥ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम्। मन्यन्ते कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिताः॥ १७॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम्। आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते॥ १८॥ अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम्। द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विश्रुतम्॥ १९॥ स्प्रष्टव्यमधिभूतञ्च विद्युत्तत्राधिदैवतम्। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते॥ २०॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम्। चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते॥ २१॥ अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम्। पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते॥ २२॥ अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्। एषु पञ्चसु भूतेषु त्रिषु यश्च विधिः स्मृतः॥ २३॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम्। पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः॥ २४॥ अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम्। अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते॥ २५॥ अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम्। प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते॥ २६॥ अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः। हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः॥ २७॥ अधिभूतञ्च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम्।

वैश्वदेवी ततः पूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधिभूतञ्च वह्निस्तत्राधिदैवतम् । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मचारकम् ॥ २९ ॥ अधिभूतञ्च सङ्कल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् । अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्तु मन्तव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ॥ ३३ ॥ चतुर्द्धा जन्म इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते । अपराण्यथ भूतानि खेचराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजानीयात् सर्वांश्चैव सरीसृपान् । स्वेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जन्म द्वितीयमित्येतत् जघन्यतरमुच्यते । भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्य्ययात् ॥ ३६ ॥ उद्भिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः । द्विपादबहुपादानि तिर्य्यग्गतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि सत्तमाः । द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातनी ॥ ३८ ॥ तपः कर्म च यत् पुण्यमित्येष विदुषां नयः । विविधं कर्म विज्ञेयमिज्यादानञ्च तन्मखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् । एतद्यो वेत्ति विधिवद्युक्तः स स्याद्द्विजर्षभाः ॥ ४० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्त्तितो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च । सर्व्वाण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४२ ॥ क्षीणे मनसि सर्वस्मिन्न जन्मसुखमिष्यते । ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां मतम् ॥ ४३ ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं गिरम् । निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च ॥ ४४ ॥ गुणागुणमना-

सङ्गमैकचर्य्यमनन्तरम् । एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४५ ॥ विद्वान् कूर्म इवाङ्गानि कामान् संहृत्य सर्वतः । विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४६ ॥ कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः । सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् । मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४८ ॥ यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्ज्योतिः प्रकाशते । तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि । स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ अग्नीरूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च । मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ५१ ॥ रोगशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतः समावृतम् । पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणञ्च त्रिधातुकम् । संसर्गाभिरतं मूढ़ं शरीरमिति धारणा ॥ ५३ ॥ दुश्चरं सर्वलोकेऽस्मिन् सत्त्वं प्रतिसमाश्रितम् । एतदेव हि लोकेऽस्मिन् कालचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥ एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् । विक्षिपेत् संक्षिपेच्चैव बोधयेत् सामरं जगत् ॥ ५५ ॥ कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमथानृतम् । इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५६ ॥ यस्यैते निर्ज्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः । व्योम्नि तस्य परं स्थानमानन्त्यमथ लभ्यते ॥ ५७ ॥ पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकाम् । नदीं मोहहृदां तीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ५८ ॥ स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धाय पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि । एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६० ॥ ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपाद्दीपशतं यथा । स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६१ ॥ स हि धाता विधाता च स

प्रभुः सर्व्वतो मुखः । हृदयं सर्व्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥६२॥
तं विप्रसङ्घाश्च सुरासुराश्च यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्व्वे महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच । मनुष्याणान्तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमोगुणः । कुञ्जरो वाहनानाञ्च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ अविः पशूनां सर्व्वेषामहिस्तु बिलवासिनाम् । गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २ ॥ न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा । शिंशपामेषशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः । एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारिपात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्व्वतः ॥ ४ ॥ गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान् पर्व्वतस्तथा । एते पर्व्वतराजानो गुणानां महतां तथा ॥ ५ ॥ सूर्य्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः । यमः पितॄणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६ ॥ अम्भसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७ ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः । ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८ ॥ त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः । दीक्षितानां तथा यज्ञो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् । कुवेरः सर्व्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः ॥ १० ॥ एष भूताधिपः सर्गः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । सर्व्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्व्वापि न विद्यते । राजाधिराजः सर्व्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरत्वं

विजानीध्वं कर्त्तारमक्षतं हरिम् ॥१२॥ नरकिन्नरयक्षाणां-गन्धर्वोरगरक्षसाम्। देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥१३॥ भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना। माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥१४॥ उमां देवीं विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभाम्। रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरस-स्तथा ॥१५॥ धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः। तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेत्तस्य रक्षणे ॥१६॥ राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः। हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य चोन्मार्गगामिनः ॥१७॥ राज्ञां हि विषये येषां साधवः परि-रक्षिताः। तेऽस्मिल्लोके प्रमोदन्ते सुखं प्रेत्य च भुञ्जते ॥१८॥ प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः। अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ॥१९॥ अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चा-धर्मलक्षणा। प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥२०॥ शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणम्। ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ॥२१॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा। स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥२२॥ मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा। मनसा चिन्तिता-नर्थान् बुद्धा चेह व्यवस्यति ॥२३॥ बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्षते नात्र संशयः। लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥२४॥ प्रवृत्तिलक्षणो योगी ज्ञानं संन्यासलक्षणम्। तस्माज्ज्ञानं पुर-स्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥२५॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम्। अतीतो द्वन्द्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगः ॥२६॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया। गुणानां ग्रहणं सम्यक् वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥२७॥ पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेन स हि गृह्यते। घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥२८॥ अपां धातूरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते। जिह्वास्थश्च

तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २९ ॥ ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते । चक्षुस्थश्च सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ ३० ॥ वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः । त्वक्स्थश्चैव सदा वायुः स्पर्शने स विधीयते ॥ ३१ ॥ आकाशस्य गुणो ह्येष श्रोत्रेण च स गृह्यते । श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्त्तिताः ॥ ३२ ॥ मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञया सा तु गृह्यते । हृदिस्थश्चेतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३३ ॥ बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महांस्तथा । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गस्थं गुणानां प्रभवाप्ययम् । सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३६ ॥ पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते । गुणवृत्तं तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३७ ॥ आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ न च तं विन्दते कश्चित् क्षेत्रज्ञस्त्वेष विन्दति । गुणानां गुणभूतानां यत् परं परमं महत् ॥ ३९ ॥ तस्माद्गुणांश्च सत्त्वञ्च परित्यज्येह धर्मवित् । क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ४० ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च । अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । यदादिमध्यपर्य्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः । श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशि-

रादयः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादि-
स्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः । अतः परं प्रवच्यामि भूताना-
मादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ।
सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंकारः सर्व-
वेदानां वचसां प्राण एव च । यदस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रि-
रुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज आदितः ।
गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७ ॥ श्येनः पतत्रिणा-
मादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् । सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो
द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः ।
हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां भक्ष-
भोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप
उत्तमाः ॥ १० ॥ स्थावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्म-
क्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ ॥ अहं प्रजापतीनाञ्च
सर्वेषां नात्र संशयः । मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयम्भूरिति स
स्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः । दिशाञ्च
प्रदिशाञ्चोर्द्ध्वं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा त्रिपथगा
गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता । तथा सरोदपानानां सर्वेषां साग-
रोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् । नर-
किन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १५ ॥ आदिर्विश्वस्य जगतो
विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । भूतं परतरं यस्मात्त्रैलोक्ये नेह विद्यते
॥ १६ ॥ आश्रमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकाना-
मादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमयान्तानि
उदयान्ता च शर्वरी । सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा
सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं कृतं

विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम्। अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन् सदा स्थावरजङ्गमम्॥ २०॥ इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये। सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते॥ २१॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः। निर्म्ममो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः॥ २२॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

ब्रह्मोवाच। बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम्। महाभूतपरिस्कन्धं निवेशपरिवेशनम्॥ १॥ जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसम्भवम्। देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम्॥ २॥ अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम्। सुखदुःखान्तरं क्लेशं क्षुत्पिपासावकीलकम्॥ ३॥ छायातपविलेखञ्च निमेषोन्मेषविह्वलम्। घोरमोहजलाकीर्णं वर्त्तमानमचेतनम्॥ ४॥ मासार्द्धमासगणितं विषमं लोकसञ्चरम्। तमोनियमपङ्कञ्च रजोवेगप्रवर्त्तकम्॥ ५॥ महाहङ्कारदीप्तञ्च गुणसञ्जातवर्त्तनम्। अरतिग्रहणानीकं शोकसङ्घातवर्त्तनम्॥ ६॥ क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम्। लोभेप्सापरिविक्षोभं विचित्राज्ञानसम्भवम्॥७॥ भयमोह परीवारं भूतसम्मोहकारकम्। आनन्दप्रीतिचारञ्च कामक्रोधपरिग्रहम्॥ ८॥ महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम्। मनोजवं मनःकान्तं कालचक्रं प्रवर्त्तते॥ ९॥ एतद्द्वन्द्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम्। विसृजेत् सङ्क्षिपेच्चापि बोधयेत् सामरं जगत्॥ १०॥ कालचक्रप्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्चैव तत्त्वतः। यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति॥ ११॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वद्वन्द्वविवर्ज्जितः। विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम्

॥ १२ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार
आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिदिह
लोकेऽस्मिन्नगमः परिकीर्त्तितः । तस्यानुगमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा
सनातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत तत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो
यजेदिह ॥ १६ ॥ देवतातिथिशिष्टाशी निरतो देवकर्म्मसु । दूव्या-
प्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो
न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः
॥ १८ ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो
यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९ ॥ जितशिश्नोदरो
मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-
ण्डलुम् ॥ २० ॥ अधीत्यध्यापनं कुर्य्यात्तथा यजनयाजने । दानं
प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि
जानीत ब्राह्मणानान्तु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-
च्चापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि
यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥
तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमा-
युक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्त-
यन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि । अधीत-
वान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्य्यवान् ॥ १ ॥ स्वधर्म्मनिरतो विद्वान्

र्व्वेन्द्रिययतो मुनिः। गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्म्मपरः शुचिः
॥ २ ॥ गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन्। हविष्यभैक्ष्य-
भुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३ ॥ द्विकालमग्निं जुह्वानः
शुचिर्भूत्वा समाहितः। धारयीत सदा दण्डं वैल्वं पालाशमेव
वा ॥ ४ ॥ क्षौमं कार्पासिकञ्चापि मृगाजिनमथापि वा। सर्वं
काषायरक्तं वा वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५ ॥ मेखला च भवे-
न्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा। यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुब्धो
नियतव्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम्।
भावेन नियतः कुर्व्वन् ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तो जयेत्
स्वर्गमूर्द्ध्वरेताः समाहितः। न संसरति जातीषु परमं स्थान-
माश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतः सर्व्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्य्यवान्।
ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९ ॥ चर्म्मवल्कल-
संवासी सायं प्रातरुपस्पृशेत्। अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं
प्रविशेत् पुनः ॥ १० ॥ अर्च्चयन्नतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रति-
श्रयम्। फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्त्तयन् ॥ ११ ॥ प्रवृत्त-
मुदकं वायुं सर्व्वं वानेयमाश्रयेत्। प्राश्नीयादानुपूर्व्वेण यथादीक्ष-
मतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिक्षाभिरर्च्चेदतिथिमागतम्।
यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथि-
पूर्व्वञ्च सदा प्राश्नीत वाग्यतः। अस्पर्द्धितमनाश्चैव लघ्वाशीर्देवता-
श्रयः ॥ १४ ॥ दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशान् श्मश्रु च धारयन्।
जुह्वत्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्म्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिर्देहः सदा
दक्षो वननित्यः समाहितः। एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गं वानप्रस्थो
जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः।
य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७ ॥ अभयं सर्व्व-
भूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्। सर्व्वभूतसुखो मैत्रः सर्व्वेन्द्रिययतो
मुनिः ॥ १८ ॥ अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया। कृत्वा वह्निं

चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ १९ ॥ वृत्ते शरावसम्पाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित्। लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ २० ॥ यात्रार्थी कालमाकाङ्क्षन् चरेद्भैक्ष्यं समाहितः। लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः। भुक्तान्यन्नानि तिक्तानि कषायकटुकानि च ॥ २२ ॥ नास्वादयति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा। यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित्। न चान्यमन्नं लिप्सेत भिक्षमाणः कथञ्चन ॥ २४ ॥ न सन्निकाशयेद्धर्मं विमुक्ते चारजाश्चरेत्। शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ २५ ॥ प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम्। ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ॥ २६ ॥ अध्वा सूर्य्येण निर्द्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम्। दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीञ्चरेत् ॥ २७ ॥ सञ्चयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासञ्च वर्ज्जयेत्। पूताभिरद्भिर्नित्यं वै कार्य्यं कुर्वीत मोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा। अहिंसा ब्रह्मचर्य्यञ्च सत्यमार्ज्जवमेव च ॥ २९ ॥ अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम्। अष्टस्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ॥ ३० ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत्। जोषयीत सदा भोज्यं ग्राममागतमस्पृहः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम्। धर्म्मलब्धमथाश्नीयान्न काममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ ग्रासादाच्छादनादन्यन्न गृह्णीयात् कथञ्चन। यावदाहारयेत्तावत् प्रतिगृह्णीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन। दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ ३४ ॥ नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितः। न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ ३५ ॥ मृदमापस्तथान्नानि पत्रपुष्पफलानि च। असंवृतानि गृह्णीयात् प्रवृत्तानि च कार्य्यवान् ॥ ३६ ॥ न

शिल्पजीविकां जीवेद्धिरण्यं नोत कामयेत् । न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत निरुपस्कृतः ॥ ३७ ॥ श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च वर्ज्जयेत् । सुधावृत्तिरसक्तश्च सर्व्वभूतैरसंविदम् ॥ ३८ ॥ आशीर्युक्तानि सर्व्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोक संग्रहधर्म्मञ्च नैव कुर्य्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्व्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् । समः सर्व्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४० ॥ परं नोद्विजयेत् कञ्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् । विश्वास्यः सर्व्वभूतानामग्र्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् । वर्त्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षा समाहितः ॥ ४२ ॥ न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिद्दुष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः । क्षीणेन्द्रियमनो बुद्धिर्निरीहः सर्व्वतत्त्ववित् ॥ ४४ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च । निर्म्ममो निरहङ्कारो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ निराशीर्निर्गुणः शान्तो निरासक्तो निराश्रयः । आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ अपाणिपादपृष्ठन्तदशिरस्कमनूदरम् । प्रहीणगुणकर्म्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमेव च । अनुगम्यमनासक्तममांसमपि चैव तत् ॥ ४८ ॥ निश्चिन्तमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि सर्व्वदा । सर्व्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४९ ॥ न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥ यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता । तस्मादलिङ्गधर्म्मज्ञो धर्म्मतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्म्माश्रितो विद्वान् विज्ञानचरितञ्चरेत् । अमूढ़ो मूढ़रूपेण चरेद्धर्म्ममदूषयन् ॥ ५२ ॥ यथैनमवमन्येरन् परे सततमेव हि । तथावृत्तश्चरेद्धर्म्मं सतां धर्म्ममकुत्सयन् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-रहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा। एतत् सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्व-निश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः। एतावदन्तवेलायां परिसङ्ख्याय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायेदेकान्त-मास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः। निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराका-शगो यथा। क्षीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राप्नुयात् परम् ॥५७॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच। सन्न्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितवादिनः। ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम्। निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुण-मुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत् परम्। निर्णिक्तमनसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३ ॥ तपसा क्षेम-मध्वानं गच्छन्ति परमेश्वर। सन्न्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्म-विदो जनाः ॥ ४ ॥ तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः। ज्ञानं वै परमं विद्यात् सन्न्यासं तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात्। सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगति-रिष्यते ॥ ६ ॥ यो विद्वान् सहवासञ्च विवासञ्चैव पश्यति। तथै-वैकत्वनानात्वे स दुःखात् प्रतिमुच्यते ॥ ७ ॥ यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते। इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूताय कल्पते ॥ ८ ॥ विधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित्। निर्ममो निरह-ङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निः-स्वधाकार एव च। निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १० ॥ हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम्। उभे सत्यानृते हित्वा

मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान्। महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ १२ ॥ महाभूतविशालश्च विशेषप्रतिशाखिनः। सदापत्रः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३ ॥ आजीव्यः सर्व्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः। एवं छित्त्वा च भित्त्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ १४ ॥ हित्वा सङ्गमयान् पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान्। निर्म्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ। एताभ्यान्तु परो योऽन्यश्चेतनावान् स उच्यते ॥१६॥ अचेतनः सत्त्वसङ्घातविमुक्तः सत्त्वात् परं चेतयतेऽन्तरात्मा। स क्षेत्रवित् सर्व्वसङ्घातबुद्धिर्गुणातिगो मुच्यते सर्व्वपापैः ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच। केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्मवनं महत्। केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्व्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम्। उच्छ्वासमात्रमपि चेत् योऽन्तकाले समीभवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते। निमेषमात्रमपि चेत् संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम्। प्राणायामैरथ प्राणान् संयम्य स पुनः पुनः ॥ ४ ॥ दशद्वादशभिर्व्वापि चतुर्व्विंशात् परं ततः। एवं पूर्व्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ ५ ॥ अव्यक्तात् सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते। सत्त्वात् परतरं नान्यत् प्रशंसन्तीह तद्विदः ॥ ६ ॥ अनुमानाद्विजानामः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम्। न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। ज्ञानं त्यागोऽथ सन्न्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥८॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः। सत्त्वञ्च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ९ ॥ आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः। चेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ १० ॥ पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतदविचारितम्। पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः। मशकोडुम्बरे चैकं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ १२ ॥ मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः। सम्बन्धस्तोयविन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १३ ॥

गुरुरुवाच। इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहम्। पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ऋषय ऊचुः। को वा स्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः। व्याहतामिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १ ॥ ऊर्द्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे। केचित् संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ २ ॥ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे। एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्ववादिनः। एवमेके पृथक् चान्ये बहुत्वमपि चापरे ॥ ४ ॥ देशकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे। जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ ५ ॥ अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमप्यपरे जनाः। मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः। कर्म केचित् प्रशंसन्ति प्रशान्तिञ्चापरे जनाः ॥ ७ ॥ देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे। केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्

पृथग्विधान् ॥ ८ ॥ धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे।
उपास्यसाधनन्त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिंसानिरता-
श्चान्ये केचिद्धिंसापरायणाः । पुण्येन यशसा चान्ये नैतदस्तीति
चापरे ॥ १० ॥ सद्भावनिरताश्चान्ये केचित् संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ ११ ॥ यज्ञमित्यपरे
विप्राः प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
जनाः ॥ १२ ॥ ज्ञानं सन्न्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एवं व्युत्थापिते
धर्मे बहुधा विप्रबोधिते । निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढ़ाः सुर-
सत्तम ॥ १४ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः । यो
हि यस्मिन् रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् । एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति
सत्तम ॥ १६ ॥ अतः परन्तु यद्गुह्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्बन्धः केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तः स
तैर्विप्रैर्भगवान् लोकभावनः । तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन
बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच । हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिह तत्
श्रुत्वा सम्यगेवावधार्य्यताम् । अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं
मतम् ॥ २ ॥ एतत् पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्म्मलक्षणम् । ज्ञानं
निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन
मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । हिंसापराश्च ये केचित् ये च नास्तिक-

वृत्तयः ॥ ४ ॥ लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिणः । आशी-र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ॥ ५ ॥ तेऽस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः । कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्दधाना विपश्चितः ॥ ६ ॥ अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ॥ ७ ॥ संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः । विषयो विषयित्वञ्च सम्बन्धोऽयमिहोच्यते ॥ ८ ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वञ्च विषयः स्मृतः । व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोडुम्बरं यथा ॥ ९ ॥ भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ १० ॥ नित्यं द्वन्द्वसमायुक्तः सत्त्वमाहुर्मनीषिणः । निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ११ ॥ समः संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपर्णवत् ॥ १२ ॥ सर्वैरपि गुणैर्विद्वान् व्यतिषक्तो न लिप्यते । जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ एवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यान्नसंशयः । द्रव्यमात्रमभूत् सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ॥ १४ ॥ यथा द्रव्यञ्च कर्त्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा । यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ॥ १५ ॥ तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः सम्प्रकाशते ॥ १६ ॥ क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्द्धानाय गच्छति । व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ॥ १७ ॥ एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः । सहस्रेणापि दुर्मेधा न बुद्धिमधिगच्छति ॥ १८ ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते । एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ॥ १९ ॥ उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाध्वानमपाथेयः प्रसन्नो मनुजः क्वचित् ॥ २० ॥ क्लेशेन याति महता विनश्येदन्तरापि च । तथा कर्मसु विघ्नेयं फलं भवति वा न वा ॥ २१ ॥ पुरुषस्यात्मनि श्रेयः शुभा-

शुभनिदर्शनम् । यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ॥ २२ ॥ अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्ज्जितः । तमेव च यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ॥ २३ ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः । ऊर्द्ध्वं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूतलम् ॥ २४ ॥ रथेन रथिनं पश्यन् क्लिश्यमानमचेतनम् । यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ॥ २५ ॥ क्षीणे रथपथे विद्वान् रथमुत्सृज्य गच्छति । एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ॥ २६ ॥ परिज्ञाय गुणज्ञश्च तूत्तरादुत्तरोत्तरम् । यथार्णवं महाघोरमप्लवः संप्रगाहते ॥ २७ ॥ बाहुभ्यामेव सम्मोहाद्वधं वाञ्छत्यसंशयम् । नावा चापि तथा प्राज्ञो विभागज्ञः सरित्रया ॥ २८ ॥ अश्रान्तः सलिलं गच्छेत् शीघ्रं सन्तरते ह्रदम् । तीर्णो गच्छेत् परं पारं नावमुत्सृज्य निर्म्ममः ॥ २९ ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनोः । स्नेहात् सम्मोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ॥ ३० ॥ ममत्वेनाभिभूतः संस्तत्रैव परिवर्त्तते । नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्त्तितुम् ॥ ३१ ॥ तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्य्या विधीयते । एवं कर्म्मकृतं चित्रं विषयस्थं पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥ यथा कर्म्म कृतं लोके तथैतानुपपद्यते । यन्नैव गन्धि नो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ॥ ३३ ॥ मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्ष्यते । तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ॥ ३४ ॥ महत् प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च । अहङ्कारात्तु सम्भूतो महाभूतकृतो गुणः ॥ ३५ ॥ पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः । वीजधर्म्मं तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ ३६ ॥ वीजधर्म्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् । वीजधर्म्मस्त्वहङ्कारः प्रसवश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ वीजप्रसवधर्म्माणि महाभूतानि पञ्च व । वीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवञ्च प्रकुर्वते ॥ ३८ ॥ विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् । तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो

वायुरुच्यते ॥ ३९ ॥ त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः। पृथ्वीः पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्थावरसङ्कुला ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शनी। शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः। पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्। इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च। एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः। रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४५ ॥ मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा। एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥४६॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते। ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपञ्च बहुधा स्मृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणन्तथा। ह्रस्वं दीर्घं कृशं स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तवत् ॥४८॥ एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते। विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वृद्धैर्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते। वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥५०॥ रूक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निग्धो विशद एव च। कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो दारुणो मृदुः ॥ ५१ ॥ एवं द्वादश विस्तारो वायव्यो गुण एव च। विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः। तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जर्षभः सगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा। अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा। इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥ एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसम्भवः। आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः ॥ ५५ ॥ अहङ्कारात् परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा

तथा परः । तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ ५५ ॥
परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्म्मणाम् । सर्वभूतात्मभूतात्मा
गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच । भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरो मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाता मनो
नित्यं भूतानां महतां तथा । बुद्धिरैश्वर्य्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः स
उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युज्यते सदा ॥ ३ ॥ महदश्व-
समायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य स भूतात्मा समन्तात्
परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति
विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभूतेषु न मोह-
मधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तं त्रसस्थावरजङ्गमम् ।
सूर्य्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजालैश्च
सर्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तथाद्भिश्च सततं समलङ्कृतम्
॥ ८ ॥ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः । एतद्ब्रह्मपरं
नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेऽस्मिन् यानि सत्त्वानि
त्रसानि स्थावराणि च । तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता
गुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । देवा
मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्वे स्वभावतः सृष्टा
न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह
पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रली-

यन्ते यथाकालमूर्म्मयः सागरे यथा ॥ १३ ॥ विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतस्तु सर्वशः। भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत् परां गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवासृजत् प्रभुः। तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥ तपसश्चानुपूर्व्वेण फल-मूलाशिनस्तथा। त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १६ ॥ औषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः। तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम्। तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरति-क्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः। तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्विषात्ततः ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः। यानि चान्यानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ २० ॥ तपः परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा सदा। तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गताः ॥ २१ ॥ आशी-र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः। अहङ्कारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २२ ॥ ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरह-ङ्कृताः। आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥ ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा। सुखोपचयमव्यक्तं प्रवि-शन्त्यात्मवित्तमाः ॥ २४ ॥ ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरह-ङ्कृताः। अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २५ ॥ अव्य-क्तादेव सम्भूतः स्वप्नसंज्ञां गतः पुनः। तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २६ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं सृजति निष्कलम्। क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥ चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः। यच्चित्तं तन्मनो वश्यं गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम्। निबोधत तथाहीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ द्व्यक्ष-रस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम्। ममेति च भवेन्मृत्युर्न

न्मेति च शाश्वतम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरता
नराः । ये तु वृद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥
कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्त्तिमान् षोड़शात्मकः । पुरुषं ग्रसते विद्या
तद्ग्राह्यममृताशिनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्
पारदर्शिनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३३॥
य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् । वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो
वेद न मृतो भवेत् ॥ ३४॥ अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमपराजितम् ।
य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृताशनम् । अग्राह्यो मृतो भवति
स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३५ ॥ आयोज्य सर्वसंस्कारान् संयम्या-
त्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥३६॥
प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् । लक्षणं हि प्रसादस्य
यथा स्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञान-
परिनिष्ठिताः । प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥३८॥
एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः । एषा ज्ञानवतां प्राप्ति-
रेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्वभूतेषु निस्पृहेण निरा-
शिषा । शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ४० ॥ एतद्वः
सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः । एवमाचारतः क्षिप्रं ततः
सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

गुरुरुवाच । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ त्वमप्येतन्महा-
भाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः । सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धि-
मवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्त-
मम् । चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ कृत-
कृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह । तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र
गत्वा न शोचति ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्द्दन । श्रोतव्यञ्चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यञ्च विद्धि मे । त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह । अध्यात्ममेतत् श्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्म्मेऽस्मिन्नरिकर्षण । सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४९ ॥ पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते । मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि सम्मते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः । गच्छावो नगरात् कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । समनुज्ञाप्य राजानं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यचोदयत् कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् । मुहूर्त्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः । सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशाम्पते । आचख्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशाम्पते ॥ ४ ॥ रथस्थन्तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादा-

जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्वह । निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६ ॥ नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन । भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्मः कुरुसागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्म्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवान्मतः ॥ ८ ॥ त्वत्तेजःसम्भवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन । रतिः क्रीड़ामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९ ॥ त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् । त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्यौश्चैव मधुसूदन । हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२ ॥ रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्तिश्चराचरम् । त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं चोच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥ सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च परमात्मा च नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्द्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥ त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः । यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्द्दन । इदञ्चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७ ॥ यत् पापो निहतः सङ्ख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं कर्म्म येनावाप्तो जयो मया । दुर्य्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९ ॥ कर्णस्य च वधोपायो यथावत् संप्रदर्शितः । सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २० ॥ अहञ्च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन । यदुक्तस्तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानञ्च समासाद्य धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । चोदयिष्यामि धर्म्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२ ॥ रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो । अचि-

रादिव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्द्दन ॥ २३ ॥ बलदेवञ्च दुर्द्धर्षं तथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान्। एवं सम्भाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारण-साह्वयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम्। तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५॥ ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। विदुरञ्च महाबुद्धिं राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ भीमसेनञ्च दुर्द्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। धृतराष्ट्र-मुपासीनं युयुत्सुञ्चापराजितम् ॥ २७ ॥ गान्धारीञ्च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णाञ्च भामिनीम्। सुभद्राद्याश्च ताः सर्व्वा भरतानां स्त्रिय-स्तथा ॥ २८ ॥ ददृशाते स्त्रियः सर्व्वा गान्धारीपरिचारिकाः। ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम्। गान्धार्य्याश्च पृथायाश्च धर्म्मराजस्य चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम्। क्षत्तारञ्चापि संगृह्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः सार्द्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तौ पर्य्युपासताम्। ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्रः कुरूद्वहान् ॥ ३२ ॥ जनार्द्दनञ्च मेधावी व्यसर्ज्जयत वै गृहान्। तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-गृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्य्यवान्। तत्रार्च्चितो यथान्यायं सर्व्व-कामैरुपस्थितः ॥ ३४ ॥ कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनञ्जयसहाय-वान्। प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां कृत्वा पौर्व्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ ३५ ॥ धर्म्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्च्चितौ। यत्रास्ते स सहामात्यो धर्म्मराजो महाबलः ॥ ३६ ॥ तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्गृहं परमार्च्चितम्। धर्म्मराजं ददृशतुर्द्देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७ ॥ समासाद्य तु राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवौ। निषेदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ। प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरू-

इहो । ब्रूतं कर्त्तास्मि सर्वं वा न चिरान्मा विचार्य्यताम् ॥ ४० ॥
इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य
वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४१ ॥ अयं चिरोषितो राजन् वासुदेवः
प्रतापवान् । भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥
स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे । आनर्त्तनगरीं वीर
तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं सुरसुतं प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महा-
बाहो गमनं तव केशव । मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च
देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवञ्च मानद । पूजयेथा
महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ४६ ॥ स्मरेथाश्चापि मां नित्यं
भीमञ्च बलिनाम्वरम् । फाल्गुनं सहदेवञ्च नकुलञ्चैव मानद ॥४७॥
आनर्त्तानवलोक्य त्वं पितरञ्च महाभुज । वृष्णींश्च पुनरागच्छे-
र्हयमेधे ममानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि
वसूनि च । यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञन्ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४९ ॥
इयञ्च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव । अस्मानुपागता वीर
निहताश्चापि शत्रवः ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तवैव रत्नानि धनञ्च केवलं धरा तु
कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै । यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहे मम त्वमेव
तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्य्यवान् । पितृष्वसारं त्ववदद्यथाविधि
सम्पूजितश्चाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तया स सम्यक् प्रति-
नन्दितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा । विनिर्य्ययौ नागपुरा-
द्गदाग्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४ ॥ रथे सुभद्रा-
मधिरोप्य भामिनीं युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्द्दनः । पितृष्वसु-

श्चापि तथा महाभुजो विनिर्य्ययौ पौरजनाभिसंवृतः॥ ५५॥
तमन्वयाद्वानरवर्य्यकेतनः ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि। अगाध-
बुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयञ्च भीमो गजराजविक्रमः॥ ५६॥
निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्द्धनांस्ततः स सर्वान् विदुरञ्च वीर्य्यवान्।
जनार्द्दनो दारुकमाह सत्वरः प्रचोदयाश्वानिति सात्वकिं तथा
॥ ५७॥ ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्द्दनः शिनिप्रवीरानुगतो जना-
र्द्दनः। यथा निहत्यारिगणान् शतक्रतुर्दिवं तथानर्त्तपुरीं प्रताप-
वान्॥ ५८॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि कृष्णप्रयाणे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२॥

वैशम्पायन उवाच। तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरत-
र्षभाः। परिष्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयाताः परन्तपाः॥ १॥ पुनः
पुनश्च वार्ष्णेयं पर्य्यष्वजत फाल्गुनः। आचक्षुर्विषयाच्चैनं स ददर्श
पुनः पुनः॥ २॥ कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम्।
सञ्जहार ततो दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः॥ ३॥ तस्य प्रयाणे
यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः। बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे
निगदतः शृणु॥ ४॥ वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ।
कुर्व्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम्॥ ५॥ ववर्ष वासवश्चैव
तोयं शुचि सुगन्धि च। दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्ग-
धन्वनः॥ ६॥ स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु। दद-
र्शाथ मुनिश्रेष्ठमुतङ्कममितौजसम्॥ ७॥ स तं सम्पूज्य तेजस्वी
मुनिं पृथुललोचनः। पूजितस्तेन च तदा पर्य्यपृच्छदनामयम्॥ ८॥
स पृष्टः कुशलं तेन सम्पूज्य मधुसूदनम्। उतङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठ-
स्ततः पप्रच्छ माधवम्॥ ९॥ कच्चित् शौरे त्वया गत्वा कुरु-

पाण्डवसद्म तत् । कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥ अपि सन्धाय तान् वीरानुपावृत्तोऽसि केशव । सम्बन्धिनः स्वदयितान् सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११ ॥ कच्चित् पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तप ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कच्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखम् । कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन केशव ॥ १३ ॥ या मे सम्भावना तात त्वयि नित्यमवर्त्तत । अपि सा सफला तात कृता ते भरतान् प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यत्नो मया पूर्वं सौशाम्ये कौरवान् प्रति । नाशक्यन्त यदा शाम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥ ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः । न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूयः सर्वमेतत्तवानघ । तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् । पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः । धार्त्तराष्ट्राश्च निहताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८ ॥ इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः । उतङ्क इत्युवाचैनं रोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९ ॥

उतङ्क उवाच । यस्मात् शक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपुङ्गवाः । सम्बन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २० ॥ न च ते प्रसभं यस्मात् ते निगृह्य निवारिताः । तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया शक्तेन हि सता मिथ्याचारेण माधव । ते परीताः कुरुश्रेष्ठा नश्यन्त स्म ह्युपेक्षिताः ॥२२॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन । गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे तदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै । न च मां तपसाल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपता-

श्वर। तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५ ॥ कौमारं ब्रह्मचर्य्यन्ते जानामि द्विजसत्तम। दुःखार्ज्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

उतङ्क उवाच। ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम्। श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्द्दन ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच। तमो रजश्च सत्त्वञ्च विद्धि भावान्मदाश्रयान्। तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ २ ॥ मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम्। स्थित इत्यभिजानीहि मा ते भूदत्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्वान् यक्षगन्धर्वराक्षसान्। नागानप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४ ॥ सदसच्चैव यत् प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च। अक्षरञ्च क्षरञ्चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५ ॥ ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विदिता मुने। वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६ ॥ असच्च सदसच्चैव तद्विश्वं सदसत्परम्। मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात् सनातनात् ॥ ७ ॥ ओङ्कारप्रमुखान् वेदान् विद्धि मां त्वं भृगूद्वह। यूपं सोमं चरुं होमं त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८ ॥ होतारमपि हव्यञ्च विद्धि मां भृगुनन्दन। अध्वर्य्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९ ॥ उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे। प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः। स्तुवन्ति विश्वकर्म्माणं सततं द्विजसत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सुतं धर्म्ममग्रजं द्विजसत्तम। मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११ ॥ तत्राहं वर्त्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः। बह्वीः संसरमाणो वै

योनीर्वर्त्तामि सत्तम। धर्म्मसंरक्षणार्थाय धर्म्मसंस्थापनाय च ॥ १२ ॥ तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव। अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ॥ १३ ॥ भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च। अधर्मे वर्त्तमानानां सर्व्वेषामहमच्युतः ॥ १४ ॥ धर्म्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे। तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा त्वहं देवयोनौ वर्त्तामि भृगुनन्दन। तदाहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥ यदा गन्धर्वयोनौ वा वर्त्तामि भृगुनन्दन। तदा गन्धर्ववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोनौ यदा चैव तदा वर्त्तामि नागवत्। यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८ ॥ मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया। न च ते जातसम्मोहा वचोऽगृह्णन्त मोहिताः ॥ १९ ॥ भयञ्च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया। क्रुद्धेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २० ॥ तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्म्मणा। धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम। एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

उतङ्क उवाच। अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनार्द्दन। नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ चित्तञ्च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत। विनिवृत्तञ्च मे शापादिति विद्धि परन्तप ॥ २ ॥ यदि त्वनुग्रहं किञ्चित्त्वत्तोऽर्हामि जनार्द्दन। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास

तद्वपुः। शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यदुनन्दनः॥ ४॥ स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम्। सहस्रसूर्य्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम्। सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतो मुखम्॥५॥ तदृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम्। विस्मयञ्च ययौ विप्रस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम्॥ ६॥

उतङ्क उवाच। विश्वकर्म्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव। पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः॥ ७॥ द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतम्। भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत॥ ८॥ संहरस्व पुनर्द्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम्। पुनस्त्वां स्वेनरूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम्॥ ९॥

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय। वरं वृणीष्वेति तदा तमुतङ्कोऽब्रवीदिदम्॥ १०॥ पर्य्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते। यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि पुरुषोत्तम॥ ११॥ तमब्रवीत् पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय। अवश्यमेतत् कर्त्तव्यममोघं दर्शनं मम॥ १२॥

उतङ्क उवाच। अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्मन्यसे विभो। तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम्॥ १३॥ ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोतङ्कमीश्वरः। एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ॥ १४॥ ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कस्तोयकाङ्क्षया। तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम्॥ १५॥ ततो दिग्वाससं धीमान् मातङ्गं मलपङ्किनम्। अपश्यत मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम्॥ १६॥ भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम्। तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः॥ १७॥ स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्ग प्रहसन्निव। एह्युतङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह॥ १८॥ कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाश्रितम्। इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत॥ १९॥ चिक्षेप

च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चापिबत् स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना । स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥२१॥ श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीड़ितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आजगाम महाबुद्धिरुतङ्कश्चैनमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो । इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्द्दनः ॥ २५ ॥ उतङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः । मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः ॥ २७ ॥ उतङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः । स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्त्योऽमर्त्त्यतां व्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन । अमृतं देयमित्येव मयैवोक्तः शचीपतिः ॥ २९ ॥ स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥ भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चाण्डालरूपी भगवान् सुमहांस्ते व्यतिक्रमः । यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं भूय एव तवेप्सितम् ॥ ३४ ॥ तोयेप्सां तव दुर्द्धर्षां करिष्ये सफलामहम् । येष्वहःसु च ते ब्रह्मन् सलिलेप्सा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन । उतङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः

प्रीतिमान् विप्रः कृष्णेन स बभूव ह । अद्याप्युतङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

जनमेजय उवाच । उतङ्कः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः । यः शापं दातुकामोऽभूत् विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय । गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः । औतङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ॥ ३ ॥ गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय । उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५ ॥ अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः । उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ ६ ॥ तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७ ॥ ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ । उतङ्कः काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेष क्षितौ राजन् परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विलग्नाभूत् जटा रूप्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा ॥ ११ ॥ ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना । जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ॥ १२ ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः ॥ १३ ॥

न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीत् विप्रमुतङ्कं प्रीतमानसः ॥ १४ ॥ कस्मात्तात तवाद्येह शोकातुरमिदं मनः । स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतङ्क उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः ॥ १७ ॥ भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव । अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ माचिरम् ॥ २० ॥

उतङ्क उवाच । गुर्व्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम । तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते । तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्थञ्च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह । युवा षोड़शवर्षो हि यद्यद्य भविता भवान् ॥ २२ ॥ ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वान्ते दुहितरं द्विज । एतामृतेऽङ्गना नान्या त्त्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥ ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । गुरुणा चाभ्यनुज्ञाते गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्व्वर्थं विनियुङ्क्ष माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥२६॥ यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २७ ॥

अहल्योवाच । परितुष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्यानयानघ । पर्य्याप्तमेतद्भद्रन्ते गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। उतङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः। आज्ञापयस्व मां मातः कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम्॥ २९॥

अहल्योवाच। सौदासपत्नीविधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले। ते समानय भद्रन्ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत्॥ ३०॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय। गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा॥ ३१॥ स जगाम ततः शीघ्रमुतङ्को ब्राह्मणर्षभ। सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले॥ ३२॥ गौतमस्त्वमब्रवीत् पत्नीमुतङ्को नाद्य दृश्यते। इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा॥ ३३॥ ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम्। शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति॥ ३४॥

अहल्योवाच। अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया। भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति॥ ३५॥ इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः। उतङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह॥ ३६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने षट्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५६॥

वैशम्पायन उवाच। स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम्। दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम्॥ १॥ चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत्। प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्त्ता यमोपमः॥ २॥ दिष्ट्या त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम्। भक्ष्यं मृगयमाणस्य सम्प्राप्तो द्विजसत्तम॥ ३॥

उतङ्क उवाच। राजन् गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम्। न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः॥ ४॥

राजोवाच । षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम । न शक्यस्त्वं समुत्स्रष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्क उवाच । एवमस्तु महाराज समयः क्रियतान्तु मे । गुर्व्वर्थमभिनिर्व्वर्त्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६ ॥ संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम । त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षे नरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा । दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ॥ ८ ॥ पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम । उपाहृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् । सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथञ्चन । अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥

सौदास उवाच । यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्व्वर्थः कृत एव सः । यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्प्रतं तद्वदस्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्क उवाच । प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ । सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

सौदास उवाच । पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले । वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्क उवाच । अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वयम् । प्रयच्छ कुण्डले मह्यं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुतङ्कं पुनर्व्वचः । गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥१५॥ सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्वाक्येन शुचिव्रता । प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥१६॥

उतङ्क उवाच । क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर । स्वयञ्चापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच । तां द्रक्ष्यति भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे । षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीञ्च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥ सौदास-
वचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना । प्रत्युवाच महाबुद्धिमुतङ्कं
जनमेजय ॥ २० ॥ एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ । अभि-
ज्ञानञ्च किञ्चित्त्वं समानयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ इमे हि दिव्ये मणि-
कुण्डले मे देवाश्च यक्षाश्च महर्षयश्च । तैस्तैरुपायैरपहर्त्तुकामा-
श्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु
रत्नं समासाद्य परामृषेयुः । यक्षास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च निद्रा-
वशाद्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं ह्रियते द्विज-
सत्तम । देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्य्यते ॥ २४ ॥ स्यन्दते हि
दिवारुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-
माक्षिप्य वर्त्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यामुच्य भगवन् क्षुत्पिपासाभयं
कुतः । विषाग्निभयदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६ ॥ ह्रस्वेन
चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा । अनुरूपेण चामुक्ते जायते
तत् प्रमाणके ॥ २७ ॥ एवं विधे ममैते वै कुण्डले परमार्च्चिते ।
त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानय ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि उतङ्कोपाख्याने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स मित्रसहमासाद्य अभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १ ॥
सौदास उवाच । न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते
गतिः । एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २ ॥ इत्युक्त-
स्तामुतङ्कस्तु भर्त्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् । श्रुत्वा च सा तदा प्रादात्

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुन-रब्रवीत् । किमेतद्गुह्यवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

सौदास उवाच । प्रजानिसर्गाद्विप्रान् वै क्षत्रियाः पूजयन्ति हि । विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राद्दोषमवाप्तवान् । गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ॥ ६ ॥ न चान्यामपि पश्यामि गतिं गति-मतांवर । स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः । शक्यं हि लोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते स्वे मणिकुण्डले । यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तत् कुरुष्व मे ॥९॥

उतङ्क उवाच । राजंस्तथेह कर्त्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् । प्रश्नञ्च कञ्चित् प्रष्टुं त्वां निवृत्तोऽस्मि परन्तप ॥ १० ॥

सौदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः । छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतङ्क उवाच । प्राहुर्वाक्संयतं मित्रं धर्म्मनैपुण्यदर्शिनः । मित्रेषु यश्च विषमस्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-मद्य सम्प्राप्तो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रयच्छ त्वं सम्मतां पुरुष-र्षभ ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः । भवत्-सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४ ॥

सौदास उवाच । क्षमञ्चेदिह वक्तव्यं तव द्विजवरोत्तम । मत्-समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥१५॥ एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्वह । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् । अनुज्ञाप्य स राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः । जवेन महता प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोरक्षणञ्च मदयन्त्या-

भिभाषितम्। तथा ते कुण्डले बद्धा तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥१९॥ स वास्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम्। विल्वं ददर्श विप्रर्षि-रारुरोह च तं ततः ॥ २० ॥ शाखामासज्य तस्यैव कृष्णाजिन-मरिन्दम। पातयामास विल्वानि तदा स द्विजपुङ्गव ॥ २१ ॥ अथ पातयमानस्य विल्वापहृतचक्षुषः। न्यपतंस्तानि विल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विज-वरेण वै। विल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्य्यद्बन्धनं ततः ॥ २३ ॥ स-कुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः। विशीर्णबन्धने तस्मिन् गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले। ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रो भूत्वा तदा हि सः ॥२५॥ विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ सकुण्डलः। ह्रियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोद्वेगो दुःखात् परमकोपनः। स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥ अहानि त्रिंशदव्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत। क्रोधामर्षाभिसन्तप्त-स्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसह्यन्तमसहन्ती वसु-न्धरा। दण्डकाष्ठाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमाकुला ॥ २९ ॥ ततः खनत एवाथ विप्रर्षेर्धरणीतलम्। नागलोकस्य पन्थानं कर्त्तु-कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मि-वान्। वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श द्विजोत्तमम् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः। उतङ्कमब्रवीद्वाक्यं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ३२ ॥ इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः। न दण्डकाष्ठ-साध्यञ्च मन्ये कार्य्यमिदं तव ॥ ३३ ॥

उतङ्क उवाच। नागलोके यदि ब्रह्मन्नाशक्ये कुण्डले मया। प्राणं प्राणान् विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्त्तुमन्यथा।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-प्रहारैस्तैर्दार्य्यमाणा वसुन्धरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जन-मेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह । ददर्श नागलोकञ्च योजनानि सहस्रशः ॥ ३७ ॥ प्राकारनिचयैर्द्दिव्यै-र्मणिमुक्तास्वलंकृतैः । उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३८ ॥ वापीस्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः । ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श भृगूद्वह । पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४० ॥ नागलोकमुतङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशश्चाभवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णः श्वेत-बालधिः । ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४२ ॥ धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्रलप्स्यसे । ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथञ्चन । त्वयैतद्धि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उतङ्क उवाच । कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति । यन्मयाचीर्णपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्ध्यहम् ॥ ४५ ॥

अश्व उवाच । गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् । त्वया ह्यहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४६ ॥ विधिवत् सततं विप्र शुचिना भृगुनन्दन । तस्मात् श्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तस्तु तथाकार्षीदुतङ्कश्चित्रभानुना । घृतार्च्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४८ ॥ ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धम्मतस्तत्र भारत । घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोक-भयावहः ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-लोके महाराज न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५० ॥ हाहाकृतमभूत् सर्व्वमैरावतनिवेशनम् । वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजय ॥ ५१ ॥ न प्राकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत । नीहार-

संवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५२ ॥ ते धूमरक्तनयना वह्नि-
तेजोऽभितापिताः। आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महात्मनः
॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः। संभ्रान्तनयनाः
सर्वे पूजाञ्चक्रुर्यथाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबाल-
पुरोगमाः। शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घं निवेद्य च। प्रायच्छन् कुण्डले
दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ५६ ॥ ततः स पूजितो नागैस्तदो-
तङ्कः प्रतापवान्। अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ॥५७॥
स गत्वा त्वरितो राजन् गौतमस्य निवेशनम्। प्रायच्छत् कुण्डले
दिव्ये गुरुपत्न्यास्तदानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां
जनमेजय। सर्वं शशंस गुरवे यथावद्द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
महात्मना तेन त्रीन् लोकान् जनमेजय। परिक्रम्याहृते दिव्ये
ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावः स मुनिरुतङ्को भरतर्षभ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच। उतङ्कस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विज-
सत्तम। अत ऊर्द्ध्वं महाबाहुः किञ्चकार महायशाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। दत्त्वा वरमुतङ्काय प्रायात् सात्यकिना
सह। द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ सरांसि
सरितश्चैव वनानि च गिरींस्तथा। अतिक्रम्याससादाथ रम्यां
द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्त्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च।
उपायात् पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृतस्तु
स गिरिर्नानारूपैर्विचित्रितैः। बभौ रत्नमयैः कोषैः संवृतः
पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनस्रग्भिरग्र्याभिः सुमनोभिस्तथैव च।

वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैस्तथैव च ॥ ६ ॥ दीपवृक्षैश्च सौवर्णै-रभीक्ष्णमुपशोभितः । गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः । पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ८ ॥ अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुर्मुनिगणैरिव । मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसाञ्च भारत ॥ ९ ॥ गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निःस्वनः । प्रमत्त-मत्तसम्मत्तक्ष्वेडितोत्क्रुष्टसंकुलः ॥ १० ॥ तथा किलकिलाशब्दै-र्भूधरोऽभून्मनोहरः । विपणापणवान् रम्यो भोज्यभोज्यविहार-वान् ॥ ११ ॥ वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् । सुरा-मैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ॥ १२ ॥ दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् । बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १३ ॥ पुण्यावसथवान् वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ॥ १४ ॥ स नगो वेश्मसंकीर्णो देवलोक इवावभौ । तदा च कृष्णसान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ ॥१५॥ शक्रसद्मप्रतीकाशो बभूव सहशैलराट् । ततः सम्पूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ॥ १६ ॥ गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् । विवेश च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वा न सुकरं कर्म्म दानवेष्विव वासवः । उपयातन्तु वार्ष्णेयं भोज-वृष्ण्यन्धकास्तथा । अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥१८॥ स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा । अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरन्तथा ॥ १९ ॥ ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः । उपोपविष्टैः सर्वैस्तैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ २० ॥ स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः । कथयामास तत् सर्वं पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णस्य द्वारका-प्रवेशे एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९॥

वासुदेव उवाच। श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम्। नराणां वदतां तत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ १ ॥ त्वन्तु प्रत्यक्षदर्शी च रूपज्ञश्च महाभुज। तस्मात् प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २ ॥ यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम्। भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च कृतास्त्राणामनेकशः। नानावेशाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम्॥४॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके। शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच। अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम्। बहुलत्वान्नसंख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६ ॥ प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु। कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ७॥ भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः। कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव वासवः ॥ ८ ॥ शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः। बभूव रक्षितो धीमान् श्रीमता सव्यसाचिना ॥ ९ ॥ तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम्। कुरूणां पाण्डवानाञ्च सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १० ॥ ततः शिखण्डी गाङ्गेयं युध्यमानं महाहवे। जघान बहुभिर्वाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ११ ॥ अकरोत् स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः। अयनं दक्षिणं हित्वा सम्प्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततः सेनापतिरभूत् द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः। प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३ ॥ अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः। सम्वृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित्। गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५ ॥ स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः। पितुर्निकारान् संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६ ॥ तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसङ्गरे। नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं

गताः ॥ १७ ॥ दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमदारुणम्। ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशङ्गतः ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत् कर्णो दौर्य्योधने बले। अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः। हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समरस्थिताः ॥ २० ॥ ततः पार्थं समासाद्य पतङ्ग इव पावकम्। पञ्चत्वमगमत् सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः। अक्षौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्य्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम्। अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्य्यवारयन् ॥ २३ ॥ अवधीन्मद्रराजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः। तस्मिंस्तथार्द्धदिवसे कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते शल्ये च शकुनिं सहदेवो महामनाः। आहर्त्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहते शकुनौ राजा धार्त्तराष्ट्रः सुदुर्म्मनाः। अपाक्रामत् गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥ तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान्। ह्रदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परिवार्य्य तम्। अथोपविविशुर्हृष्टा ह्रदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८ ॥ विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्बाणैर्भृशविक्षतः। उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्त्तराष्ट्रो महारणे। भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसुप्तं शिविरे निशि। निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह। युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥३२॥ सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत। युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहते कौरवेन्द्रे तु सानुबन्धे सुयोधने। विदुरः सञ्जयश्चैव धर्म्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४ ॥ एवं

तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो। यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैतान्तु महाराज कथां तां लोमहर्षणाम्। दुःखशोकपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान्। महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्बधं वीरः सोऽत्यक्रामन्महामतिः। अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामतिः ॥ २ ॥ मा दौहित्रबधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम्। दुःखशोकाभिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य बधं रणे। आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रबधमित्यपतद्भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा। दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्रबधदुःखशोकसमाहतः। वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः। यद्दौहित्रबधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७ ॥ तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे प्रभो। सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरं बत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सह। यत्र मे हृदयं दुःखात् शतधा न विदीर्य्यते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्त्वां संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति। मात्रापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १० ॥ आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः। कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः। बालभावेन विनयमात्मनोऽक-

थयत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कच्चिन्न निहतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः । शरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणञ्च भीष्मञ्च कर्णञ्च बलिनां वरम् । स्पर्द्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् । पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्द्धनि । न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् सहस्रशतसङ्घशः । खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशंगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाहूते च संग्रामात् पार्थे संशप्तकैस्तदा । पर्य्यवार्य्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९ ॥ ततः शत्रुबधं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः । दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनिवशंगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः । बले महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्दिवम् ॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुर्द्धर्ष मा च मन्युवशंगमः । शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरञ्जयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम । दुःखार्त्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्य्यपृच्छत दुःखिता । आर्य्ये क्व दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः । भुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुक्रुशुः परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराञ्चाब्रवीद्भद्रे भर्त्ता स क्व नु ते गतः । क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७ ॥ ननु नाम स्ववैराटिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः । कुशलञ्चाब्रुवन् सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९ ॥

आचक्ष्व मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिन्दम। कस्मादेवं विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे॥ ३०॥ एवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तस्यास्तत् परिदेवितम्। श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्त्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत्॥३१॥ सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे। पित्रा च लालितो बालः स हतः कालधर्म्मणा॥ ३२॥ ईदृशो मर्त्त्यधर्म्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि। पुत्रो हि तव दुर्द्धर्षः सम्प्राप्तः परमां गतिम्॥ ३३॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम्। मा शुचश्चपलाक्षि त्वं पद्मपत्रनिभेक्षणे॥ ३४॥ उत्तरां त्वमवेक्षस्व गुर्व्विणीं मा शुचः शुभे। पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भाविनी॥ ३५॥ एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह। विहाय शोकं दुर्द्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत्॥ ३६॥ समनुज्ञाप्य धर्म्मज्ञा राजानं भीममेव च। यमौ यमोपमौ चैव ददौ दाना-न्यनेकशः॥ ३७॥ ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणाय यदूद्वह। समाहृष्य तु वार्ष्णेयी वैराटीमब्रवीदिदम्॥ ३८॥ वैराटि नेह सन्तापस्त्वया कार्य्यो ह्यनिन्दिते। भर्त्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष वै शिशुम्॥ ३९॥ एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महा-द्युते। तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम्॥ ४०॥ एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद। सन्तापं त्यज दुर्द्धर्ष मा च शोके मनः कृथा॥ ४१॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
एकषष्टोऽध्यायः॥ ६१॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् श्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मज-स्तदा। विहाय शोकं धर्म्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम्॥ १॥ तथैव वासुदेवस्य स्वस्रीयस्य महात्मनः। दयितस्य पितुर्नित्यमकरो-

दौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ २ ॥ षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महौजसाम् । विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥ आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् । ब्राह्मणानां तदा कृष्णास्तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्णञ्चैव गाश्चैव शयनाच्छादनं तथा । दीयमानं तदा विप्रा वर्द्धतामिति चाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः । अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न शमं चोपलेभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ॥ ७ ॥ नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः । सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्त्ता तदाभूत् करुणं महत् । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रलीयते ॥ ९ ॥ आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा । समागम्याब्रवीद्धीमान् पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १० ॥ उत्तराञ्च महातेजाः शोकः सन्त्यज्यतामयम् । भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ॥ ११ ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि । पाण्डवानामयञ्चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ १२ ॥ धनञ्जयञ्च संप्रेक्ष्य धर्म्मराजस्य शृण्वतः । व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्रस्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः । पृथ्वीं सागरपर्य्यन्तां पालयिष्यति धर्म्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्षण । विचार्य्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १५ ॥ यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन । पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १६ ॥ विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्ज्जितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १७ ॥ एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः । त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्म्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते । अवर्द्धत यथाकामं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १९ ॥

ततः सञ्चोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः । वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥२१॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना । अश्वमेधं प्रति तदा किं भयः प्रचकार ह ॥ १ ॥ रत्नञ्च यन्मरुत्तेन निहितं वसुधातले । तदवाप कथञ्चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अर्जुनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ यमावपि । श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदात् यन्महात्मना ॥ ४ ॥ कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता । तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा । भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संस्मृत्य तदहं सम्यक् कर्त्तुमिच्छामि पाण्डवाः । आयत्याञ्च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ॥ ७ ॥ अनुबन्धे च कल्याणं यद्वाचो ब्रह्मवादिनः । इमं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरूद्वहाः ॥ ८ ॥ तच्चाचष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः । यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥ तदानयामेह धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ॥ ११ ॥ व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । यदि तत् प्राप्नुयामेह

धनमाविचितं प्रभो ॥ १२॥ कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ।
ते वयं प्रणिपातेन गिरिशस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानयाम
भद्रन्ते समभ्यर्च्य कपर्द्दिनम् । तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च
तान् ॥१४॥ प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्म्मभिः । रचन्ति
ये च तद्द्रव्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वश्या भविष्यन्ति
प्रसन्ने वृषभध्वजे । श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥१६॥
प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाश्चापि
तथेत्येवाब्रुवन् वचः ॥ १७ ॥ कृत्वा तु पाण्डवाः सर्व्वे रत्नाहरण-
निश्चयम् । सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्च्चयित्वा सुरश्रेष्ठं
पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १९ ॥ मोदकैः पायसेनाथ मांसपूपैस्तथैव च ।
आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ २० ॥ तेषां प्रया-
स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ । प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्या
नागराश्च ते ॥ २१ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २२ ॥ समनुज्ञाप्य
राजानं पुत्रशोकसमाहतम् । धृतराष्ट्रं सभार्य्यं वै पृथाञ्च पृथु-
लोचनाम् ॥ २३ ॥ मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः । स्वेन सैन्येन सम्वीता यथादित्याः
स्वरश्मिभिः ॥ २ ॥ पाण्डरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ३ ॥ जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः । प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत् पुरुषर्षभः ॥ ४ ॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये । तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सरांसि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च । अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन् देशे च राजेन्द्र यत्र तत् द्रव्यमुत्तमम् । चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः सह सैनिकैः ॥ ७ ॥ शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम । अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ॥ ८ ॥ पुरोहितञ्च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् । आग्निवेश्यञ्च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ९ ॥ कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ॥ १० ॥ षट्पदं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः । मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशञ्च यथाविधि ॥ ११ ॥ कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । अस्मिन् कार्य्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ॥ १२ ॥ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्त्तुमर्हन्ति तत्तथा । न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् । इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः । इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियैषिणः ॥ १४ ॥ अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु । अम्भोभिरद्येह वसाम राजन् उपोष्यताञ्चापि भवद्भिरद्य ॥ १५ ॥ श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः ॥ १६॥ ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः । ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा वचोऽब्रुवन् धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोषसम्प्राप्तौ चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । क्रियतामुपहारोऽस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः । दत्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थे यतामहे ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः । गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २ ॥ आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत् संस्कृतेन च । मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः स ययौ तदा ॥ ३ ॥ स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप । मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम् ॥ ४ ॥ सुमनोभिश्च चित्राभिर्लाजैरुच्चावचैरपि । सर्वं स्विष्टतमं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ॥ ५ ॥ किङ्कराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् । यक्षेन्द्राय कुवेराय मणिभद्राय चैव ह ॥ ६ ॥ तथान्येषाञ्च यक्षाणां भूतानां पतयश्च ये । कृशरेण च मांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ॥ ७ ॥ ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् । ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः ॥ ८ ॥ नक्तञ्चराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा । धूपगन्धनिरुद्धन्तत् सुमनोभिश्च संवृतम् ॥ ९ ॥ शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव । कृत्वा पूजाञ्च रुद्रस्य गणानाञ्चैव सर्व्वशः ॥ १० ॥ ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति । पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ११ ॥ सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैः कृशरेण च । शङ्खादींश्च निधीन् सर्वान् निधिपालांश्च सर्व्वशः ॥ १२ ॥ अर्च्चयित्वा द्विजाग्र्यान् स स्वस्तिवाच्य च वीर्य्यवान् । तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ॥ १३ ॥ प्रीतिमान् स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तद्धनम् । ततः पात्रीः सकरका बहुरूपा मनोरमाः ॥ १४ ॥ भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमानकान् । बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ १५ ॥ उद्धारयामास तदा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । तेषां लक्षणमप्यासीन्महान् करपुटस्तदा ॥ १६ ॥ नद्धञ्च भाजनं राजन् तुलार्द्धमभवन्नृप । वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशाम्पते ॥ १७॥

षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः। वारणाश्च महाराज सहस्रशतसम्मिताः ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः। खराणां पुरुषाणाञ्च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥ एतद्वित्तं तदभवद्यदुद्दध्रे युधिष्ठिरः। षोड़शाष्टौ चतुर्विंशसहस्रं भारलक्षणम् ॥ २० ॥ एतेष्वादाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः। महादेवं प्रतिययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम्। गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ सा पुराभिमुखी राजन्नुवाह महती चमूः। कृच्छ्राद्द्रविणभारार्त्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोषसम्प्राप्तौ पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य्यवान्। उपायाद्वृष्णिभिः सार्द्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥ समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः। यथोक्तो धर्म्मपुत्रेण प्रव्रजन् स्वपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव हि। चारुदेष्णेन शाम्बेन गदेन कृतवर्म्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च। बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४ ॥ द्रौपदीमुत्तराञ्चैव पृथाञ्चाप्यवलोककः। समाश्वासयितुञ्चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान् समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः। प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६ ॥ तत्रैव न्यवसत् कृष्णः स्वर्च्चितः पुरुषोत्तमः। विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय। जज्ञे तव पिता राजन् परिक्षित् परवीरहा ॥ ८ ॥ स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीड़ितः। शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोक-

विवर्द्धनः॥ ९॥ हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निःस्वनः। प्रविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत्॥ १०॥ ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा। युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः॥ ११॥ ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम्। क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः॥ १२॥ पृष्ठतो द्रौपदीञ्चैव सुभद्राञ्च यशस्विनीम्। सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप॥ १३॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुन्तीभोजसुता तदा। प्रोवाच राजशार्दूल वाष्पगद्गदया गिरा॥ १४॥ वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया। त्वन्नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम्॥ १५॥ यदुप्रवीर योऽयन्ते स्वस्रीयस्यात्मजः प्रभो। अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीवय केशव॥ १६॥ त्वया ह्येतत् प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन। अहं सञ्जीवयिष्यामि मृतजातमिति प्रभो॥ १७॥ सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ। उत्तराञ्च सुभद्राञ्च द्रौपदीं माञ्च माधव॥ १८॥ धर्मपुत्त्रञ्च भीमञ्च फाल्गुनं नकुलं तथा। सहदेवञ्च दुर्द्धर्ष सर्वान्नस्त्रातुमर्हसि॥१९॥ अस्मिन् प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च। पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे॥ २०॥ अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च। प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्द्दन॥ २१॥ उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्यरिसूदन। अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्तन्न संशयः॥ २२॥ अब्रवीत् किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिस्तदा। मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्त्रो गमिष्यति॥ २३॥ गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति। अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रञ्च केवलम्॥ २४॥ इत्येतत् प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा। कथयामास दुर्द्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः॥ २५॥ तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन। कुलस्यास्य हितार्थन्त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ २६॥ एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा

पृथुललोचना। उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्ता ताश्चान्याः प्रापतन् भुवि ॥ २७ ॥ अब्रुवंश्च महाराज सर्वाः साश्राविलेक्षणाः । स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८ ॥ एवमुक्ते ततः कुन्तीं पर्य्यगृह्णाज्जनार्द्दनः। भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षिज्जन्मकथने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच। उत्थितायां पृथायान्तु सुभद्रा भ्रातरं तदा। दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्त्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमतः। परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता। सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ सेयं विदीर्णे हृदये मयि तिष्ठति केशव। यन्न पश्यामि दुर्द्धर्षं सहपुत्रन्तु तं प्रभो ॥ ४ ॥ किन्नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्ज्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातञ्च मृतमेव च। मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातॄणां नात्र संशयः। ते श्रुत्वा किन्नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्ज्जिताः ॥ ७ ॥ भवितातः परं दुःखं किन्तदन्यज्जनार्द्दन। अभिमन्योः सुतात् कृष्ण मृताज्जातादरिन्दम ॥ ८ ॥ साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता। पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ यदा द्रोणसुतो गर्भान् पाण्डूनां हन्ति माधव। तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्द्दन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम। अहं सञ्जीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाहं बलन्तव । प्रसादये त्वां दुर्द्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् । सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामवधारय ॥ १३ ॥ अभिमन्योः सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययम् । जीवति त्वयि दुर्द्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४ ॥ सञ्जीवयैनं दुर्द्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् । सदृशाक्षसुतं वीर शस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५ ॥ त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रमः । सतीं वाचमृतां कर्त्तुमर्हसि त्वमरिन्दम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीन् जीवयेथा मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७ ॥ प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः । प्रपन्नां मामियञ्चेति दयां कर्त्तुमिहार्हसि ॥१९॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि परिक्षिज्जन्मकथने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः । तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥ वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः । ह्लादयामास स विभुर्घर्मार्त्तं सलिलैरिव ॥ २ ॥ ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव । अर्च्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतो दिशम् । घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः । वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारार्थमावृतम् ॥ ५ ॥ दक्षैश्च परितो धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा । ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ॥ ६ ॥ द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत् कुशलैर्जनैः ।

तथा युक्तञ्च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव। हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा। द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः। पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि वाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह। हृष्टा ताभवद्देवी देववत् कृष्णमीयुषी ॥ १० ॥ सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी। दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्य्यदेवयत् ॥ ११ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ। अभिमन्युञ्च माञ्चैव हतौ तुल्यं जनार्द्दन ॥ १२ ॥ वार्ष्णेय मधुहन् वीर शिरसा त्वां प्रसादये। द्रोणपुत्रास्त्रनिर्द्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि स्म धर्म्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः। त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो। अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेवं गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम्। कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६ ॥ सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिवर्हणम्। प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं सञ्जीवते यदि ॥ १७ ॥ अस्मिन् हि बहवः साधो ये ममासन् मनोरथाः। ते द्रोणपुत्रेण हताः किन्नु जीवामि केशव ॥ १८ ॥ आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्द्दन। अभिवादयिष्ये त्वां कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन् पुरुषर्षभ। विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २० ॥ चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन। सुतं पश्य त्वमस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा। यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिज्ञातं रणमूर्द्धनि केशव। अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्याम्यचिरादिव ॥ २३ ॥ तच्च नाकरवं

कृष्णा नृशंसा जीवितप्रिया । इदानीं मां गतां तत्र किन्नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि परिच्छिन्नकथने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी । उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १ ॥ तान्तु दृष्ट्वा निपतितां हतपुत्रपरिच्छदाम् । चुक्रोश कुन्ती दुःखार्त्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २ ॥ मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् । अप्रेक्षणीयमभवदार्त्तस्वरनिनादितम् ॥ ३ ॥ सा मुहूर्त्तञ्च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीड़िता । कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥४॥ प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्म्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्म्मं नावबुध्यसे । यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरन्त्विदम् । दुर्म्मरं प्राणिनां वीर कालेऽप्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याहं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव ह । मर्त्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिञ्चना ॥ ८ ॥ अथवा धर्म्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्द्धरं तात यदिदं मे सहस्रधा । पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्य्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्त्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्य्याञ्च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीञ्च तपस्विनीम् । माञ्च पश्य सुदुःखार्त्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२ ॥ उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः । पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रलपन्तीन्तां दृष्ट्वा निपातितां

पुनः। उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयंस्ततः ॥ १४ ॥ उत्थाय च पुनर्धैर्य्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता। प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः। उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥ प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितुमच्युतः। अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन् जगत् ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति। एष सञ्जीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥ नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन। न च युद्धात् परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः। अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन। विरोधन्तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा सत्यञ्च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ। तथा मृतः शिशुरयं जीवितामभिमन्युजः ॥२२॥ यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतो मया। तेन सत्येन बालोऽद्य पुनः सञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ। शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परीक्षितः कृष्णात् सञ्जीवने एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ब्रह्मास्त्रन्तु यदा राजन् कृष्णेन प्रतिसंहृतम्। तदा तद्वेश्म त्वत्पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १ ॥ ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहन्तु तत्। अन्तरीक्षे च वागासीत् साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥ तदस्त्रं ज्वलितञ्चापि पितामहमगात्तदा। ततः प्राणान् पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर

॥ ३ ॥ व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् । बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचयामास गोविन्दस्यैव शासनात् । ततस्ता मुदिताः सर्व्वाः प्रशशंसुर्जनार्द्दनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः । कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः । तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ॥ ७ ॥ सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम् । कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् । अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बहु रत्नं विशेषतः । यथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत् प्रभुः ॥ १० ॥ पितुस्तव महाराज सत्यसन्धो जनार्द्दनः । परिक्षीणे कुले यस्मात् जातोऽयमभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा । सोऽवर्द्धत यथाकालं पिता तव जनाधिप ॥ १२ ॥ मनःप्रह्लादनश्चासीत् सर्व्वलोकस्य भारत । मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ॥ १३ ॥ अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः । तान् समीपगतान् श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥ १४॥ अलंचक्रुश्च माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् । पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥ वेश्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनेश्वर । देवतायतनानाञ्च पूजाः सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया । राजमार्गाश्च तत्रासन् सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७ ॥ शुशुभे तत्पुरञ्चापि समुद्रौघनिभस्वनम् । नर्त्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायकानाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत् पुरन्तदा । वन्दिभिश्च नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्व्वशः ॥ १९ ॥ तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् । पताका धूयमानाश्च समन्तान्मातरिश्वना ॥ २०॥ अदर्शयन्निव तदा कुरून् वै दक्षिणो-

नरान् । अघोषयंस्तदा चापि पुरुषा राजधूर्गताः । सर्वराष्ट्र-
विहारोऽद्य रत्नाहरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान्
शत्रुकर्षणः । वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १ ॥
ते समेत्य यथाधर्म्मं पाण्डवा वृष्णिभिः सह । विविशुः सहिता
राजन् पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महतस्तस्य सैन्यस्य खर-
नेमिस्वनेन ह । द्यावापृथिव्यौ खञ्चैव सर्वमासीत् समावृतम् ॥३॥
ते कोषानग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः
सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं
जनाधिपम् । कीर्त्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुवलात्मजाम् । कुन्तीञ्च राज-
शार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६ ॥ विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं
समेत्य च । पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यरोचन्त विशाम्पते ॥ ७ ॥
ततस्तत् परमाश्चर्य्यं विचित्रमहदद्भुतम् । शुश्रुवुस्ते तदा वीराः
पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्म्म वासुदेवस्य
धीमतः । पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः
कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । आजगाम महातेजा नगरं
नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्वे यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरूद्वहाः ।
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासाञ्चक्रिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नानाविधा-
काराः कथाः समभिकीर्त्त्य वै । युधिष्ठिरो धर्म्मसुतो व्यासं
वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् ।
उपायोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३ ॥ तमनुज्ञातु-

मिच्छामि भवता मुनिसत्तम । त्वदधीना वयं सर्व्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् । यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणा वता ॥ १५ ॥ अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्व्वपाप्मनाम् । तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु धर्म्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः । अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनुज्ञाप्य तत् सर्व्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः । वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम । यद्ब्रूयां त्वां महाबाहो तत् कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९ ॥ त्वत्प्रभावार्ज्जितान् भोगानश्नीम यदुनन्दन । पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्ज्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः । त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥२१॥ त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्व्वस्त्वं धर्म्मस्त्वं प्रजापतिः । त्वं गतिः सर्व्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम । त्वं गतिः सर्व्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वञ्चाद्य कुरुवीराणां धर्म्मेण हि विराजसे । गुणीभूता स्म ते राजंस्त्वन्नो राजा गुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया । युनक्तु नो भवान् कार्य्ये यत्र वाञ्छसि भारत । सत्यन्ते प्रतिजानामि सर्व्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्ज्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि व्यासगमने
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा कालं भवान् वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः । दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च । विधानं यद्यथाकालं तत्कर्त्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ चैत्र्यां हि पौर्णमास्यान्तु तव दीक्षा भविष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्ताञ्च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः । मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तमुत्सृज यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् । स पर्य्येतु यशो दीप्तं तव पार्थिव दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः । चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सम्भाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे सङ्कल्पिताभवन् ॥ ८ ॥ स सम्भारान् समाहृत्य नृपो धर्म्मसुतस्तदा । न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णौ यच्चान्यदपि कौरव । तत्र योग्यं भवेत् किञ्चिद्रौक्मं तत् क्रियतामिति ॥ ११ ॥ अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् । सुगुप्तश्चरताञ्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयमश्वो यथा ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् । चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥ पृथिवीं पर्य्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम् । कः पालयेदिति मुने तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५ ॥ जिष्णुः

सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति। शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १६ ॥ तस्मिन् ह्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा। दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥ स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः। यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ १८ ॥ राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः। अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति ॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः। समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशाम्पते ॥ २० ॥ सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान्। कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव महायशाः ॥ २१ ॥ तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्वहः। चकार फाल्गुनश्चापि सन्दिदेश हयम्प्रति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम्। त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २३ ॥ ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः। तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्य्यं त्वयानघ ॥ २४ ॥ आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः। पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥२५॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम्। भीमञ्च नकुलञ्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिम्। अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वरक्षार्थमर्जुननियोगे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच। दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः। विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १ ॥ कृत्वा

स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः। धर्म्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत॥ २ ॥ हयश्च हयमेधार्थं स्वयञ्च ब्रह्मवादिना। उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा॥ ३ ॥ स राजा धर्म्मराट् राजन् दीक्षितो विबभौ तदा। हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः॥ ४ ॥ कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्म्मजः। विबभौ द्युतिमान् भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे॥ ५ ॥ तथैवास्यर्त्विजः सर्व्वे तुल्यवेशा विशाम्पते। बभूवुर्र्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पावकः॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनञ्जयः। स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाविघ्नं पुनश्चेहीति भारत ॥ ७ ॥ अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन्। नैनं पश्याम संमर्द्दे धनुरेतत् प्रदृश्यते॥ ८ ॥ एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः। ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः॥ ९ ॥ विधिवत् पृथिवीपाल धर्म्मराजस्य शासनात्। विक्षिपन् गाण्डिवं राजन् बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥ १० ॥ तमश्वं पृथिवीपाल मुदायुक्तः ससार च। आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत् पुरं विभो ॥ ११ ॥ द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम्। तेषामन्योऽन्यसंमर्द्दादुष्मेव समजायत॥ १२ ॥ दिदृक्षूणां हयन्तञ्च तञ्चैव हयसारिणम्। ततः शब्दो महाराज दिशः खं प्रतिपूरयन्॥ १३ ॥ बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। एष गच्छति कौन्तेय तुरगश्चैव दीप्तिमान्॥ १४ ॥ यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम्। एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः॥ १५ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चेहीति भारत। अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन्॥ १६ ॥ नैनं पश्याम संमर्द्दे धनुरेतत् प्रदृश्यते। एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः॥ १७ ॥ स्वस्ति गच्छत्वरिष्टो वै पन्थानमकुतोभयम्। निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेष्यति च ध्रुवम्॥ १८ ॥ एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च भरत-

र्षभ। शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः॥ १९॥ याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्म्मणि। प्रायात् पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः॥ २०॥ ब्राह्मणाश्च महीपालो बहवो वेदपारगाः। अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशाम्पते। विधिवत् पृथिवीपाल धर्म्मराजस्य शासनात्॥ २१॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा। चचार स महाराज यथादेशञ्च सत्तम॥२२॥ तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन् पाण्डवस्य ह। तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च॥ २३॥ स हयः पृथिवीं राजन् प्रदक्षिणमवर्त्तत। ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते॥ २४॥ अवमृद्नन् स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः। शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः॥ २५॥ तत्र संगणना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा। येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः॥ २६॥ किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्द्धराः। म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं ये निकृता रणे॥ २७॥ आर्य्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः। समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्म्मदाः॥२८॥ एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते। अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतैः॥ २९॥ यानि तूभयतो राजन् प्रतप्तानि महान्ति च। तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ॥ ३०॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे त्रिसप्ततोऽध्यायः॥ ७३॥

वैशम्पायन उवाच। त्रिगर्त्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः। महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः॥ १॥ ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम्। विषयान्ते ततो वीर दंशिताः पर्य्यवारयन्॥ २॥ रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः। परिवार्य्य

हयं राजन् ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः॥ ३॥ ततः किरीटी सञ्चिन्त्य तेषां तत्र चिकीर्षितम्। वारयामास तान् वीरान् सान्त्वपूर्वमरिन्दम॥ ४॥ तदनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा। तमोरजोभ्यां संच्छन्नांस्तान् किरीटी न्यवारयत्॥ ५॥ तानब्रवीत्ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत। निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव च॥ ६॥ स हि वीरः प्रयास्यन् वै धर्म्मराजेन वारितः। हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति॥ ७॥ स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्म्मराजस्य धीमतः। तान्निवर्त्तध्वमित्याह न न्यवर्त्तन्त चापि ते॥ ८॥ ततस्त्रिगर्त्तराजानं सूर्य्यवर्माणमाहवे। विजित्य शरजालेन प्रजहास धनञ्जयः॥ ९॥ ततस्ते रथघोषेण रथनेमिस्वनेन च। पूरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाद्रवन्॥ १०॥ सूर्य्यवर्मा ततः पार्थं शराणां नतपर्वणाम्। शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघुहस्तनिदर्शयन्॥ ११॥ तथैवान्ये महेष्वासा ये च तस्यानुयायिनः। मुमुचुः शरवर्षाणि धनञ्जयबधैषिणः॥ १२॥ स तान् ज्यामुखनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहून् शरान्। चिच्छेद पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा॥ १३॥ केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा। युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना॥ १४॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे। अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः परवीरहा॥ १५॥ केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः। रथेनाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत्॥ १६॥ तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्य्यवान्। गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः॥ १७॥ न सन्दधानं ददृशे नाददानञ्च तं तदा। किरन्तमेव स शरान् ददृशे पाकशासनिः॥ १८॥ स तु तं पूरयामास धृतवर्माणमाहवे। मनसा स मुहूर्त्तं वै रणे समभिहर्षयन्॥ १९॥ तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव। प्रीतिपूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न व्यपरोपयत्॥ २०॥ स तथा रक्ष्यमाणो

वै पार्थेनामिततेजसा। धृतवर्म्मा शरं दीप्तं मुमोच विजये तदा ॥ २१ ॥ स तेन विजयस्तूर्णमासीद्विद्धः करे भृशम्। मुमोच गाण्डीवं मोहात्तत् पपाताथ भूतले ॥ २२ ॥ धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो। बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥२३॥ तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव। जहास सस्वनं हासं धृतवर्म्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषार्द्दितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात्। धनुरादत्त तद्दिव्यं शरवर्षैर्ववर्ष च ॥ २५ ॥ ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा। नानाविधानां भूतानां तत्कर्म्माणि प्रशंसताम् ॥ २६ ॥ ततः सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम्। जिष्णुं त्रैगर्त्तका योधाः परीताः पर्य्यवारयन् ॥ २७ ॥ अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्म्मणः। परिवव्रुर्गुडाकेशं तत्राक्रुध्यद्धनञ्जयः ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च। महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्बहुभिः शरैः ॥ २९ ॥ तांश्च संप्रभग्नान् संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनञ्जयः। शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३० ॥ ते भग्नमनसः सर्व्वे त्रैगर्त्तकमहारथाः। दिशोऽभिदुद्रुवूराजन् धनञ्जयशरार्द्दिताः ॥ ३१ ॥ तमूचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिसूदनम्। तवास्म किङ्कराः सर्व्वे सर्व्वे वै वशगास्तव ॥ ३२ ॥ आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान् प्रेष्यानवस्थितान्। करिष्यामः प्रियं सर्व्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३ ॥ एतदाज्ञाय वचनं सर्व्वांस्तानब्रवीत्तदा। जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत् स

हयोत्तमः। भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः॥ १॥ स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम्। युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः॥ २॥ सोऽभिनिर्याय नगरात् भगदत्तसुतो नृपः। अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ॥ ३॥ तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा। गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत्॥ ४॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः। हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत्॥ ५॥ पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः। आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ रणकर्कशः॥ ६॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि। दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः॥ ७॥ ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम्। आह्वयामास वीभत्सुं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे॥ ८॥ स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम्। प्रेषयामास संक्रुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः॥ ९॥ विक्षरन्तं महामेघं परवारणवारणम्। शास्त्रवत् कल्पितं सङ्ख्ये विवशं युद्धदुर्मदम्॥ १०॥ प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः। तदाङ्कुशेन विबभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम्॥ ११॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन् धनञ्जयः। भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत॥ १२॥ वज्रदत्तस्ततः क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये। तोमरानग्निसङ्काशान् शलभानिव वेगितान्॥ १३॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गाण्डीवप्रभवैः शरैः। द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा॥ १४॥ स तान् दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान् भगदत्तजः। इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत् पाण्डवं प्रति॥ १५॥ ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्खानजिह्मगान्। प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति॥ १६॥ स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महामृधे। भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात् स्मृतिः॥ १७॥ ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे। अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति॥१८॥

तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान्। प्रेषयामास संक्रुद्धो ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १९ ॥ स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन् रुधिरं बभौ। गैरिकाक्तमिवाम्भोऽद्रिर्बहुप्रस्रवणं तदा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं त्रिरात्रमभवद्युद्धं भरतर्षभ। अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः। जहास सस्वनं हासं वाक्यञ्चेदमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा। हतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः। प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता। उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥६॥ अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स नागराट्। समैक्षत गुडाकेशं शैलं नीलमिवाम्बुदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राजा मेघवद्विनदन्मुहुः। मुखाडम्बरसंह्रादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः। आससाद द्रुतं राजन् कौरवाणां महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमथालक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम्। गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ १० ॥ चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपते। कार्य्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरञ्च भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः। निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः श्रीमानर्जुनेन निवारितः। तस्थौ शरैर्विभिन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो

यथा ॥ १३ ॥ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः। उत्ससर्ज शितान् बाणानर्जुनं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्तु महाबाहुः शरैररिनिघातिभिः। वारयामास तान् बाणांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५ ॥ ततः पुनरभिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिप। प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवत् पाकशासनिः। नाराचमग्निसङ्काशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारणो राजन् मर्मस्वभिहतो भृशम्। पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे नागो धनञ्जयशराहतः। विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीड़ितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः। तन्न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृप ॥ २० ॥ अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः। राजानस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथञ्चन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम्। योधाश्चापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सह सुहृज्जनैः। युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां नराधिप। उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम्। यदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा। तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्ज्जितः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे वज्रदत्तपराजये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच। सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः। हतशेषैर्महाराज हतानाञ्च सुतैरपि ॥ १ ॥ तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य

विषयं श्वेतवाहनम् । प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ २ ॥ अश्वञ्च तं परामृष्य विषयान्ते विषोपमाः । न भयं चक्रिरे पार्थाद्भीमसेनादनन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विदूराद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च । वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्य्या राजानः पर्य्यवारयन् । जिगीषन्तो नरव्याघ्रं पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि कर्म्माणि विविधानि च । कीर्त्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६ ॥ ते किरन्तः शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्य्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुग्रकर्म्माणमाहवे । सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ८ ॥ ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च । कोष्ठकीकृत्य वीभत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं स्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे । जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ११ ॥ ततः पर्ज्जन्यवत् सर्वे शरवृष्टीरवासृजन् । तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १२ ॥ स शरैः समवच्छन्नश्चकाशे पाण्डवर्षभः । पञ्जरान्तरसञ्चारी शकुन्त इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीड़िते । त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रभः ॥ १४ ॥ ततो ववौ महाराज मारुतो लोमहर्षणः । राहुरग्रसदादित्यं युगपत् सोममेव च ॥ १५ ॥ उल्काश्च जघ्निरे सूर्य्यं व्यकीर्य्यन्त समन्ततः । वेपथुश्चाभवद्राजन् कैलासस्य महागिरेः ॥ १६ ॥ मुमुचुः श्वासमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः । सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७ ॥ ततः खात्तु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् । विपरीता दिशश्चापि सर्वा धमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासभारुणसङ्काशा धनुष्मन्तः सविद्युतः । आवृत्य गगनं मेघा मुमुचु-

मांसशोणितम् ॥ १९ ॥ एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षेण संवृते । फाल्गुने भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वतः । मोहात् पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१ ॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा । सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवौकसः । सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिकृतोऽभवन् ॥२३॥ ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव । तस्थावचलवद्धीमान् संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः । यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः । ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः । नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्त्ताश्च विदुद्रुवुः । मुमुचुश्चाश्रु शोकार्त्ताः शुशुचुश्चापि सैन्धवाः ॥ २९ ॥ तांस्तु सर्वान्नरव्याघ्र सैन्धवान् व्यचरद्बली । अलातचक्रवद्राजन् शरजालैः समार्पयत् ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा । व्यसृजद्दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१ ॥ मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य्य शरवृष्टिभिः । विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः । विबभौ युधि दुर्द्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १ ॥ ततस्ते सैन्धवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः । व्यमुञ्चन्त सुसंरब्धाः शर-

वर्षाणि भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यव-
स्थिताम् । ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमुर्षून् श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३ ॥
युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वञ्च जये मम । कुरुध्वं सर्वकार्य्याणि
महद्वो भयमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वांस्तु निवार्य्य
शरवागुराम् । तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं शमयितास्मि वः ॥ ५ ॥
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गाण्डीवभृत्तदा । ततोऽथ वचनं स्मृत्वा
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया
विजिगीषवः । जेतव्याश्चेति यत् प्रोक्तं धर्म्मराज्ञा महात्मना ॥७॥
चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण
न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृषेदं स्याद्धर्म्मराजवचः
शुभम् । न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ॥ ९ ॥
इति सञ्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्म्मज्ञः
सैन्धवान् युद्धदुर्म्मदान् ॥ १० ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसेय-
मवस्थितान् । यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ ११ ॥
एतत् श्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कृच्छ्र-
गता भविष्यथ मयार्द्दिताः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् वीरान्
युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥१३॥
शतं शतसहस्राणि शराणां नतपर्व्वणाम् । मुमुचुः सैन्धवा राजं-
स्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १४ ॥ शरानापततः क्रूरानाशीविष-
विषोपमान् । चिच्छेद निशितैर्व्वाणैरन्तरा स धनञ्जयः ॥ १५ ॥
छित्त्वा च तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान् । एकैकमेषां
समरे बिभेद निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुन-
रेव धनञ्जये । जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥१७॥
तेषां किरीटी सङ्कल्पं मोघञ्चक्रे महाबलः । सर्व्वांस्तानन्तरा
छित्त्वा तदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषां योधानां
जयगृद्धिनाम् । शिरांसि पातयामास भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रद्रवताञ्चापि पुनरेवाभिधावताम् । निवर्त्तताञ्च शब्दोऽभूत् पूर्णस्येव महोदधेः ॥ २० ॥ ते बध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा । यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २१ ॥ ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः । कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वान् परिग्लानान् विदित्वा धृतराष्ट्रजा । दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ॥ २३ ॥ सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथागमत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा धनञ्जयमासाद्य रुरोदार्त्तस्वरं तदा । धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसृसृजे प्रभुः ॥ २५ ॥ समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा । प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्रीयस्यात्मजः शिशुः । अभिवादयते पार्थ तं पश्य पुरुषर्षभ ॥२७ ॥ इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा । क्वासाविति ततो राजन् दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पितृशोकाभिसन्तप्तो विषादार्त्तोऽस्य वै पिता । पञ्चत्वमगमद्वीरो यथा तन्मे निशामय ॥ २९ ॥ स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ । त्वामागतञ्च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च मृत्युदुःखार्त्तोऽजहात् प्राणान् धनञ्जय । प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ॥ ३१ ॥ विषादार्त्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी । इत्युक्त्वार्त्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ॥ ३३ ॥ दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् । स्वसारं समवेक्षस्व स्वस्रीयात्मजमेव च ॥ ३४ ॥ कर्त्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुरुकुलोद्वह । विस्मृत्य कुरुराजानं तञ्च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३५ ॥ अभिमन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा । तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि

तदान्तिकम् । शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥ आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः । प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमरिन्दम । याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥ बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः । प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ४० ॥ तमनार्य्यं नृशंसञ्च विस्मृत्यास्य पितामहम् । आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां करुणं दुःशलायां धनञ्जयः । संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवम् । उवाच दुःखशोकार्त्तः क्षत्रधर्म्मं विगर्हयन् ॥ ४२ ॥ धिक् तं दुर्य्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धञ्च मानिनम् । यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बहुसान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः । परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज्ज गृहान् प्रति ॥ ४४॥ दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य्य महतो रणात् । सम्पूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभानना ॥ ४५ ॥ एवं निर्ज्जित्य तान् वीरान् सैन्धवान् स धनञ्जयः । अन्वधावत धावन्तं तं हयं कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाकधृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियं हयम् ॥ ४७ ॥ स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान् देशान् यथाक्रमम् । विचचार यथाकामं कर्म्म पार्थस्य वर्द्धयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्देशमुपायात् सह पाण्डवः ॥४९॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं वभ्रुवाहनः । निर्य्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणि-

पूर्वेश्वरन्त्वेवमुपायातं धनञ्जयः। नाभ्यनन्दत् स मेधावी क्षत्र-
धर्म्ममनुस्मरन्॥ २॥ उवाच च स धर्म्मात्मा समन्युः फाल्गुन-
स्तथा। प्रक्रियेयं न ते युक्ता वहिस्त्वं क्षत्रधर्म्मतः॥ ३॥ सं-
रक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम्। यज्ञियं विषयान्ते मां
नायोत्सीः किन्नु पुत्रक॥ ४॥ धिक् त्वामस्तु सुदुर्बुद्धे क्षत्रधर्म्म-
वहिष्कृतम्। यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैव प्रत्यगृह्णथाः॥ ५॥
यस्त्वं स्त्रीवद्यथा प्राप्तं मां साम्ना प्रत्यगृह्णथाः। यद्यहं न्यस्त-
शस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्म्मते॥ ६॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव
नराधम। तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा॥ ७॥
अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलुपी समुपागमत्। सा ददर्श ततः पुत्रं
विमृषन्तमधोमुखम्॥ ८॥ सन्तर्ज्यमाणमसकृत् पित्रा युद्धार्थिना
प्रभो। ततः सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा॥ ९॥ उलुपी
प्राह वचनं धर्म्म्यं धर्म्मविशारदम्। उलूपीं मां निबोध त्वं मातरं
पन्नगात्मजाम्॥ १०॥ कुरुष्व वचनं पुत्र धर्म्मस्ते भविता परः।
युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं पितरं युद्धदुर्म्मदम्॥ ११॥ एवमेष हि ते
प्रीतो भविष्यति न संशयः। एवं दुर्म्मर्षितो राजा स मात्रा
बभ्रुवाहनः॥ १२॥ मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ। संनह्य
काञ्चनं वर्म्म शिरस्त्राणञ्च भानुमत्॥ १३॥ तूणीरशतसंवाध-
मारुरोह रथोत्तमम्। सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्म्मनोजवैः॥१४॥
सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभाण्डपरिष्कृतम्। परमार्च्चितमुच्छ्रित्य
ध्वजं सिंहं हिरण्मयम्। प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रु-
वाहनः॥ १५॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम्।
ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः॥ १६॥ गृहीतं वाजिनं
दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः। पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारय-
दाहवे॥ १७॥ स तत्र राजा तं वीरं शरसंघैरनेकशः। अर्द्दया-
मास निशितैराशीविषविषोपमैः॥ १८॥ तयोः समभवद्युद्धं पितुः

पुत्रस्य चातुलम् । देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ १९॥
किरीटिनं प्रविव्याध शरेणानतपर्व्वणा । जत्रुदेशे नरव्याघ्रं प्रहसन् वभ्रुवाहनः ॥ २० ॥ सोऽभ्यगात् सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः । विनिर्भिद्य च कौन्तेयं प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥ स गाढ़वेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् । दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः । पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ॥ २३ ॥ साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते वाणान् पुत्र युद्धे स्थिरो भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २५ ॥ तान् स गाण्डीवनिर्मुक्तान् वज्राशनिसमप्रभान् । नाराचानच्छिनद्राजा भल्लैः सर्व्वांस्त्रिधा द्विधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्थशरैर्द्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् । सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हयांश्चास्य महाकायान् महावेगानरिन्दम । चकार राजन्निर्जीवान् प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २८ ॥ स रथादवतीर्य्याथ राजा परमकोपनः । पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥ संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् । अत्यर्थं पीड़यामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः । शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्द्दयद्बली ॥ ३१ ॥ ततः स बाल्यात् पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा । निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३२ ॥ विवेश पाण्डवं राजन् मर्म भित्त्वातिदुःखकृत् । स तेनातिभृशं बिद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ॥ ३३ ॥ महीं जगाम मोहार्त्तस्ततो राजन् धनञ्जयः । तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरन्धरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोहं जगामाथ ततश्चित्राङ्गदासुतः । व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ॥ ३५॥ पूर्व्वमेव स वाणौघैर्गाढ़विद्धोऽर्जुनेन ह । पपात सोऽपि धरणी-

मालिङ्ग्य रणमूर्द्धनि ॥ ३६ ॥ भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रञ्च पतितं भुवि । चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरे ॥ ३७ ॥ शोकसन्तप्तहृदया रुदन्ती वेपती भृशम् । मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे अर्जुनपराजये एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बहुतरं भूरि विलप्य कमलेक्षणा । मुमोह दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा । उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ उलूपि पश्य भर्त्तारं शयानं निहतं रणे । त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिञ्जयम् ॥ ३ ॥ ननु त्वमार्य्यधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता । यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः । क्षमस्व याचमाना वै जीवयस्व धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ ननु त्वमार्य्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे । यद्घातयित्वा पुत्रेण भर्त्तारं नानुशोचसि ॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगनन्दिनि । पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुलूपीं पन्नगात्मजाम् । भर्त्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्योऽसि मे प्रिय । अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोचितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य यज्ञियः । अयमश्वोऽनुसर्त्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १० ॥ त्वयि प्राणा ममायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन । स कस्मात् प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥

चित्राङ्गदोवाच । उलूपि साधु पश्येमं पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्त्रेणेमं समुत्साद्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२ ॥ कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः । लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ १३॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्य्यता। प्रमदानां भवत्येष मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १४ ॥ सख्यं चैतत् कृतं धात्रा शश्वदव्ययमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु ते ॥ १५ ॥ पुत्त्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै । जीवन्तं दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साहं दुःखान्विता देवि पतिपुत्त्रविनाकृता । इहैव प्रायमासिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीं चैत्रवाहनी । ततः प्रायमुपासीना तुष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलप्य विरता भर्त्तुः पादौ प्रगृह्य सा । उपविष्टाभवद्दीना सोच्छ्वासं पुत्त्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः । मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किन्नु यन्मे माता सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१ ॥ निहन्तारं रणेऽरीणां सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्म्मरं बत ॥ २२ ॥ अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढ़ं यन्न विदीर्य्यते । व्यूढ़ोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ २३ ॥ दुर्म्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते । यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य सन्नाहं काञ्चनं भुवि । अपविद्धं हतस्येह मया पुत्त्रेण पश्यता ॥ २५ ॥ भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि । शयानं वीरशयने मया पुत्त्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य ये मुक्ता हयसारिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया हतः ॥ २७ ॥ व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे । आनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तरणाजिरे ॥ २८ ॥ दुश्चरा द्वादश-

समा हत्वा पितरमद्य वै। ममेह सुनृशंसस्य सम्वीतस्यास्य चर्म्मणा॥ २९॥ शिरःकपाले चास्यैव युञ्जतः पितुरद्य मे। प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धत्वाद्य पितरं मम॥ ३०॥ पश्य नागोत्तमसुते भर्त्तारं निहतं मया। कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम्॥ ३१॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेविताम्। न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे॥ ३२॥ सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि। भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे॥ ३३॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः। उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत्॥ ३४॥ शृखन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च। त्वञ्च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे॥ ३५॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः। अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम्॥ ३६॥ न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित्। नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्द्दितः॥ ३७॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते। पितरन्तु निहत्यैवं दुर्लभा निष्कृतिर्मम॥ ३८॥ एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः। पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः॥ ३९॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृपः। उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः॥ ४०॥

वैशम्पायन उवाच। प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा। पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परन्तपे॥ ४१॥ उलूपी चिन्तयामास तदा सञ्जीवनं मणिम्। स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम्॥ ४२॥ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता। मनःप्रह्लादिनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत्॥ ४३॥ उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः। अजेयः पुरुषैरेष तथा देवैः सवासवैः॥ ४४॥ मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता। प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः॥ ४५॥ जिज्ञासुर्ह्येष

पुत्रस्य बलस्य तव कौरव। संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा॥ ४६॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः। मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा ह्यण्वपि प्रभो॥ ४७॥ ऋषिरेव महानात्मा पुराणः शाश्वतोऽचरः। नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक॥ ४८॥ अयन्तु मे मणिर्द्दिव्यः समानीतो विशाम्पते। मृतान् मृतान् पन्नगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा॥ ४९॥ एवमस्योरसि त्वञ्च स्थापयस्व पितुः प्रभो। सञ्जीवितं तदा पार्थं स त्वं द्रष्टासि पाण्डवम्॥ ५०॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा। पार्थस्यामिततेजः स पितृस्नेहादपापकृत्॥ ५१॥ तस्मिन्नस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः। चिरसुप्त इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः॥ ५२॥ तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम्। समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः॥५३॥ उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लब्धजीवति प्रभो। दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः॥५४॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मेघनिस्वनाः। साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान् स्वनः॥ ५५॥ उत्थाय च महाबाहुः पर्य्याश्वस्तो धनञ्जयः। बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्द्धनि॥५६॥ ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम्। उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनञ्जयः॥ ५७॥ किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत्। रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे॥ ५८॥ जननी च किमर्थन्ते रणभूमिमुपागता। नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता॥ ५९॥ जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्वचनात् कृतम्। स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम्॥ ६०॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा। प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामियम्॥ ६१॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे अर्जुनप्रत्युज्जीवनेऽशीतितमोऽध्यायः॥ ८०॥

अर्जुन उवाच। किमागमनकृत्यन्ते कौरव्यकुलनन्दिनि। मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १ ॥ कच्चित् कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे। मम वा चपलापाङ्गि कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २ ॥ कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं प्रियदर्शने। अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कच्चिन्नु राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहनी। चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निव। न मे त्वमपराद्धोऽसि न हि मे बभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेष्यवत् स्थिता। श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ ६॥ न मे कोपस्त्वया कार्य्यः शिरसा त्वां प्रसादये। त्वत्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ॥ ७ ॥ यत्तत् शृणु महाबाहो निखिलेन धनञ्जय। महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो नृपः ॥ ८ ॥ अधर्म्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता। न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो हि पातितः ॥ १० ॥ शिखण्डिना तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया। तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितम् ॥ ११ ॥ कर्म्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम्। एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ॥ १२ ॥ वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते। पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ॥ १३ ॥ गङ्गायास्तीरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप। आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १४ ॥ इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा। एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ॥ १४ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि। तदनेनानुषङ्गेन वयमद्य धनञ्जयम् ॥ १५ ॥ शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत्। तदहं पितुरावेद्य प्रविश्य व्यथितेन्द्रिया ॥ १६ ॥ अभयं स च तत् श्रुत्वा विषादमगमत् परम्। पिता तु मे वसून् गत्वा त्वदर्थं समयाचत ॥ १७ ॥ पुनः पुनः

प्रसाद्यैतांस्त एनमिदमब्रुवन् । पुत्रस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो
युवा ॥ १८ ॥ स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातयिता भुवि । एवं
कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ॥ १९ ॥ गच्छेति वसुभि-
र्श्चोक्तो मम चेदं शशंस सः । तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्मात् शापादसि
विमोक्षितः ॥ २० ॥ न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ॥ २१ ॥ न हि दोषो
मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्तो विजयः
प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् । सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत् कृतवत्यसि
॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुत्रं मणिपूरपतिर्जयः । चित्रा-
ङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तदा ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्याश्व-
मेधः परां चैत्रीं भविष्यति । तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां
सहितो नृप ॥ २५ ॥ इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ २६ ॥ उपयास्यामि
धर्म्मज्ञ भवतः शासनादहम् । अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरि-
वेशकः ॥ २७ ॥ मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व परं स्वकम् ।
भार्य्याभ्यां सह धर्म्मज्ञ मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ २८ ॥ उषित्वेह
निशामेकां सुखं स्वभवने प्रभो । पुनरश्वानुगमनं कर्त्तासि जयतां
वर ॥ २९ ॥ इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः । स्मयं
प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ ३० ॥ विदितं ते महा-
बाहो यथा दीक्षाञ्चराम्यहम् । न स तावत् प्रवेक्ष्यामि पुरं ते
पृथुलोचन ॥ ३१ ॥ यथाकामं व्रजत्येष यज्ञियोऽश्वो नरर्षभ ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३२ ॥ स तत्र
विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः । भार्य्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्राया-
द्भरतसत्तमः ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तु वाजी समुद्रान्तां पर्य्यत्य वसुधा-
मिमाम्! निवृत्तोऽभिमुखो राजन् येन वारणसाह्वयम्॥१॥
अनुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत्। यदृच्छया समापेदे
पुरं राजगृहं तदा॥२॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह॥३॥ ततः पुरात् स
निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली। मेघसन्धिः पदातिस्तं धन-
ञ्जयमुपाद्रवत्॥४॥ आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनञ्जयम्।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात्॥५॥ किमयञ्चार्य्यते
ते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत। हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व
विमोक्षणे॥६॥ अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च॥७॥ इत्युक्तः प्रत्यु-
वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः। विघ्नकर्त्ता मया कार्य्य इति मे
व्रतमाहितम्॥८॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम्।
प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम॥९॥ इत्युक्तः प्राहरत्
पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः। किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्र-
दृक्॥१०॥ ततो गाण्डीवभृत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः।
चकार मोघांस्तान् वाणान् सयत्नान् भरतर्षभ॥११॥ स मोघं
तस्य वाणौघं कृत्वा वानरकेतनः। शरान् मुमोच ज्वलितान्
दीप्तास्यानिव पन्नगान्॥१२॥ ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्र-
हयेषु च। अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ॥१३॥
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यसाचिना। मान्यमानः स्ववीर्य्य-
न्तन्मागधः प्राहिणोत् शरान्॥१४॥ ततो गाण्डीवधन्वा तु
मागधेन भृशाहतः। बभौ वसन्तसमये पलाशः पुष्पितो यथा
॥१५॥ अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम्। तेन तस्थौ
स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने॥१६॥ सव्यसाची तु संक्रुद्धो
विकृष्य बलवद्धनुः। हयांश्चकार निर्जीवान् सारथेश्च शिरो-

हरत् ॥ १७ ॥ धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त्त ह । हस्तावापं पताकाञ्च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः । गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । शरैश्चकर्त्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २० ॥ सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले ॥ २१ ॥ विरथं विधनुष्कञ्च गदया परिवर्ज्जितम् । नैच्छत्ताड़यितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एनं विमनसं क्षत्रधर्म्मे समास्थितम् । सान्त्वपूर्व्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥२३॥ पर्य्याप्तः क्षत्रधर्म्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । बह्वेतत् समरे कर्म्म तव बाल्यस्य पार्थिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या नृपा इति । तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥ इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः । तथ्यमित्यभिगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे । यच्च कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥ तमर्ज्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् । फाल्गुनञ्च युधि श्रेष्ठं विधिवत् सहदेवजः ॥ २९ ॥ ततो यथेष्टमगमत् पुनरेव स केशरी । ततः समुद्रतीरेण वङ्गान् पुण्ड्रान् सकोशलान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः । विजिग्ये धनुषा राजन् गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे
मागधपराजये द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मागधेनार्च्चितो राजन् पाण्डवः श्वेत-

वाहनः। दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १ ॥ ततः स पुनरावर्त्त्य हयः कामचरो बली। आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २ ॥ शरभेणार्च्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन सः। युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३ ॥ ततोऽर्च्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः। काशीनङ्गान् कोशलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः। पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवानरिमर्द्दनः। तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६ ॥ तञ्चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः। निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा। तत्र चक्रे निषादैः स संग्रामं लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः। जिगाय युधि दुर्द्धर्षो यज्ञविघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः। अर्च्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १० ॥ तत्रापि द्रविड़ैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि। तथा कोलगिरेयैश्च युद्धमासीत् किरीटिनः ॥ ११ ॥ तांश्चापि विजयी जित्वा नातितीव्रेण कर्म्मणा। तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२ ॥ गोकर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान्। ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिपालिताम् ॥ १३ ॥ आससाद हयः श्रीमान् कुरुराजस्य यज्ञियः। तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ॥१४॥ प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत्। ततः पुराद्विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः। तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ। ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः। क्रमेण व्यचरत् स्फीतस्ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपि स

कौरव्य गान्धारविषयं हयः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १९ ॥ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः । घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्व्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महारथः । प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः । हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अमृष्यमाणास्ते योधा नृपस्य शकुनेर्व्वधम् । अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २ ॥ स तानुवाच धर्म्मात्मा वीभत्सुरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३ ॥ वार्य्यमाणापि पार्थेन सान्त्वपूर्व्वममर्षिताः । परिवार्य्य हयं जग्मुस्ततश्चुक्रोध पाण्डवः ॥ ४ ॥ ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः । क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्ज्जुनः ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य सम्भ्रमात् । न्यवर्त्तन्त महाराज शरवर्षार्द्दिता भृशम् ॥६॥ निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः । आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां व्यपातयत् ॥ ७॥ बध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समन्ततः । स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८ ॥ तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितम् । पार्थोऽब्रवीन्न मे बध्या राजानो राजशासनात् ॥ ९ ॥ अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वद्य पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः । स शक्रसमकर्म्माणं समवाकिरदाशुगैः ॥ ११ ॥ तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्द्धचन्द्रेण पत्रिणा । अपाहरदमेयात्मा जयद्रथशिरो यथा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व्व एव

ते। इत्युक्ता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदुः ॥ १३ ॥ गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः। ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषान्तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम्। प्रजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छ्रितांस्तु भुजान् केचित् नाबुध्यन्त शरैर्हतान्। शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १६ ॥ सम्भ्रान्तनरनागाश्वमपतद्विद्रुतं बलम्। हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ नाभ्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्र्यकर्म्मणः। रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा। जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारयदव्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्म्मदम्। प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ २० ॥ तां पूजयित्वा बीभत्सुः प्रसादमकरोत् प्रभुः। शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता। प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ २२ ॥ गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च। तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी। गच्छेथास्त्वं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं कामविहारिणम्। न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १ ॥ तं निवृत्तन्तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः। श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च तत्कर्म्म गान्धारविषये तदा।

श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ समानीय महातेजाः सर्व्वान् भ्रातृन्महीपतिः । भीमञ्च नकुलञ्चैव सहदेवञ्च कौरव ॥ ५ ॥ प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्म्मभृतां वरः । आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरतां वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः । यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनञ्जयसारिणः ॥ ७ ॥ उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्त्तते हयः । माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८ ॥ तत् प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः । वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायान्तं पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह । ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्म्मणि ॥ ११ ॥ तं स शालचयं श्रीमत् संप्रतोलीसुघट्टितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादशतसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् । कारयामास विधिवद्धेमरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तम्भान् कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम् ॥ १४ ॥ अन्तःपुराणां राज्ञाञ्च नानादेशसमीयुषाम् । कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वेश्मानि नानादेशसमीयुषाम् । कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्म्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८ ॥ तेषां निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्द्दतः सागरस्येव दिवस्पृगभवत् स्वनः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स राजा कुरुनन्दनः । व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः

॥ २० ॥ वाहनानाञ्च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः। उपेता भरतश्रेष्ठो व्यादिदेश स धर्म्मराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्म्मराजस्य धीमतः। समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२ ॥ ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन् पृथिवीपते। समाजग्मुः सशिष्यास्तान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ सर्वांश्चताननुययौ यावदावसथान् प्रति। स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा। कृतत्स्नं यज्ञविधिं राजन् धर्म्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्म्मराजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः। हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभिरादृतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः। हेतुवादान् बहूनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥ ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम्। देवेन्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते। शय्यासनविहारांश्च सुबहून् जनसञ्चयान् ॥ २९ ॥ घटान् पात्रीः कटाहानि कलसान् वर्द्धमानकान्। न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपांश्च शास्त्रपठितान् दारवान् हेमभूषितान्। उपक्लृप्तान् यथाकामं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ३१ ॥ स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो। सर्वानेव समानीतानपश्यंस्तत्र ते नृपाः ॥ ३२ ॥ गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धस्त्रियोऽपि च। औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ३३ ॥ जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च। पर्वतानूपजातानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः। यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणानां विशाञ्चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत्। पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६ ॥ दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहु-

रताडम्ब । विननादासकृच्चापि दिवसे दिवसे गते ॥ ३७ ॥ एवं स वद्धते यज्ञो धर्म्मराजस्य धीमतः । अन्नस्य सुबहून् राजन्नुत्सर्गान् पर्व्वतोपमान् । दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च ह्रदान् जनाः ॥ ३८ ॥ जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः । राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्य महामखे ॥ ३९ ॥ तत्र जातीसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः । गृहीत्वा भाजनान् जग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ॥ ४० ॥ स्रग्विणश्चापि ते सर्व्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः । पर्य्यवेषन् द्विजातींस्तान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४१ ॥ विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः । ते वै नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह ॥ ४२ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपायाता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वराः । एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नराधिपाः ॥ २ ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना । भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३ ॥ अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्म्मजम् । बलदेवं पुरस्कृत्य सर्व्वप्राणभृतां वरः ॥ ४ ॥ युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च । निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्म्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महारथः । विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति च सर्व्वशः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः । अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ७ ॥ स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिन्दमम् । धर्म्मजः शक्रजं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८ ॥

आगमद्द्वारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृपः। योऽद्राक्षीत् पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ९ ॥ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो। कुरु कार्य्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १० ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपायाति च माधव ॥ ११ ॥ यदिदं सन्दिदेशास्मिन् पाण्डवानां बलाग्रणीः। तदाज्ञातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥१२॥ इत्युक्तो धर्म्मराजेन वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा। प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ इदमाह महाराज पार्थवाक्यं स्मरन्नरः। वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४ ॥ आगमिष्यन्ति राजानः सर्व्वे वै कौरवर्षभ। प्राप्तानां महतां पूजा कार्य्या ह्येतत् क्षमं हि नः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद। यथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घहरणेऽभवत् ॥ १६ ॥ कर्त्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम्। राजद्वेषान्न नश्येयुरिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत्। धनञ्जयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८ ॥ उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः। पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तं भवान् मदपेक्षार्थं विधिवत् प्रतिपूजयेत्। स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २० ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे षड़शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम्। तन्मेऽमृतरसं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १ ॥ बहूनि

किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः। पुनरासन् हृषीकेश तत्र तत्र च मे श्रुतम्॥ २॥ किं निमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुखविवर्जितः। अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः॥ ३॥ सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रहो जिष्णुं जनार्द्दन। अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः॥ ४॥ किन्नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्व्वलक्षणपूजिते। अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्नुते॥ ५॥ अतीवासुखभोगी स सततं कुन्तिनन्दनः। न हि पश्यामि वीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किञ्चन। श्रोतव्यञ्चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥ ६॥ इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदुत्तरम्। राजानं भोजराजन्यवर्द्धनो विष्णुरब्रवीत्॥ ७॥ न ह्यस्य नृपते किञ्चित् संश्लिष्टमुपलक्षये। ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः॥ ८॥ स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्त्तते। न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनम्॥ ९॥ इत्युक्तः पुरुषश्रेष्ठस्तदा कृष्णेन धीमता। प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो॥ १०॥ कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्य्यक् सासूयमैक्षत। प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयञ्चापि केशिहा। सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनञ्जयः॥ ११॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च ये। रेमुः श्रुत्वा विचित्रान्तां धनञ्जयकथां शुभाम्॥ १२॥ तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्ज्जुनसंकथाम्। उपायाद्वचनाद्दूतो विजयस्य महात्मनः॥ १३॥ सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान्। उपायातं नरव्याघ्रं फाल्गुनं प्रत्यवेदयत्॥ १४॥ तत् श्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षवाष्पाकुलेक्षणः। प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा॥ १५॥ ततो द्वितीयदिवसे महान् शब्दो व्यवर्द्धत। आगच्छति नरव्याघ्रे कौरवाणां धुरन्धरे॥ १६॥ ततो रेणुः समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिनः। अभितो वर्त्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा॥ १७॥ तत्र हर्षकरीर्व्वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्ज्जुनः।

दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा हि युधि पार्थिवान्। चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपागच्छेदृतेऽर्जुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः। तेषामपीदृशं कर्म न कदाचन शुश्रुम ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपाः। यत्त्वं कुरु-कुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णसुखा गिरः। शृण्वन् विवेश धर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २२ ॥ ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः। धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः। भीमादींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ २४ ॥ तैः समेत्यार्च्चितस्तांश्च प्रत्यर्च्याथ यथाविधि। विशश्राम महाबाहुस्तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः। मातृभ्यां सहितो धीमान् कुरूनेव जगाम ह ॥ २६ ॥ तत्र वृद्धान् यथावत् स कुरूनन्यांश्च पार्थिवान्। अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः। प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्याभवनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि बभ्रुवाहनागमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच। स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम्। पितामहीमभ्यनन्दत् साम्ना परमवल्गुना ॥ १ ॥ ततश्चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च। पृथां कृष्णाञ्च सहिते विनयेनोपजग्मतुः। सुभद्राञ्च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ २ ॥ ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च। द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३ ॥ ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ

महार्हशयनासने । सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य हितकाम्यया
॥ ४ ॥ स च राजा महातेजाः पूजितो बभ्रुवाहनः । धृतराष्ट्रं
महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरञ्च राजानं भीमा-
दींश्चापि पाण्डवान् । उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥६॥
स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि । धनञ्चास्मै ददुर्भूरि
प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७ ॥ तथैव च महीपालः कृष्णं चक्र-
गदाधरम् । प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८ ॥
तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमतिपूजितम् । रथं हेमपरिष्कारं
दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्म्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ
तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥
ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः । युधिष्ठिरं समभ्येत्य
वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो
-हि ते । मुहूर्त्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः ॥ १२ ॥
अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयञ्च कल्पताम् । बहुत्वात् काञ्च-
नाख्यस्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणां
त्रिगुणां कुरु । त्रित्वं व्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम्
॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्र त्वं सम्प्राप्य बहुदक्षिणान् । ज्ञाति-
बध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमञ्चैतत्
पावनञ्चैतदुत्तमम् । यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना । दीक्षां विवेश धर्मात्मा
वाजिमेधाप्तये ततः ॥ १७ ॥ ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिमेधं
महाक्रतुम् । बह्वन्नदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ १८ ॥
तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः । परिक्रमन्तः सर्वज्ञा
विधिवत् साधु शिक्षितम् ॥ १९ ॥ न तेषां स्खलितं किञ्चिदासी-
न्नाप्यकृतं तथा । क्रमयुक्तञ्च युक्तञ्च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ २०॥
कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः । चक्रुस्ते विधिव-

द्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ २१ ॥ अभिसूय ततो राजन् सोमं सोमपसत्तमाः। सवनान्यानुपूर्वेण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २२॥ न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह। क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २३ ॥ भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास शत्रुहा। भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्य्याणि याजकाः। दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नाषडङ्गविदत्रासीत् सदस्यस्तस्य धीमतः। नाव्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविचक्षणः ॥ २६ ॥ ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैल्वान् भरतर्षभ। खादिरान् बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २७ ॥ देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे। श्लेष्मातकमयञ्चैकं याजकाः समकल्पयन् ॥ २८ ॥ शोभार्थं चापरान् यूपान् काञ्चनान् भरतर्षभ। स भीमः कारयामास धर्म्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः। महेन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षिभिर्दिवि ॥ ३० ॥ इष्टिकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन्। शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३१ ॥ चतुश्चित्यस्य तस्यासीदष्टादशकरात्मकः। स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिकोणो गरुड़ाकृतिः ॥ ३२ ॥ ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः। तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये। सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्म्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता चासीत् पशूनां त्रिशती तथा। अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः। गन्धर्वगणसंगीतः प्रनृत्योऽप्सरसांगणैः ॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसंकीर्णः किन्नरैश्चोपशोभितः। सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजर्षभाः। सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञसंस्तरे॥३८॥

नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः। विश्वावसुश्चित्रसेन-
स्तथान्ये गीतकोविदाः॥ ३९॥ रमयन्ति स्म तान् विप्रान् यज्ञ-
कर्मान्तरेषु वै। गन्धर्व्वा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः॥ ४०॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधे
अष्टाशीतोऽध्यायः॥ ८८॥

वैशम्पायन उवाच। श्रपयित्वा पशून् रम्यान् विधिवद्द्विज-
सत्तमाः। तन्तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः॥ १॥ ततः
संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकास्तदा। उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तां
द्रुपदात्मजाम्। कलाभिस्तिसृभीराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २॥ उद्धृत्य तु वपान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः। श्रपया-
मासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ॥ ३॥ तं वपाधूमगन्धन्तु धर्म्मराजः
सहानुजैः। उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्व्वपापापहन्तदा॥ ४॥ शिष्टा-
न्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप। तान्यग्नौ जुहुवुर्द्धीराः
समस्ताः षोड़शर्त्विजः॥ ५॥ संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं यज्ञं
शक्रतेजसः। व्यासः सशिष्यो भगवान् वर्द्धयामास तं नृपम्॥ ६॥
ततो युधिष्ठिरः प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि। कोटीः सहस्रं
निष्काणां व्यासाय तु वसुन्धराम्॥ ७॥ प्रतिगृह्य धरां राजन्
व्यासः सत्यवतीसुतः। अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८॥ वसुधा भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम। निष्क्रयो
दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः॥ ९॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रत्युवाच महामनाः। भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां
महात्मनाम्॥ १०॥ अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता।
अर्ज्जुनेन जिता चेयं ऋत्विग्भ्यः प्रापिता मया॥ ११॥ वनं
प्रवेक्ष्ये विप्राग्र्या विभजध्वं महीमिमाम्। चतुर्द्धा पृथिवीं कृत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२ ॥ नाहमाहर्तुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विजसत्तमाः। इदं नित्यं मनो विप्रा भ्रातॄणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा। एवमेतदिति प्राहुस्तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागासीत् साधु साध्विति भारत। तथैव द्विजसङ्घानां शंसतां विबभौ स्वनः ॥१५॥ द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरम्। प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन् मुनिः ॥ १६ ॥ दत्तैषा भवता मह्यं तान्ते प्रतिददाम्यहम्। हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। यथाह भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह। कोटिकोटीकृतां प्रादात् दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९ ॥ न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः। यत् कृतं कुरुराजेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २० ॥ प्रतिगृह्य तु तद्रत्नं कृष्णद्वैपायनो मुनिः। ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः। धूतपापो जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२ ॥ ऋत्विजस्तमपर्य्यन्तं सुवर्णनिचयन्तदा। व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटे च यत्किञ्चित् हिरण्यं सविभूषणम्। तोरणानि च यूपांश्च घटान् पात्रीस्तथेष्टकाः। युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वं तद्व्यभजन् द्विजाः ॥ २४ ॥ अनन्तरं द्विजातिभ्यः क्षत्रिया जह्रिरे वसु। तथा विट्शूद्रसङ्घाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान्। तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमंशं भगवान् व्यासः कुन्त्यै प्रादाद्धि मानतः। प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७ ॥ श्वशुरात् प्रीतिदायन्तं प्राप्य सा प्रीतमानसा। चकार पुण्यकन्तेन सुमहत् सङ्घशः पृथा ॥ २८ ॥

गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह । संभाव्यमानः
शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २९ ॥ पाण्डवाश्च महीपालैः समेतै-
रभिसंवृताः । अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३० ॥
राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च । गजानश्वानल-
ङ्कारान् स्त्रियो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ तद्धनौघमपर्य्यन्तं पार्थः
पार्थिवमण्डले । विसृजन् शुशुभे राजन् यथा वैश्रवणस्तथा
॥ ३२ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् । प्रदाय
विपुलं वित्तं गृहान् प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ दुःशलायाश्च तं
पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्वसुः प्रीत्या
न्यवेशयत् ॥ ३४ ॥ नृपतींश्चैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सुपूजि-
तान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥
गोविन्दञ्च महात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथान्यान् वृष्णि-
वीरांश्च प्रद्युम्नादीन् सहस्रशः ॥ ३६ ॥ पूजयित्वा महाराज
यथाविधि महाद्युतिः । भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरि-
न्दमः ॥ ३७ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः । बह्वन्न-
धनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३८ ॥ सर्पिःपङ्का ह्रदा यत्र बभूवु-
श्चान्नपर्वताः । रसालाः कर्द्दमा नद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा । पशूनां वध्यता-
ञ्चैव नान्तं ददृशिरे जनाः ॥ ४० ॥ मत्तं प्रमत्तमुदितं सुप्रीत-
युवतीजनम् । मृदङ्गशङ्खनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४१ ॥ दीयतां
भुज्यतां चेष्टं दिवारात्रमवारितम् । तं महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-
पुष्टजनाकुलम् । कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥४२॥
वर्षित्वा धनधाराभिः कामैरत्नै रसैस्तथा । विपाप्मा भरतश्रेष्ठः
कृतार्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वमेधसमाप्तौ
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

जनमेजय उवाच। पितामहस्य मे यज्ञे धर्म्मराजस्य धीमतः। यदाश्चर्य्यमभूत् किञ्चित्तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्य्यमुत्तमम्। अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत् प्रभो॥ २॥ तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसम्बन्धिबन्धुषु। दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम॥ ३॥ घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत। पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्म्मराजस्य मूर्द्धनि॥ ४॥ नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ। वज्राशनिसमं नादममुञ्चद्वसुधाधिप॥ ५॥ सकृदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान्। मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान्॥ ६॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः। उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः॥ ७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशाम्पते। विस्मयं परमं जग्मुः सर्व्वे ते ब्राह्मणर्षभाः॥ ८॥ ततः समेत्य नकुलं पर्य्यपृच्छन्त ते द्विजाः। कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम्॥ ९॥ किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम्। कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे॥ १०॥ अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतम्। यथागमं यथान्यायं कर्त्तव्यञ्च तथा कृतम्॥ ११॥ पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात्। मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम्॥ १२॥ तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि। क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः॥ १३॥ पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः। अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः॥ १४॥ ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः। देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः॥ १५॥ यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु। यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया॥ १६॥ श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यरूपं बिभर्षि च। समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ १७॥

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् । नैषा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८ ॥ यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः । शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् । उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥ स्वर्गं येन द्विजाः प्राप्तः सभार्य्यः ससुतस्नुषः । यथा चार्द्धं शरीरस्य समेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्त्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् । न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य तद्द्विजाः ॥ २३ ॥ धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्म्मज्ञैर्बहुभिर्वृते । उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित् कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥ सभार्य्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः । बभूव शुक्लवृत्तः स धर्म्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः । षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स षष्ठे काले द्विजोत्तमः । कदाचिद्धर्म्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥२७॥ नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तन्निबोधत । क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् । क्षुधापरिगताः सर्व्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥ उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे । उष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ॥३०॥ उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमान्वितः । स तथैव क्षुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥ क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः । अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्ज्जयत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थन्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः । कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुडवं कुडवं सर्व्वे व्यभजन्त तपस्विनः । अथागच्छत् द्विजः कश्चिदतिथि-

भुञ्जतां तदा॥ ३४॥ ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन्। तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं दृष्ट्वा तमतिथिं तदा॥ ३५॥ विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः। अनसूया जितक्रोधाः साधवो वीतमत्सराः॥ ३६॥ त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः। सब्रह्मचर्य्यं गोत्रन्ते तस्याख्याता परस्परम्॥ ३७॥ कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्त्तमतिथिन्तदा। इदमर्घ्यञ्च पाद्यञ्च वृषी चेयं तवानघ॥ ३८॥ शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्ज्जिताः प्रभो। प्रतिगृह्णीष्व भद्रन्ते मया दत्ता द्विजर्षभ॥ ३९॥ इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुड़वं द्विजः। भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः॥ ४०॥ स उञ्छवृत्तिस्तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजः। आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति॥ ४१॥ तस्य भार्य्याब्रवीद्वाक्यं मद्भागो दीयतामिति। गच्छत्वेष यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः॥ ४२॥ इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्य्यां स द्विजसत्तमः। क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा तान् सक्तून्नाभ्यनन्दत॥ ४३॥ आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा। जानन् वृद्धां क्षुधार्त्ताञ्च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम्॥ ४४॥ त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्य्यामुवाच ह। अपि कीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव शोभने॥ ४५॥ स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि। अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव सः॥ ४६॥ धर्म्मकामार्थकार्य्याणि शुश्रूषा कुलसन्ततिः। दारेष्वधीनो धर्म्मश्च पितृणामात्मनस्तथा॥ ४७॥ न वेत्ति कर्म्मतो भार्य्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान्। अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति। प्रपतेद्यशसो दीप्तात् स च लोकान्न चाप्नुयात्॥ ४८॥ इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज। सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे॥ ४९॥ सत्यं रतिश्च धर्म्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्ज्जितः। स्त्रीणां पतिसमाधानं काङ्क्षितञ्च द्विजर्षभ॥ ५०॥ ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं

पतिः । भर्त्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्त्तासि भरणाच्च मे । पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात् सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्त्तो दुर्व्वलो भृशम् । उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तः स तया सक्तून् प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् । द्विज सक्तूनिमान् भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमत् द्विजः । तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम । इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि परिपाल्यो मे सर्व्वदैव प्रयत्नतः । साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥ प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्त्तुं तपस्त्वया । प्राणो हि परमो धर्म्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम । उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात् ॥ ६० ॥ बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं प्रभो । वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णेन वयसा पुत्र न मां क्षुद्बाधतेऽपि च । दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुतिः । आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च । परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वादाय तान् सक्तून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह । उञ्छवृत्तिस्तु धर्म्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥ तं वै वधूः

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति । सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥ धर्माद्यो हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ॥ ७० ॥ पितॄन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै । कर्षितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः । कल्याणवृत्ते कल्याणि नवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोऽन्विताम् । कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥ बाला क्षुधार्त्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया । उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषोवाच । गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् । देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ देहः प्राणाश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः । तव विप्र प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज । चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे । या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात् सक्तून् ग्रहीष्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् । गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादात् द्विजातये । ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् । वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो

धर्मः पुरुषविग्रहः॥ ८२॥ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः। यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम॥ ८३॥ अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः। गगनात् पुष्पवर्षञ्च पश्येदं पतितं भुवि॥ ८४॥ सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः। स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः॥ ८५॥ ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये। काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ॥ ८६॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया। अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत॥ ८७॥ ब्रह्मचर्य्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा। असङ्करेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज॥ ८८॥ श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत। तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम॥ ८९॥ सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा। कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया॥ ९०॥ क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति। क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह॥ ९१॥ बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम्। यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति॥ ९२॥ अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च। धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया॥ ९३॥ द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम्। कालः परतरो दानात् श्रद्धा चैव ततः परा॥ ९४॥ स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते। स्वर्गार्गलं लोभवीजं रागगुप्तं दुरासदम्॥ ९५॥ तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः। ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः॥ ९६॥ सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः॥ ९७॥ रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः। शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः॥ ९८॥ न धर्म्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः। न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति॥ ९९॥

गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः। एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ॥१००॥ आत्ममांसप्रदानेन शिवि-रौशीनरो नृपः। प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ॥१०१॥ विभवो न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम्। न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन सञ्चितैः ॥१०२॥ क्रोधाद्दानफलं हन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति। न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित् स्वर्गमश्नुते ॥१०३॥ न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः। न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥१०४॥ सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽनघ। विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥१०५॥ सर्वेषां वै द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम्। आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥१०६॥ तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्त्तिः स्थिरा च ते। सभार्य्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ॥१०७॥ इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः। सदारः ससुतश्चैव सस्नुषश्च दिवं गतः ॥१०८॥ तस्मिन् विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा। भार्य्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात् ॥१०९॥ ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च। दिव्यपुष्पविमर्द्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ॥११०॥ विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम्। तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तु-दानेन चैव ह ॥१११॥ शरीरार्द्धञ्च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम्। पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥११२॥ कथमेवं विधं स्यादै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः। तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥११३॥ यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः। आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥११४॥ ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः। सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ॥११५॥ सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः। न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥११६॥ इत्युक्त्वा नकुलः

सर्वान् यज्ञे द्विजवरांस्तदा। जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय। यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्य्यः कथञ्चन। ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ११९ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम्। तपो दमश्च सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलाख्याने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

जनमेजय उवाच। यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः। शान्तिं व्यवस्थिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह दृश्यते। इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २ ॥ यज्ञैरिष्ट्वा तु बहवो राजानो द्विजसत्तम। इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः। सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ कस्मात् स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम्। अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। यज्ञस्य विधिमग्र्यं वै फलञ्चापि नराधिप। गदतः शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा शक्रस्य यजतः सर्व्व ऊचुर्महर्षयः। ऋत्विक्षु कर्म्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्म्मणि ॥ ८ ॥ हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे गुणसमन्विते। देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथा विप्रैः स्वागमैः सुस्वरैर्नृप। अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्य्युवृषभैस्तथा ॥ १० ॥

आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाराज बभूवुः कृपयान्विताः॥ ११॥ ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः। ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः॥ १२॥ अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्म्ममिच्छतः। न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर॥ १३॥ धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो। नायं धर्म्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म्म उच्यते॥ १४॥ आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि। विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मस्तेषु महान् भवेत्॥ १५॥ यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्ष-परमोषितैः। एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः॥ १६॥ शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। उक्तं न प्रतिजग्राह मानान्मोहवशंगतः॥ १७॥ तेषां विवादः सुमहान् शक्रयज्ञे तपस्विनाम्। जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत॥ १८॥ ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः। तदा सन्धाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम्॥ १९॥ महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृप-सत्तम। यष्टव्यं पशुभिर्मुख्यैरथो बीजै रसैरिति॥ २०॥ तत् श्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य्य बलाबलम्। यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः॥ २१॥ एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम्। उक्त्वाथ वितथं प्रश्नं चेदीनामीश्वरः प्रभुः॥ २२॥ तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये। प्रजापतिमपाहाय स्वयम्भुवमृते प्रभुम्॥ २३॥ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना। तानि सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि॥ २४॥ तस्याधर्म्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः। दानेन कीर्त्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्म्मतेः॥ २५॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्णं यो ह्यपण्डितः। धर्माभि-शङ्की यजते न स धर्मफलं लभेत्॥ २६॥ धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषाधमः। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकार-णम्॥ २७॥ पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्कुशः। राग-

मोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः । उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥२९॥ एवं लब्ध्वा धनं मोहात् यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उञ्छं मूलं फलं शाक-मुदपात्रं तपोधनाः । दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्यान्ति धार्म्मिकाः ॥ ३१ ॥ एष धर्म्मो महायोगो दानं भूतदया तथा । ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत् सनातनम् । श्रूयन्ते हि पुरावृत्ता विश्वामित्रा-दयो नृपाः ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः । कक्षसेनोर्ष्टिसेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३४ ॥ एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः । नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धै-स्तपोधनाः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रिता-स्तपः । दानधर्म्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

जनमेजय उवाच । धर्म्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्ति चेत् । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योञ्छ-वृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मंस्तथ्यमेत-दसंशयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् । एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम ॥ ४ ॥ पुरागस्त्यो महा-तेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते-रतः ॥ ५ ॥ तत्राग्निकल्पा होतार आसन् सत्रे महात्मनः ।

मूलाहाराः फलाहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६ ॥ परिवृष्टिका वैघसिकास्तथा प्रचालास्तथैव च। यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्य्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ सर्वे प्रत्यक्षधर्म्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः। दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादम्भविवर्ज्जिताः ॥ ८ ॥ वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यबाधिताः। उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते महर्षयः ॥ ९ ॥ यथा शक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्ज्जितम्। तस्मिन् सत्रे तु यद्वृत्तं यद्योग्यञ्च तदाभवत् ॥ १० ॥ तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः। एवं विधे त्वगस्त्यस्य वर्त्तमाने तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम। ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम्। अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ॥ १३ ॥ न च वर्षति पर्ज्जन्यः कथमन्नं भविष्यति। सत्रञ्चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ॥ १४ ॥ न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश। एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ॥१५॥ अगस्त्यस्यातितपसः कर्त्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्। इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा मुनीन्। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १७ ॥ चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १९ ॥ व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान्। वीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ॥ २० ॥ वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भविष्यति। नेदं शक्यं वृथाकर्त्तुं मम सत्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति। अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः। यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

विशेषश्चैव कर्त्तास्मि पुनः पुनरतीव हि। अद्येह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु किञ्चन॥ २४॥ त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागम्यतां स्वयम्। दिव्याश्चाप्सरसां सङ्घा गन्धर्वाश्च सकिन्नराः॥ २५॥ विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु मे मखम्। उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किञ्चिद्वसु विद्यते॥ २६॥ सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु। स्वर्गः स्वर्गसदश्चैव धर्म्मश्च स्वयमेव तु॥ २७॥ इत्युक्ते सर्व्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः। तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगस्त्यस्याति-तेजसः॥ २८॥ ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा ददृशुस्तपसो बलम्। विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वं महार्थवत्॥ २९॥

ऋषय ऊचुः। प्रीताः स्मस्तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोऽव्ययम्। तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्म न्यायेनेच्छामहे वयम्॥ ३०॥ यज्ञदीक्षां-स्तथा होमान् यच्चान्यन्मृगयामहे। न्यायेनोपार्ज्जिताहाराः स्वकर्माभिरता वयम्॥ ३१॥ वेदांश्च ब्रह्मचर्य्येण न्यायतः प्रार्थयामहे। न्यायेनोत्तरकालञ्च गृहेभ्यो निःसृता वयम्॥ ३२॥ धर्म्म-दृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम्। भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धि-र्हिंसाविवर्ज्जिता॥ ३३॥ एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो। प्रीतास्ततो भविष्यामो वयन्तु द्विजसत्तम। विसर्ज्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्व्रजामहे॥ ३४॥ तथा कथयतां तेषां देव-राजः पुरन्दरः। ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम्॥ ३५॥ आसमाप्तेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः। निकामवर्षी पर्ज्जन्यो बभूव जनमेजय॥ ३६॥ प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः। स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम्॥ ३७॥ ततो यज्ञ-समाप्तौ तान् विससर्ज्ज महामुनीन्। अगस्त्यः परमप्रीतः पूज-यित्वा यथाविधि॥ ३८॥

जनमेजय उवाच। कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै। प्राह मानुषवद्वाचमेतत् पृष्टो वदस्व मे॥ ३९॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम्। श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषी ॥ ४० ॥ श्राद्धं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किल। होमधेनुस्तमागाच्च स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ४१ ॥ तत्पयः स्थापयामास नवे भाण्डे दृढ़ शुचौ। तच्च क्रोधस्वरूपेण पिठरं धर्म्म आविशत् ॥ ४२ ॥ जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्य्यात् विप्रिये कृते। इति सञ्चिन्त्य धर्म्मः स धर्षयामास तत् पयः ॥ ४३ ॥ तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य स चुकोप ह। स तु क्रोधस्ततो राजन् ब्राह्मणीं मूर्त्तिमास्थितः ॥ ४४ ॥ जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः। जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः। लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि विनिर्ज्जितः ॥४५॥ वशे स्थितोऽहं त्वय्यद्य क्षमावति महात्मनि। बिभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥४६॥

जमदग्निरुवाच। साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः। न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्युरस्ति वै ॥ ४७ ॥ यान् समुद्दिश्य सङ्कल्पः पयसोऽस्य कृतो मया। पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्तो जातसन्त्रासस्तत्रैवान्तरधीयत। पितृणामभिषङ्गाच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ४९ ॥ स तान् प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति। तैश्चाप्युक्तः क्षिपन् धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ५० ॥ तैश्चोक्तो यज्ञियान् देशान् धर्मारण्यं तथैव च। जुगुप्समानोऽधावत् स तं यज्ञं समुपासरत् ॥५१॥ धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः। मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीत् युधिष्ठिर ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदावृत्तं यज्ञे तस्य महात्मनः। पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ समाप्तञ्चेदमाश्वमेधपर्व ॥

श्रीमहाभारतम्।

आश्रमवासिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे
पितामहाः । कथमासन्महाराज्ञि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥
स तु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः । कथमासीद्धतैश्वर्यो
गान्धारी च यशस्विनी ॥ २ ॥ कियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्व-
पितामहाः । स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३॥
वैशम्पायन उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हत-
शत्रवः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्य्यपालयन् ॥ ४ ॥ धृत-
राष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा । वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः
कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवाः सर्वकार्य्याणि सम्पृच्छन्ति स्म तं
नृपम् । चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ सदा
हि गत्वा ते वीराः पर्य्युपासत तं नृपम् । पादाभिवादनं कृत्वा
धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७ ॥ ते मूर्द्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्य्याणि
चक्रिरे । कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्त्तत ॥ ८ ॥ द्रौपदी
च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः । समां वृत्तिमवर्त्तन्त तयोः

श्रुश्रुषोर्यथाविधि ॥ ९ ॥ शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च। राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत्। तथैव कुन्ती गान्धार्य्यां गुरुवृत्तिमवर्त्तत ॥ ११ ॥ विदुरः सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरव। उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १२ ॥ स्यालो द्रोणस्य यश्चासीद्दयितो ब्राह्मणो महान्। स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यासश्च भगवान्नित्यमासाञ्चक्रे नृपेण ह। कथाः कुर्वन् पुराणर्षिर्देवर्षिपितृरक्षसाम् ॥ १४ ॥ धर्मयुक्तानि कार्य्याणि व्यवहारान्वितानि च। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १५ ॥ सामन्तेभ्यः प्रियाख्यस्य कार्य्याणि सुबहून्यपि। प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः सुनयाद्विदुरस्य वै ॥ १६ ॥ अकरोद्बन्धमोक्षञ्च बध्यानां मोक्षणं तदा। न च धर्मसुतो राजा कदाचित् किञ्चिदब्रवीत् ॥ १७ ॥ विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः। सर्वान् कामान् महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १८ ॥ आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा। उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९ ॥ वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च। उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः ॥ २० ॥ मैरेयमत्स्यमांसानि पानकानि मधूनि च। चित्रान् भक्ष्यविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा पुरा ॥ २१ ॥ ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुस्ततस्ततः। उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २२ ॥ कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यशस्विनी। उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २३ ॥ धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धसुता तथा। एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै योषितः पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ किंकराः पर्य्युपातिष्ठन् सर्वाः सुबलजास्तदा। यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ इति राजन्वशाद्भ्रातॄन् नित्यमेव युधिष्ठिरः। एवन्ते धर्मराजस्य श्रुत्वा

वचनमर्थवत् ॥ २६ ॥ सविशेषमवर्त्तन्त भीममेकं तदा विना । न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यद्वृत्तं द्यूतकारितम् ॥ २७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्पूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः । विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्य्युपासितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्वहः । तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यत ॥ २ ॥ आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः । उवाच स तदा भ्रातॄनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३ ॥ मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः । निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ॥ ४ ॥ विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः । पितृवृत्तेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्म्मणि । सुहृदाञ्चैव सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः । ब्राह्मणेभ्यो यथार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६ ॥ धर्म्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । तत् सर्वमन्ववर्त्तन्त तस्य प्रियचिकीर्षया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधार्द्दितः । शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावद्धि कुरुवीरस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् । बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः । तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रश्च तान् सर्वान् विनीतान् नियमे स्थितान् । शिष्यवृत्तिं समापन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत ॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्म्मभिः । आनृण्यमगमत् कामान् विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्मभृतांश्रेष्ठो

धर्मराजो युधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सहितो धीमान् पूजयामास तं नृपम्॥ १३॥

वैशम्पायन उवाच। स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः। न ददर्श तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने॥ १४॥ वर्त्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु। प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः॥ १५॥ सौवलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम्। सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव॥ १६॥ प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वहः। वैचित्रवीर्य्ये नृपतौ समाचरत वीर्य्यवान्॥ १७॥ यद्यद्ब्रूते च किञ्चित् स धृतराष्ट्रो जनाधिपः। गुरु वा लघु वा कार्य्यं गान्धारी च तपस्विनी॥ १८॥ तं स राजा महाराज पाण्डवानां धुरन्धरः। पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत् परवीरहा॥ १९॥ तेन तस्याभवत् प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः। अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं तं मन्दचेतसम्॥ २०॥ सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः। आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम्॥ २१॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनम्। आयूंषि पाण्डुपुत्राणामाशंसत नराधिपः॥ २२॥ न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स कुरूद्वहः। यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः सदावाप तदा नृपः॥ २३॥ ब्राह्मणानां यथावृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधिः। तथा विट्शूद्रसङ्घानामभवत् स प्रियस्तदा॥ २४॥ यच्च किञ्चित्तदा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम्। अकृत्वा हृदि तत् पापं तं नृपं सोऽन्ववर्त्तत॥ २५॥ यश्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियञ्चाम्बिकासुते। कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः॥ २६॥ न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्य्योधनस्य वै। उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः॥ २७॥ धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा। शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन्॥ २८॥ अन्ववर्त्तत तत्रापि निश्चितो धर्म्मजो नृपम्।

धृतराष्ट्रञ्च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ २९ ॥ राजानमनुवर्त्तन्तं धर्म्मपुत्रममितप्रहा । अन्ववर्त्तत कौरव्यो हृदयेन पराजितः ॥३०॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्य्योधनपितुस्तथा । नान्तरं ददृशू राज्ये पुरुषा प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार दुर्म्मतिम् । तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । नामर्षयत राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्धृदा ॥ ३ ॥ अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः । आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४ ॥ स्मरन् दुर्म्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् । अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्याश्चाप्यमर्षणः । स्मृत्वा दुर्य्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ॥ ६ ॥ प्रोवाचेदं सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः । अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना । नीता लोकममुं सर्व्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ ७ ॥ इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ । ययोरन्तरमासाद्य धार्त्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ८ ॥ इमौ पीनौ सुवृत्तौ मे भुजौ नागकरोपमौ । यावासाद्य रणे मूढ़ा धार्त्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ९ ॥ ताविमौ चन्दनेनोक्तौ चन्दनार्हौ च मे भुजौ । याभ्यां दुर्य्योधनो नीतः क्षयंससुतबान्धवः ॥ १० ॥ एतान्यन्याश्च विविधाः शल्यभूता नराधिप । वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्व्वेदमागमत् ॥ ११ ॥ सा च बुद्धिमती देवी कालपर्य्यायवेदिनी । गान्धारी सर्व्वधर्म्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ १२ ॥ ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः । राजा निर्व्वेदमापेदे

भीमवाग्बाणपीड़ितः॥ १३ ॥ नावबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी। माद्रीपुत्रौ च धर्मज्ञौ चित्तं तस्यान्ववर्त्तताम्॥ १४॥ राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम्। ततः सम्मानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम्। वास्पसन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान् भृशम्॥ १५॥

धृतराष्ट्र उवाच। विदितं भवतामेतत् यथावृत्तः कुरुक्षयः। ममापराधात् तत् सर्वमनुज्ञातास्म कौरवैः॥ १६॥ योऽहं दुष्टमतिं मन्दो ज्ञातीनां भयवर्द्धनम्। दुर्य्योधनं कौरवनामाधिपत्येऽभ्यषिचयम्॥ १७॥ यच्चाहं वासुदेवस्य नाश्रौषं वाक्यमर्थवत्। बध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः॥ १८॥ पुत्रस्नेहाभिभूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभिः। विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च॥ १९॥ पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना। सञ्जयेनाथ गान्धार्य्या तदिदं तप्यते च माम्॥ २०॥ यच्चाहं पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु। न दत्तवान् श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम्॥ २१॥ विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः। एतत् श्रेयस्तु परमममन्यत जनार्द्दनः॥ २२॥ सोऽहमेतान्यनीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा। हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः॥ २३॥ विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पञ्चदशेऽद्य वै। अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्म्मतिः॥ २४॥ चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे। तृष्णाविनयनं भुङ्क्ते गान्धारी वेद तन्मम॥ २५॥ करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा। युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः॥ २६॥ भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः। नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी॥ २७॥ हतं शतन्तु पुत्राणां ययोर्युद्धेऽपलायिनाम्। नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्म्ममिमं विदुः॥ २८॥ इत्युक्त्वा धर्म्मराजानमभ्यभाषत कौरवः। भद्रन्ते यादवीमातर्वचश्चेदं निबोध

मे ॥ २९ ॥ सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः । महा-
दानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ प्रकृष्टञ्च मया
पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् । गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्य्येणोदीक्षते
च माम् ॥ ३१ ॥ द्रौपद्या ह्यपकर्त्तारस्तव चैश्वर्य्यहारिणः । सम-
तीता नृशंसास्ते स्वधर्म्मेण हता युधि ॥ ३२ ॥ न तेषु प्रतिकर्त्तव्यं
पश्यामि कुरुनन्दन । सर्व्वशस्त्रकृताँल्लोकान् गतास्ते विमुखं हताः
॥ ३३ ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्त्तव्यमद्य वै । गान्धार्य्या-
श्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥ त्वन्तु धर्म्मभृतां श्रेष्ठः
सततं धर्म्मवत्सलः । राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवी-
म्यहम् ॥ ३५ ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।
चीरवल्कलभृद्राजन् गान्धार्य्या सहितोऽनया ॥ ३६ ॥ तवाशिषः
प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः । उचितं नः कुले तात सर्व्वेषां
भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ पुत्रेष्वैश्वर्य्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप । तत्राहं
वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ॥ ३८ ॥ पत्न्या सहानया
वीर चरिष्यामि तपः परम् । त्वञ्चापि फलभाक् तात तपसः
पार्थिवो ह्यसि । फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥३९॥

युधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते
नृप । धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ ४० ॥ योऽहं
भवन्तं दुःखार्त्तमुपवासकृशं भृशम् । जिताहारं क्षितिशयं न विन्दे
भ्रातृभिः सह ॥ ४१ ॥ अहोऽस्मि वञ्चितो मूढ़ो भवता गूढ़बुद्धिना ।
विश्वासयित्वा पूर्व्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ॥ ४२ ॥ किं मे
राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा । यस्य मे त्वं महीपाल
दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४३ ॥ पीड़ितञ्चापि जानामि राज्य-
मात्मानमेव च । अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ४४ ॥
भवान् पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः । भवता विप्रहीना
हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ४५ ॥ औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सु-

नृपसत्तम। अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान्॥ ४६॥ अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशास्तु। न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि॥ ४७॥ नाहं राजा भवान्राजा भवतः परवानहम्। कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे॥४८॥ न मन्युर्हृदि नः कश्चित् सुयोधनकृतेऽनघ। भवितव्यं तथा तद्धि वयं चान्ये च मोहिताः॥ ४९॥ वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्य्योधनादयः। गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषा मतिर्मम॥ ५०॥ स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि। पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे॥ ५१॥ इयं हि वसुसम्पूर्णा मही सागरमेखला। भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत्॥ ५२॥ भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये। तदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः॥ ५३॥ भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप। दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोचयिष्ये मनसो ज्वरम्॥ ५४॥

धृतराष्ट्र उवाच। तापस्ये मे मनस्तात वर्त्तते कुरुनन्दन। उचितञ्च कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो॥ ५५॥ चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया। वृद्धं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नराधिप॥ ५६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिः। उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः॥ ५७॥ सञ्जयञ्च महात्मानं कृपञ्चापि महारथम्। अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिर्वसुधाधिप॥ ५८॥ ग्लायते मे मनो हीदं मुखञ्च परिशुष्यति। वयसा त्वप्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह॥ ५९॥ इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वहः। गान्धारीं शिश्रिये श्रीमान् सहसैव गतासुवत्॥ ६०॥ तन्तु दृष्ट्वा समासीनं विसंज्ञमिव कौरवम्। आर्त्तिं राजागमत्तीव्रां कौन्तेयः परवीरहा॥ ६१॥

युधिष्ठिर उवाच । यस्य नागसहस्रेण शतसंख्येन वै बलम् । सोऽयं नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ ६२ ॥ आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा । चूर्णीकृता बलवता सोऽबला-माश्रितः स्त्रियम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मामधर्म्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक् च मे श्रुतम् । यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ ६४ ॥ अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम । यदि राजा न भुङ्क्ते-ऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशीतेन पाण्डवः । उरो मुखञ्च शनकैः पर्य्यमार्ज्जत धर्म्मवित् ॥ ६६ ॥ तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना । पाणिस्पर्शेन राज्ञः स राजा संज्ञामवाप ह ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव । जीवामीवातिसंस्पर्शात् तव राजीवलोचन ॥ ६८ ॥ मूर्द्धानञ्च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप । पाणिभ्याञ्च परिस्पृष्टं प्रीणनं हि महन्मम ॥ ६९ ॥ अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतोऽस्य मे । येनाहं कुरुशार्दूल शक्नोमि न विचेष्टितुम् ॥ ७० ॥ व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता । ततो ग्लाननस्तात नष्ट-संज्ञ इवाभवम् ॥ ७१ ॥ तवामृतरसप्रख्यं हस्तस्पर्शमिमं प्रभो । लब्ध्वा सञ्जीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पितुर्ज्येष्ठेन भारत । पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्द्दात्तं शनैस्तदा ॥ ७३ ॥ उपलभ्य ततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपतिः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्द्ध्न्या-जिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् । अतिदुःखात्तु राजानं नोचुः किञ्चन पाण्डवम् ॥ ७५ ॥ गान्धारी त्वेव धर्म्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् । दुःखान्यधारय-द्राजन्नैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ७६ ॥ इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या

सह सुदुःखिताः। नैत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य्य स्थिताभवन् ॥७७॥
अथाब्रवीत् पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम्। अनुजानीहि मां
राजंस्तपस्ये भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ ग्लायते मे मनस्तात भूयोभूयः
प्रजल्पतः। न मामतः परं पुत्र परिक्लिष्टुमिहार्हसि ॥ ७९ ॥
तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम्। सर्वेषामेव योधा-
नामार्त्तनादोऽभवन्महान् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा कृशं विवर्णञ्च राजान-
मतथोचितम्। उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारणम् ॥ ८१ ॥
धर्म्मपुत्रः स्वपितरं परिष्वज्य महाप्रभम्। शोकजं वाष्पमुत्सृज्य
पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं
तथा। यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परन्तप ॥ ८३ ॥ यदि
चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा। क्रियतां तावदाहारस्ततो
वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ८४ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधि-
ष्ठिरम्। अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ ८५ ॥ इति
ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम्। ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासो-
ऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

व्यास उवाच। युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुरुनन्दनः।
धृतराष्ट्रो महातेजास्तत् कुरुष्वाविचारयन् ॥ १ ॥ अयं हि
वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः। नेदं कृच्छ्रं विचरितुं सहेदिति
मतिर्मम ॥ २ ॥ गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी।
पुत्रशोकं महाराज धैर्य्येणोद्वहते भृशम् ॥ ३ ॥ अहमप्येतदेव त्वां
ब्रवीमि कुरु मे वचः। अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरि-

श्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः । राजर्षीणां हि सर्व्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा । प्रत्युवाच महातेजा धर्म्मराजो महामुनिम् ॥ ६ ॥ भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः । भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ अहं तु पुत्रो भगवन् पिता राजा गुरुश्च मे । निदेशवर्त्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्म्मतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदाम्बरः । युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ॥ ९ ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १० ॥ सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपतिः । करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११ ॥ एष एव परो धर्म्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर । समरे वा भवेन्मृत्युर्व्वने वा विधिपूर्व्वकम् ॥ १२ ॥ पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता । शिष्यवृत्तेन राजायं गुरुवत् पर्य्युपासितः ॥ १३ ॥ क्रतुभिर्द्दक्षिणावद्भीरत्नपर्वतशोभितैः । महद्भिरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजाश्च परिपालिताः ॥ १४ ॥ पुत्रसंस्थञ्च विपुलं रज्यं विप्रोषिते त्वयि । त्रयोदशसमाभुक्तं दत्तञ्च विविधं वसु ॥ १५ ॥ त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषयानघ । आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १६ ॥ अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्युर्व्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनमनुमान्य च पार्थिवम् । तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८ ॥ गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदा । प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः ॥ १९ ॥ यदाह भगवान् व्यासो यच्चापि भवतो मतम् । यथाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ॥ २० ॥ युयुत्सुः

सञ्जयश्चैव तत् कर्त्तास्मादहमसंशयः। सर्व एव हि मान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः॥ २१॥ इदन्तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः। क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति॥ २२॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्य्यानुगतस्तदा॥ १॥ मन्दप्राणगतिर्धीमान् कृच्छ्रादिव समुद्वहन्। पदानि स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा॥ २॥ तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान् सूतश्च सञ्जयः। स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा॥ ३॥ स प्रविश्य गृहं राजन् कृतपूर्वाह्णिकक्रियः। तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा॥ ४॥ गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी। बधूभिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत॥ ५॥ कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः। पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम्॥ ६॥ ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे। निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः॥ ७॥ अप्रमादस्त्वया कार्य्यः सर्वथा कुरुनन्दन। अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्म्मपुरस्कृते॥ ८॥ यत्तु शक्यं महाराज रक्षितुं पाण्डुनन्दन। राज्यं धर्म्मेण कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत्॥ ९॥ विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर। शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्य्याश्चैवाविचारयन्॥ १०॥ प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि। कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्य्यमात्मनः॥ ११॥ ते तु सम्मानिता राजंस्त्वया कार्य्यं हितार्थिना। प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वथा तव भारत॥ १२॥ इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्

परिपालयेः । रक्षितायैव भविष्यन्ति रक्षितुं द्रविणं यथा ॥ १३ ॥ अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । दान्तान् कर्म्मसु पुख्यांश्च पुख्यान् सर्व्वेषु योजयेः ॥ १४ ॥ चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परैः । परीक्षितैर्बहुविधैः स्वराष्ट्रप्रतिवासिभिः ॥ १५ ॥ पुरञ्च ते सुगुप्तं स्याद्दृढ़प्राकारतोरणम् । अट्टाट्टालकसम्बाधं षट्पदं सर्व्वतो दिशम् ॥ १६ ॥ तस्य द्वाराणि सर्व्वाणि पर्य्याप्तानि बृहन्ति च । सर्व्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैरारक्षितानि च ॥ १७ ॥ पुरुषैरलमर्थैस्ते विदितैः कुलशीलतः । आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ १८ ॥ विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च । स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः । शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्त्रिणश्चैव कुर्व्वीथा द्विजान् विद्याविशारदान् । विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृजून् ॥ २० ॥ तैः सार्द्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह । समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंवृत्तं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः । अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥ २२ ॥ वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुसारिणः । सर्व्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जड़पङ्गवः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् । न ते शक्याः समाधातुं कथञ्चिदिति मे मतिः ॥ २४ ॥ दोषांश्च मन्त्रभेदस्य ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले । अभेदे च गुणा राजन् पुनः पुनररिन्दम ॥ २५ ॥ पौरजानपदानाञ्च शौचाशौचे युधिष्ठिर । यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्य्यं कुरूद्वह ॥ २६ ॥ व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठितः । योज्यस्तुष्टैर्हितै राजन् नित्यञ्चारैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥ परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत । प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ आदानरुचयश्चैव परदारावमर्षिणः । उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्याव्याहारिणस्तथा । आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च

हर्त्तारः साहसप्रियाः ॥ २९ ॥ सभाविहारभेत्तारो वर्णानाञ्च प्रदूषकाः। हिरण्यदण्डावध्याश्च कर्त्तव्या देशकालतः ॥ ३० ॥ प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्य्युर्व्ययकर्म्म ते। अलङ्कारमथो भोज्यमत ऊर्द्धं समाचरेः ॥ ३१ ॥ पश्येथाश्च ततो योधान् सदा त्वं प्रतिहर्षयन्। दूतानाञ्च चराणाञ्च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ३२॥ सदा चापररात्रन्ते भवेत् कार्य्यार्थनिर्णयो। मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत्। सर्व्वे त्वौपयिकाः कालाः कार्य्याणां भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ तथैवालङ्कृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिण। चक्रवत्तात कार्य्याणां पर्य्यायो दृश्यते सदा ॥ ३४ ॥ कोषस्य निचये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा। विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्ज्जयेः ॥ ३५ ॥ चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये राज्ञामन्तरैषिणः। तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथा नराधिप ॥ ३६ ॥ कर्म्म दृष्ट्वाथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह। कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ३७ ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढ़व्रतः। शूरः क्लेशसहश्चैव हितो भक्तश्च पूरुषः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे जनपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव। गोवद्रासभवच्चैव कुर्य्युर्ये व्यवहारिणः ॥ ३९॥ स्वरन्ध्रं पररन्ध्रञ्च स्वेषु चैव परेषु च। उपलक्षयितव्यन्ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः स्वेषु कर्मसु। यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ ४१ ॥ गुणार्थिनां गुणः कार्य्यो विदुषा वै जनाधिप। अविचाल्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ॥ ४२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मन-

स्तथा । उदासीनगणानाञ्च मध्यस्थानाञ्च भारत ॥ १ ॥ चतुर्णां शत्रुजातानां सर्व्वेषामाततायिनाम् । मित्रञ्चामित्रमित्रञ्च वोद्धव्यन्तेऽरिकर्षण ॥ २ ॥ तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च । बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३ ॥ ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विषयात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाश्च गणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मण्डलमित्याहुराचार्य्या नीतिकोविदाः । तत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५ ॥ वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानञ्च कुरुसत्तम । द्विसप्तत्या महाबाहो ततः षाड्गुण्यजा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथाबलः । विगृह्य शत्रून् कौन्तेय जेयः क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा परे तु बलिनः स्वपक्षश्चैव दुर्ब्बलः । सार्द्धं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः सन्धिं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणां सञ्चयश्चैव कर्त्तव्यः स्यान्महांस्तथा । यदा समर्थो यानाय न चिरेणैव भारत ॥ ९ ॥ तदा सर्व्वं विधेयं स्यात् स्थानेन स विचारयेत् । भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम् । विपरीतानि गृह्णीयात् स्वयं सन्धिविशारदः ॥११॥ सन्ध्यर्थं राजपुत्रं वा लिप्सेथा भरतर्षभ । विपरीतं न तत् श्रेयः पुत्र कस्याञ्चिदापदि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोक्षे यत्नञ्च कुर्य्याः सोपायमन्त्रवित् । प्रकृतीनाञ्च राजेन्द्र राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥ क्रमेण युगपत् सर्व्वं व्यवसायं महाबलः । पीड़नं स्तम्भनञ्चैव कोषभङ्गस्तथैव च । कार्य्यं यत्नेन शत्रूनां स्वराज्यं रक्षता स्वयम् ॥ १४ ॥ न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता । कौन्तेय तं न हिंसेथा यो महीं विजिगीषते ॥ १५ ॥ गणानां भेदेन योगमीप्सेथाः सह मन्त्रिभिः । साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ १६ ॥ दुर्ब्बलाश्चापि सततं नान्वेष्टव्या बलीयसा । तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १७ ॥ यद्येनमभि-

यायाच्च बलवान् दुर्बलं नृपः। सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्त्तयेः ॥ १८ ॥ अशक्तुवंश्च युद्धाय निपतेत् सह मन्त्रिभिः। कोषेण पौरैर्दण्डेन ये चास्य प्रियकारिणः ॥ १९ ॥ असम्भवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत्। क्रमेणानेन मुक्तिः स्यात् शरीरमिति केवलम् ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सन्धिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम। द्वियोनिं द्विविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १ ॥ कौरव्य पर्य्युपासीयाच्छित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः। तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २ ॥ पर्य्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते। आमर्द्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्प्पेत्ततः परम् ॥ ३ ॥ व्यसनं भेदनञ्चैव शत्रूणां कारयेत्ततः। कर्षणं भीषणञ्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥ ४ ॥ प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचिन्तयेत्। आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदाः ॥ ५ ॥ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत। उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥ आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलन्तथा। अटवीबलं भृतञ्चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ॥ ७ ॥ तत्र मित्रबलं राजन् मौलञ्चैव विशिष्यते। श्रेणीबलं भृतञ्चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥ ८ ॥ तथा चारबलञ्चैव परस्परसमं नृप। विज्ञेयं बहुकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९ ॥ आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप। भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १० ॥ विकल्पा बहुधा राजन्नापदां पाण्डुनन्दन। सामादिभिरुपन्यस्य गणयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११ ॥ यात्राञ्चच्छेद्दलैर्युक्तो राजा सद्भिः परन्तप। युक्तश्च

कालदेशाभ्यां रणेरात्मगुणैस्तथा ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टबलो गच्छेद्राजा वृद्धरदये रतः । अक्रमश्चाप्ययो यायादनृतावपि पाण्डव ॥१३॥ तृणाम्भसानं वाजिरथप्रवाहां ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् । पदातिनागैर्बहुकर्द्दमां नदीं सपत्ननाशे नृपतिः प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥ अथोपपत्त्या शकटं पद्मवज्रञ्च भारत । उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतत् विहितं विभो ॥ १५ ॥ चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबलदर्शनम् । स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६ ॥ बलं प्रसादयेद्राजा निक्षिपेद्बलिनो नरान् । ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७ ॥ सर्व्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह । प्रेत्य चेह च कर्त्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ एवमेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरन् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति प्रजा धर्म्मेण पालयन् ॥ १९ ॥ एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्त्तितव्यं प्रजाहितम् । उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ॥ २० ॥ भीष्मेण सर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च । मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ २१ ॥ एतत् सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण । प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ अश्वमेधसहस्रेण योजयेत् पृथिवीपतिः । पालयेद्वापि धर्म्मेण प्रजास्तुल्यफलं भवेत् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते । भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने । विदुरे सञ्जये चैव कोऽन्यो मां वक्तु-

मर्हति ॥ २ ॥ यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।
कर्त्तास्मि तन्महीपाल निर्वृतो भव पार्थिव ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्र संशाम्यतां ताव-
न्ममापि बलवान् श्रमः । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्य्या भवनं
तदा ॥ ५ ॥ तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी । उवाच
काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातः स्वयं तेन
व्यासेन त्वं महर्षिणा ! युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गान्धार्य्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महा-
त्मना । युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि न चिरादनम् ॥ ८ ॥ अहं
हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम् । पुत्राणां दातुमिच्छामि
प्रेतभावानुगं वसु । सर्वं प्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास वै
तदा । स च तद्वचनात् सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १० ॥ ततः
प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः । क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च
शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ११ ॥ ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरा-
त्तदा । ददृशे तं जनं सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ १२ ॥ समवेतांश्च
तान् सर्वान् पौरान् जानपदांस्तथा । तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तञ्च
सुहृज्जनम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणांश्च महीपाल नानादेशसमागतान् ।
उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रो विशाम्पते ॥ १४ ॥ भवन्तः
कुरवश्चैव चिरकालं सहोषिताः । परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते
रताः ॥ १५ ॥ यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन् काल उपस्थिते । तथा
भवद्भिः कर्त्तव्यमविचार्य्य वचो मम ॥ १६ ॥ अरण्यगमने बुद्धि-
र्गान्धारीसहितस्य मे । व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य
मे ॥ १७ ॥ भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वो भूद्विचारणा । अस्माकं
भवताञ्चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ॥ १८ ॥ न च सान्येषु देशेषु

राश्रामिति मतिर्मम । श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः
॥ १९ ॥ उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः । युधिष्ठिर-
गते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ॥ २० ॥ मन्ये दुर्य्योधनैश्वर्य्या-
द्विशिष्टमिति सत्तमाः । मम चान्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः । वाष्पसन्दिग्धया वाचा रुरुदुर्भरत-
र्षभ ॥ २२ ॥ तानावब्रुवतः किञ्चित् सर्वान् शोकपरायणान् ।
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शान्तनुः पालयामास यथावद्वसुधामिमाम् ।
तथा विचित्रवीर्य्यश्च भीष्मेण परिपालितः । पालयामास वस्तात
विदितं वो न संशयः ॥ १ ॥ यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो
भवतामभूत् । स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २ ॥
मया च भवतां सम्यक् शुश्रूषा या कृतानघाः । असम्यग्वा महा-
भागास्तत् चन्तव्यमतन्द्रितः ॥ ३ ॥ यथा दुर्य्योधनेनेदं भुक्तं
राज्यमकण्टकम् । अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥४॥
तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीचिताम् । विमर्द्दः सुमहानासी-
दनयात् स्वकृतादथ ॥ ५ ॥ तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु
वै कृतम् । तद्वो हृदि न कर्त्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ६ ॥
वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः । पूर्वमाज्ञाच्च पुत्रो-
ऽयमिति कृत्वा तु जानथ ॥ ७ ॥ इयञ्च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा
तपस्विनी । गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता युष्मान् याचति वै मया ॥८॥
हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा । अनुजानीत भद्रं

वो व्रजामः शरणञ्च वः ॥ ९ ॥ अयञ्च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। सर्व्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ॥ १० ॥ न जातु विषमञ्चैव गमिष्यति कदाचन। चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः। लोकपालसमा ह्येते सर्व्वधर्मार्थदर्शिनः ॥ ११ ॥ ब्रह्मेव भगवानेष सर्व्वभूतजगत्पतिः। युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १२ ॥ अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः। एष न्यासो मया दत्तः सर्व्वेषां वो युधिष्ठिरः। भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूताः कृता मया ॥ १३ ॥ यद्यैव तैः कृतं किञ्चिद्व्यलीकं वः सुतैर्मम। यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४॥ भवद्भिर्न हि मे मन्युः कृतपूर्व्वः कथञ्चन। अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १५ ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम्। कृते याचेऽद्य वः सर्व्वान् गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १६ ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्व्वे पौरजानपदा जनाः। नोचुर्वाष्पाकुलाः किञ्चिद्वीचाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ १७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदाजनाः। वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १ ॥ तूष्णीं भूतांस्ततस्तांस्तु वाष्पकण्ठान्महीपतिः। धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥ वृद्धञ्च हतपुत्रञ्च धर्म्मपत्न्या सहानया। विलपन्तं बहुविधं कृपणञ्चैव सत्तमाः ॥ ३ ॥ पिता स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै। वनवासाय धर्म्मज्ञा धर्म्मज्ञेन नृपेण ह ॥४॥ सोऽहं पुनः पुनश्चैव शिरसावनतोऽनघाः। गान्धार्य्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत् श्रुत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते। रुरुदुः सर्व्वशो राजन् समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६ ॥ उत्तरीयैः करैश्चापि संच्छाद्य वदनानि ते। रुरुदुः शोकसन्तप्ता मुहूर्त्तं पितृमातृवत् ॥ ७ ॥ हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम्। दुःखं संधारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८ ॥ ते विनीय तमायासं धृतराष्ट्रवियोगजम्। शनैः शनैस्तदान्योऽन्यमब्रुवन् स्वमतान्युत ॥ ९ ॥ ततः सन्धाय ते सर्व्वे वाक्यानथ समासतः। एकस्मिन् ब्राह्मणे राजन्निवेश्योचुर्नराधिप ॥ १० ॥ ततः स्वाचरणो विप्रः संमतोऽर्थविशारदः। शम्बाख्यो बह्वृचो राजन् वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११ ॥ अनुमान्य महाराज तत् सदः संप्रसाद्य च। विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२ ॥ राजन् वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्व्वं समर्पितम्। वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ १३ ॥ यथा वदसि राजेन्द्र सर्व्वमेतत्तथा विभो। नात्र मिथ्या वचः किञ्चित् सुहृत् त्वं नः परस्परम् ॥ १४ ॥ न जात्वस्य च वंशस्य राज्ञां कश्चित् कदाचन। राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ॥ १५ ॥ पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः। न च दुर्य्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृपः ॥ १६ ॥ यथाब्रवीति धर्म्मात्मा मुनिः सत्यवतीसुतः। तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७ ॥ त्यक्ता वयन्तु भवता दुःखशोकपरायणाः। भविष्यामश्चिरं राजन् भवद्गुणशतैर्युताः ॥ १८ ॥ यथा शान्तनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च। भीष्मवीर्य्योपगूढ़ेन पित्रा तव च पार्थिव ॥ १९ ॥ भवद्वीक्षणाच्चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता। तथा दुर्य्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २० ॥ न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान् नृप। पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥ २१ ॥ वयमास्म यथा सम्यग् भवतो विदितं तथा। तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता ॥ २२ ॥

पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप। राजर्षीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्म्मणाम्॥ २३॥ कुरुसम्वरणादीनां भरतस्य च धीमतः। वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः॥२४॥ नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते। उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः॥ २५॥ सुसूक्ष्मञ्च व्यलीकन्ते सपुत्रस्य न विद्यते। यत्तु ज्ञातिविमर्द्देऽस्मिन्नात्थ दुर्य्योधनं प्रति॥ २६॥ भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन॥ २७॥

ब्राह्मण उवाच। न तद्दुर्य्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम्। न कर्णसौवलाभ्याञ्च कुरवो यत् क्षयं गताः॥ २८॥ दैवतत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रबाधितुम्। दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि बाधितुम्॥ २९॥ अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः। अष्टादशाहेन हताः कुरुभिर्योधपुङ्गवैः॥ ३०॥ भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना। युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह॥ ३१॥ चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा। न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलादभूत्॥ ३२॥ अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः। कर्त्तव्यं निधनं काले मर्त्तव्यं क्षत्रबन्धुना॥ ३३॥ तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः। पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा॥ ३४॥ न स राज्ञां वधे सूनुः कारणं ते महात्मनाम्। न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौवलः॥ ३५॥ यद्विशस्ताः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः। सर्वं दैवकृतं विद्धि कोऽत्र किं वक्तुमर्हति॥ ३६॥ गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः। धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम्॥ ३७॥ लभतां वीरलोकान् स ससहायो नराधिपः। द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखम्॥ ३८॥ प्राप्स्यते च भवान् पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम्। वेदधर्मांश्च कृत्स्नेन सम्यक् त्वं भव सुव्रत॥ ३९॥ दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान् प्रति नो वृथा।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ ४० ॥ अनुवत्स्यन्ति वा धीमान् समेषु विषमेषु च। प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान् शीलभूषणान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिबर्हांश्च पार्थिवः। पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा। अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ ४३ ॥ अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः। ऋजुः पश्यति मेधावी पुत्रवत् पाति नः सदा ॥ ४४ ॥ विप्रियञ्च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्म्मजस्य वै। न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः। वीर्य्यवन्तो महात्मानः पौराणाञ्च हिते रताः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती तत्र पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती। अस्मिन् जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्द्धितम्। न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥ अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः। मानवान् पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्म्मपरायणाः ॥ ४९ ॥ सराजमानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात्। कुरु कार्य्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम्। साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः। विसर्ज्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा। प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ततो विवेश भवनं गान्धार्य्या सहितो निजम्। व्युष्टायाञ्चैव शर्व्वर्य्यां यच्चकार निबोध तत् ॥ ५४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्वणि
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो रजन्यां व्युष्टायां धृतराष्ट्रोऽम्बिका-सुतः। विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १ ॥ स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम्। युधिष्ठिरं महातेजाः सर्व-बुद्धिमतां वरः ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः। गमिष्यति वनं राजन्नागतां कार्त्तिकीमिमाम् ॥ ३ ॥ स त्वां कुरु-कुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति। श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः। पुत्राणाञ्चैव सर्वेषां ये चान्ये सुहृदो हताः। यदि वाप्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ५ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधि-ष्ठिरः। हृष्टः सम्पूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ६ ॥ न तु भीमो दृढ़क्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातेजा दुर्य्योधनकृतं स्मरन्। अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फाल्गुनः ॥ ८ ॥ किरीटी किञ्चिदानम्य तमुवाच नरर्षभम्। भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९ ॥ दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्द्धदेहिकम्। भवता निर्ज्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरव ॥ १० ॥ भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि। दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ॥ ११ ॥ याचितो यः पुरा-स्माभिः पश्य कालस्य पर्य्ययम्। योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्त्ता भूत्वा नराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहतामात्यो वनं गन्तुमभीप्-सति। मा तेऽन्यत् पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ॥ १३ ॥ अयशस्यमतोऽन्यत् स्यादधर्म्मश्च महाभुज। राजानमुपशिक्षस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ। एवं ब्रुवाणं बीभत्सुं धर्म्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा। वयं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्य्यञ्च फाल्गुन ॥ १६ ॥ सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च। वाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येषाञ्चैव

सर्व्वेषां कुन्ती कस्माय दास्यति । श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात् कौरवो नृपः ॥ १८ ॥ इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा नो नन्दन्तु शत्रवः । कष्टात् कष्टतरं यान्तु सर्व्वे दुर्य्योधनादयः ॥ १९ ॥ यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांशनैः । कुतस्त्वमसि विस्मृत्य वैरं द्वादश-वार्षिकम् ॥ २० ॥ अज्ञातवासं गहनं द्रौपदीशोकवर्द्धनम् । क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनोप-सम्वीतो हृताभरणभूषणः । सार्द्धं पाञ्चालपुत्त्र्या त्वं राजान-मुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् । यत्र त्रयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ॥ २३ ॥ न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीच्यते । किन्ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत । तदेवं वादिनं राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । उवाच वचनं धीमान् जोषमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्व्वथा मानमर्हति ॥ १ ॥ न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि । असंभिन्नार्थमर्य्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः । विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदं मद्वचनात् क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् । यावदिच्छति पुत्त्राणां श्राद्धं ताव-द्दद्याम्यहम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्व्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम् । मम कोषादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्म्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।

भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षाञ्चक्रे धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः। भीमसेने न कोपं स नृपतिः कर्त्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः। दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ८ ॥ किन्तु मद्वचनाद्-ब्रूहि राजानं भरतर्षभ। यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्-गृहादिति ॥ ९ ॥ यन्मात्सर्य्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः। न तन्मनसि कर्त्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि। तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययम्। पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ १२ ॥ इद-ञ्चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप। धनानि चेति विद्धि त्वं न मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः। धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः। स च संस्तुत्य वाक्यन्ते प्रशशंस महा-द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान्। वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्म्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान् धनानि च। अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत। कृच्छ्रा-दिव महाबाहुरनुजज्ञे विनिश्वसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्म्मशीलेन राज्ञा वीभत्सुना तथा। अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितो-ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य्य इति त्वां प्राह धर्म्मराट्।

संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप । युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः । प्रसीद याचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान् वित्तं यावदिच्छति पार्थिव । त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणामौर्द्ध्वदेहिकम् । इतो रत्नानि गाश्चैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु । दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप त्वया ॥ १२ ॥ बह्वन्नरसपानाद्याः सभा विदुर कारय । गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म्म कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनञ्जयः । यदत्रानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनश्चक्रे महादाने कार्त्तिक्यां जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः । प्रीतिमानभवद्राजन् राज्ञो जिष्णोश्च कर्म्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभिरूपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् । पुत्रार्थे सुहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्बलानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्राण्यजाविकम् । सालङ्कारान् गजानश्वान् कन्याश्चैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य सर्व्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः । द्रोणं संकीर्त्त्य भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाह्लिकम् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनञ्च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक् । जय-

दृष्यपुरोगांश्च सुहृदश्चापि सर्वशः ॥ ६ ॥ स श्राद्धयज्ञो ववृते बहुशो धनदक्षिणः । अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥ अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचना-दपृच्छन्त स्म तं नृपम् ॥ ८ ॥ आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदायं दीय-तामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददुस्तदा ॥ ९ ॥ शतदेये दशशतं सहस्रे चायुतन्तथा । दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ १० ॥ एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः । तर्प-यामास विप्रांस्तान् वर्षन् शस्यमिवाम्बुदः ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तर-मेवात्र सर्ववर्णान्महामते । अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ॥ १२ ॥ सवस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गनिनदो महान् । गवाश्वमकरा-वर्त्तो नानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्यो मणिहेम-जलार्णवः । जगत् संप्लावयामास धृतराष्ट्रोडुपोद्धतः ॥ १४ ॥ एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गान्धार्य्याश्च महाराज प्रददावौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ १५ ॥ परिश्रान्तो यदासीत् स ददद्दाना-न्यनेकशः । निवर्त्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥ १६ ॥ एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहाक्रतुम् । नटनर्त्तकलास्याढ्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ १७ ॥ दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजा-म्बिकासुतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिका-सुतः । आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतक्षणः ॥ १ ॥ गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दद्यथाविधि । कार्त्तिक्यां कार-यित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कला-

जिनसंवृतः । वधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याश्चापराः कौरवराजवंश्याः ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्य्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ४ ॥
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
सम्पूज्यार्थैर्भृत्यवर्गञ्च सर्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो युधिष्ठिरः सस्वरं वाष्पकण्ठः ।
विमुच्योच्चैर्महानादं हि साधो क्व यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६ ॥
तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहुर्मुहुर्निश्वसन् भारताग्र्यः । युधि-
ष्ठिरं नैवमित्येवमुक्त्वा निगृह्याथो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ वृको-
दरः फाल्गुनश्चैव वीरो माद्रीपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः
सहितो गौतमेन धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती । राजा
गान्धार्य्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९ ॥
तथा कृष्णा द्रौपदी सात्वती च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
चित्राङ्गदा याश्च काश्चित् स्त्रियोन्याः सार्द्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता
वधूभिः ॥ १० ॥ तासां नादो रुदतीनां तदासीद्राजन् दुःखात्
कुररीणामिवोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां विशां शूद्रा-
णाञ्चैव भार्य्याः समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्य्याणे दुःखितः पौरवर्गो
गजाह्वये चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापश्यंश्चन्द्रमसं न
सूर्य्यं रामाः कदाचिदपि तास्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
कौरवेन्द्रे शोकेनार्त्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायाञ्च पार्थिव । नारीणाञ्च नराणाञ्च निःस्वनः सुमहानभूत् ॥ १ ॥ स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च । कथञ्चिन्निर्ययौ धीमान् वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ २ ॥ स वर्द्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् । विसर्ज्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ वनं गन्तुञ्च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः । सञ्जयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपं निवर्त्तयामास युयुत्सुञ्च महारथम् । धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय्य युधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्त्तितुमियेष ह ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीं वने तमनुजग्मुषीम् । अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तताम् ॥ ७ ॥ वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि । राजा यात्येष धर्म्मात्मा तापस्ये कृतनिश्चयः ॥ ८ ॥ इत्युक्ता धर्म्मराजेन वाष्पव्याकुललोचना । जगामैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९ ॥

कुन्त्युवाच । सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित् । एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वाञ्चैव सर्वदा ॥ १० ॥ कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् । अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११ ॥ आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक । यत् सूर्य्यजमपश्यन्त्याः शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ १२ ॥ एवं गते तु किं शक्यं मया कर्त्तुमरिन्दम । मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्य्यजः ॥१३॥ तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वनुत्तमम् । सदैव भ्रातृभिः सार्द्धं सूर्य्यजस्यारिमर्द्दन ॥ १४ ॥ द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्षण । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरूद्वह । समाधेयास्त्वया राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वनेऽन्वहम् । गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्म्मात्मा भ्रातृभिः सहितो

वशी। विषादमगमद्धीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥ मुहूर्त्तमिव तु ध्यात्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८ ॥ किमिदन्ते व्यवसितं नैव त्वं कर्त्तुमर्हसि। नत्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ पुरोयतान् पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने। विदुलाया वचोभिस्त्वं नास्मान् संत्यक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपालान् राज्यं प्राप्तमिदं मया। तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ २१ ॥ क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया। क्षत्रधर्म्मे स्थितिं चोक्ता तस्य च्यवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ अस्मानुत्सृज्य राज्यञ्च स्नुषा ह्येषा यशस्विनी। कथं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वद्य प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति वाष्पाकुला वाचः कुन्ती पुत्रस्य शृखती। सा जगामाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदा राज्यमिदं कुन्ती भोक्तव्यं पुत्रनिर्ज्जितम्। प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयन्ते कुतो मतिः ॥ २५ ॥ किं वयं कारिताः पूर्व्वं भवत्या पृथिवीक्षयम्। कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६ ॥ वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम्। दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्म्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि। श्रियं यौधिष्ठिरीं मातर्भुङ्क्ष्व तावद्बलार्ज्जिताम् ॥ २८ ॥ इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी। लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रूं विषसवदना तदा। वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३० ॥ सा पुत्रान् रुदतः सर्व्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती। जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१ ॥ अन्वयुः पाण्डवास्तांस्तु सभृत्यान्तःपुरस्त्रिया। ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवनगमने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव। कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः ॥ १ ॥ द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि। ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २ ॥ कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः। यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ३ ॥ यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः। मा परेषां सुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत् कृतं मया ॥ ४ ॥ कथं धर्म्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः। पुनर्वने न दुःखी स्यादिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ५ ॥ नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः। नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ६ ॥ भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः। विजयो नावसीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ७ ॥ नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्त्तिनौ। क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ८ ॥ इयञ्च बृहती श्यामा तथात्यायतलोचना। वृथा सभातले क्लिष्टा माभूदिति च तत् कृतम् ॥ ९ ॥ प्रेक्षतामेव वो भीम वेपन्तीं कदलीमिव। स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥१०॥ दुःशासनो यदा मौर्ख्याद्दासीवत् पर्यकर्षत। तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११ ॥ विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः। यदैव नाथमिच्छन्ती व्यलपत् कुररी यथा ॥ १२ ॥ केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना। यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप ॥ १३ ॥ युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम्। तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः ॥ १४ ॥ कथं न राजवंशोऽयं नश्येत् प्राप्य सुतान् मम। पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ १५ ॥ न तस्य पुत्राः पौत्रा वा कुरवस्ते च पार्थिवाः। लभन्ते सुकृताँल्लोकान् यस्माद्वंशः प्रणश्यति ॥ १६ ॥ भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्त्तुर्मे विपुलं पुरा। महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ १७ ॥ नाहमात्मफलार्थं वै वासुदे-

मचूचुदम्। विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थञ्च तत् कृतम्॥ १८॥
नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्ज्जितम्। पतिलोकानहं
पुख्यान् कामये तपसा विभो॥ १९॥ श्वश्रश्वशुरयोः कृत्वा
शुश्रूषां वनवासिनोः। तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम्
॥ २०॥ निवर्त्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह। धर्मे ते
धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च॥ २१॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राज-
सत्तम। व्रीड़िताः संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः॥ १॥ ततः
शब्दो महानेव सर्व्वेषामभवत् तदा। अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा
कुन्तीं तथा गताम्॥ २॥ प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवा-
स्तदा। अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथां तामनिवर्त्त्य वै॥ ३॥ ततो-
ऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। गान्धारीं विदुरञ्चैव
समाभाष्यावगृह्य च॥ ४॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निव-
र्त्त्यताम्। यथा युधिष्ठिरः प्राह तत् सर्व्वं सत्यमेव हि॥ ५॥
पुत्रैश्वर्य्यं महदिदमपास्य च महाफलम्। क्व नु गच्छेदनं दुर्गं
पुत्रानुत्सृज्य मूढ़वत्॥ ६॥ राज्यस्थया तपस्तप्तं दानव्रतकृतं
महत्। अनया शक्यमेवाद्य श्रूयताञ्च वचो मम॥ ७॥ गान्धारि
परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै। तस्मात्त्वमेनां धर्म्मज्ञे समनु-
ज्ञातुमर्हसि॥ ८॥ इत्युक्ता सौवलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह।
तत्सर्वं राजवचनं स्वञ्च वाक्यं विशेषवत्॥ ९॥ न च सा वन-
वासाय देवीं कृतमतिन्तदा। शक्नोत्युपावर्त्तयितुं कुन्तीं धर्म्म-
परां सतीम्॥ १०॥ तस्यास्तान्तु स्थितिं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः । निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११ ॥ उपा-
वृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्वेव वधूषु च । ययौ राजा महाप्राज्ञो धृत-
राष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखशोकपरा-
यणाः । यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३ ॥
तदाहृष्टमनानन्दं गतोत्सवमिवाभवत् । नगरं हास्तिनपुरं स-
स्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जात-
मन्यवः । कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्त्ता वत्सा इव विना गवा ॥ १५ ॥
धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम् । ततो भागीरथीतीरे
निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेद-
पारगैः । व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोवने । प्रादुष्कृताग्नि-
रभवत् स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७ ॥ स राजाग्नीन् पर्य्युपास्य
हुत्वा च विधिवत्तदा । सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत
॥ १८ ॥ विदुरः सञ्जयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः । चक्रतुः
कुरुवीरस्य गान्धार्य्याश्चाविदूरतः ॥ १९ ॥ गान्धार्य्याः सन्निकर्षे
तु निषसाद कुशे सुखम् । युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते
स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः । याज-
काश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१ ॥ प्राधीतद्विजमुख्या
सा संप्रज्वलितपावका । बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीति-
वर्द्धिनी ॥ २२ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ।
हुत्वाग्निं विधिवत् सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् । उदङ्मुखा निरी-
क्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः
प्रथमेऽहनि । शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनो-
चिते। निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः॥ १॥ तत्रैनं
पर्य्युपातिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः। क्षत्रविट्शूद्रसङ्घाश्च बहवो
भरतर्षभ॥ २॥ स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान्।
अनुजज्ञे सशिष्यान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च॥ ३॥ सायाह्ने स
महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च। चकार विधिवत् शौचं गान्धारी
च यशस्विनी॥ ४॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्व्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत।
चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः॥ ५॥ कृतशौचं ततो
वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा। गान्धारीं च तथा राजन् गङ्गातीर-
मुपानयत्॥ ६॥ राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः।
जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसङ्गरः॥ ७॥ ततो भागीरथी-
तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः। सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयते-
न्द्रियः॥ ८॥ तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः। आस-
सादाथ राजर्षिं शतयूपं मनीषिणम्॥ ९॥ स हि राजा महा-
नासीत् केकयेषु परन्तप। स पुत्रं मनुजैश्वर्य्ये निवेश्य वनमावि-
शत्॥ १०॥ तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं प्रति।
तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात् कुरूद्वहम्॥ ११॥ स दीक्षां तत्र
संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः। शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरो-
त्तदा॥ १२॥ तस्मै सर्वं विधिं राज्ञे राजाचख्यौ महामतिः।
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा॥ १३॥ एवं स तपसा
राजा धृतराष्ट्रो महामनाः। योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनु-
चरांस्तदा॥ १४॥ तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी।
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी॥ १५॥ कर्म्मणा मनसा
वाचा चक्षुषा चैव ते नृप। सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
तपः॥ १६॥ त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनी वल्कल-
संवृताङ्गः। स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार महर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः

॥ १७॥ चत्ता च धर्मार्थविदग्रबुद्धिः स सञ्जयस्तं नृपतिं सदारम्।
उपाचरद्घोरतपो जितात्मा तदा कृशो वल्कलचीरवासाः ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठो राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १ ॥ द्वैपायनः सशिष्यश्च
सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः । शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः
॥ २ ॥ तेषां कुन्ती महाराज पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ते चापि
तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्य्यया ॥ ३ ॥ तत्र धर्म्याः कथास्तात
चक्रुस्ते परमर्षयः । रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम्
॥ ४ ॥ कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः । कथामिमा-
मकथयत् सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । केकयाधिपतिः श्रीमान् राजासीदकुतो-
भयः । सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६ ॥ स्वपुत्रे
राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके । सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रवि-
वेश वनं नृपः ॥ ७ ॥ स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।
पुरन्दरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्युतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वः सुबहुशो
राजन् सम्पतता मया । महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः
॥ ९ ॥ तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः । तपोबलेनैव
नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १० ॥ तथा पृषध्रो राजासीद्राजन्
वज्रधरोपमः । स चापि तपसा यातो नाकपृष्ठमितो नृपः ॥११ ॥
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः । पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं
महतीं समवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्य्या समभवद्यस्य नर्म्मदा सरितां
वरा । सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३ ॥ शश-

लोमा स राजासीद्राजन् परमधार्म्मिकः । सम्यगस्मिन् वने तप्त्वा ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् । राजन्नवाप्य दुष्प्रापां गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वञ्चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः । गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ पाण्डुः स्मरति ते नित्यं बलहन्तुः समीपगः । त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च योच्यति ॥ १७ ॥ तव शुश्रूषया चैव गान्धार्य्याश्च यशस्विनी । भर्त्तुः सलोकतामेषा गमिष्यति वधूस्तव ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्म्मः सनातनः । वयमेतत् प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९ ॥ प्रवेच्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् । सञ्जयस्तदनुध्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा सार्द्धं पत्न्या प्रीतिमान् सम्बभूव । विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे पूजां चातुलां नारदस्य ॥ २१ ॥ ततः सर्व्वे नारदं विप्रसङ्घाः सम्पूजयामासुरतीव राजन् । राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानीम् ॥ २२ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशशंसुर्द्विजसत्तमाः । शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्द्धिता । सर्व्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २४ ॥ अस्ति काचिद्विवक्षा तु तां मे निगदतः शृणु । धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ २५ ॥ सर्व्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्षुषा । युक्तः पश्यसि विप्रर्षे गतिर्या विविधा नृणाम् ॥ २६ ॥ उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् । न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ २७ ॥ स्थानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । त्वत्तः कीदृक्कदा चेति तन्ममाख्याहि तत्त्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्व्वमनोनुगम् । व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥२९॥

नारद उवाच। यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम्।
दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ३० ॥ तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप। तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तप्यते तपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतः स्वयम्। वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ३२ ॥ ततः कुवेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः। प्रयातो धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः। कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ॥ ३३ ॥ ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः। सञ्चरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ३४ ॥ स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वमनुपृच्छसि। देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ॥ ३५ ॥ भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः। सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ ३८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवनगमने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः। बभूवुः पाण्डवा राजन् मातृशोकेन चान्विताः ॥ १ ॥ तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम्। कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २ ॥ कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने। गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३ ॥ सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखी तद्वनं महत्। किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्मृतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती।

राजश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५ ॥ विदुरः किमव-स्थस्य भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् । स च गावल्गणिर्धीमान् भर्त्तृपिण्डा-नुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारञ्च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः । तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः । शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितरं हतपुत्रं जनेश्वरम् । गान्धारीञ्च महाभागां विदुरञ्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैषां बभूव संप्रीतिस्तान् विचिन्तयतां तदा । न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च ॥ १० ॥ परं निर्व्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् । तच्च ज्ञातिबधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्द्धनि । कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥ तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि । बधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नाञ्च भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते देव्यौ तदा-स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परी-क्षितम् । धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ॥ १६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि धृतराष्ट्रवन-गमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृ-नन्दनाः । स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ ये राजकार्य्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् । ते राजकार्य्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकेन नाभ्य-नन्दन्त किञ्चन । सम्भाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित् प्रत्यकूजयन्

॥ ३ ॥ ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्य्ये सागरोपमाः। शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन्॥ ४॥ अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुनन्दनाः। कथन्नु वृद्धमिथुनं वहत्यतिकृशा पृथा॥ ५॥ कथं स च महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः। पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते॥ ६॥ सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा। पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने॥ ७॥ एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा। गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया॥ ८॥ सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत्। अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति॥ ९॥ न हि त्वां गौरवेणाहमशक्तं वक्तुमञ्जसा। गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम्॥१०॥ दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्त्तयन्तीं तपस्विनीम्। जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिच्छिताम्॥ ११॥ प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम्। कदा नु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम्॥ १२॥ अनित्याः खलु मर्त्त्यानां गतयो भरतर्षभ। कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने॥ १३॥ सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा। उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च॥ १४॥ कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा। जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप॥ १५॥ एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्म्मे ते रमतां मनः। योऽद्य त्वमस्मान् राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि॥ १६॥ अग्रपादस्थितञ्चेमं विद्धि राजन् बधूजनम्। काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्य्याः श्वशुरस्य च॥ १७॥ इत्युक्तः स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ। सेनाध्यक्षान् समानाय्य सर्वानिदमुवाच ह॥ १८॥ निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम्। द्रक्ष्यामि वनसंस्थञ्च धृतराष्ट्रं महीपतिम्॥ १९॥ स्त्र्यध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे। सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिबिकाश्च सहस्रशः॥ २०॥ शकटापणवेशाश्च कोषः शिल्पिन

एव च । निर्यान्तु कोषपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१ ॥ यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् । अनावृतः स विहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२ ॥ सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्व्वञ्चैव महानसम् । विविधं भक्ष्यभोज्यञ्च शकटै रुह्यतां मम ॥ २३ ॥ प्रयाणं घुष्यताञ्चैव श्वोभूत इति मा चिरम् । क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ २४ ॥ एवमाज्ञापयामास भ्रातृभिः सह पाण्डवः । श्वोभूते निर्ययौ राजन् सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २५ ॥ स बहिर्द्दिवसानेव जनौघं परिपालयन् । न्यवसन् नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः । अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १ ॥ योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् । क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतामिव भारत ॥ २ ॥ केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्महाजवैः । काञ्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३ ॥ गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैर्नराधिप । पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४ ॥ पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा । अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्षवः ॥ ५ ॥ स चापि राजवचनादाचार्य्यो गौतमः कृपः । सेनामादाय सेनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ ततो द्विजैः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः । संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधवन्दिभिः ॥७॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । रथानीकेन महता निर्ज्जगाम कुरूद्वहः ॥ ८ ॥ गजैश्चाचलसङ्काशैर्भीमकर्मा वृकोदरः । सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ पवना-

त्मजः ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहौ सुसंवृतौ। जग्मतुः शीघ्रगमनौ सन्नद्धकवचध्वजौ ॥ १० ॥ अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा। वशी श्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपम् ॥ ११ ॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसङ्घाः शिबिकायुताः। स्त्र्यध्यक्षगुप्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२ ॥ समृद्धरथहस्त्यश्वं वेणुवीणानुनादितम्। शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विशाम्पते। वासान् कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १४ ॥ युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः। युधिष्ठिरस्य वचनात् पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत्। क्रमेणोत्तीर्य्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ १६ ॥ स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः। शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १७ ॥ ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा। विवेश सुमहानादैरापूर्य्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य्य पदातयः। अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः। स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २ ॥ आश्रमन्ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः। पुण्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा नियतव्रताः। पाण्डवानागतान् द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत्। पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तमूचुस्ततो

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६ ॥ तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुरञ्जसा । ददृशुश्चापि दूरे तान् सर्वानथ पदातयः ॥ ७ ॥ ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः । सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥८॥ सस्वरं रुरुदे धीमान् मातुः पादावुपस्पृशन् । सा च वाष्पाकुलमुखी ददर्श दयितं सुतम् ॥ ९ ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् । गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १० ॥ अनन्तरञ्च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् । नकुलञ्च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्दम्पत्योर्हतपुत्रयोः । कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन् भुवि ॥ ११ ॥ राजा तान् स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३ ॥ ततस्ते वाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् । उपतस्थुर्महात्मानो मातरञ्च यथाविधि ॥ १४ ॥ सर्वेषान्तोयकलसान् जगृहुस्ते स्वयन्तदा । पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५ ॥ तथा नार्य्यो नृसिंहानां सोऽवरोधजनस्तदा । पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ १६ ॥ निवेदयामास तदा जनन्तं नामगोत्रतः । युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः । राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८ ॥ अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः । गान्धार्य्या सहितो धीमान् कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चाश्रममागच्छत् सिद्धचारणसेवितम् । दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ। राजा रुचिरपद्माक्षैरासाञ्चक्रे तदाश्रमे॥१॥ तापसैश्च महाभागैर्नानादिग्भ्यः समागतैः। द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पृथुवक्षसः॥२॥ तेऽब्रुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः। भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी॥३॥ तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वांस्तानभिनामतः। सञ्जयो द्रौपदीञ्चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः॥४॥

सञ्जय उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः॥५॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेमम्॥६॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपाभः। सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः॥७॥ कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ। मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले॥८॥ इयं पुनः पद्मदलायताक्षी मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती। नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः॥९॥ अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव सौमी। मध्यस्थिता सा भगिनी द्विजाग्र्याश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य॥१०॥ इयञ्च जाम्बूनदशुद्धगौरी पार्थस्य भार्य्या भुजगेन्द्रकन्या। चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पैः॥११॥ इयं स्वसा राजचमूपतेश्च प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा। पस्पर्द्ध कृष्णेन सदा नृपो यो वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽग्र्यः॥१२॥ इयञ्च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य। यवीयसो माद्रवतीसुतस्य भार्य्या मता चम्पकदामगौरी॥१३॥ इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु यैषा परासन्नमहीतले च। भार्य्या मता माद्र-

वतीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयन्तु निष्टप्त-
सुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्य्याभिमन्योर्निहतो
रणे यो द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ १५ ॥ एतास्तु सीमन्त-
शिरोरुहा याः शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः । राज्ञोऽस्य वृद्धस्य
परःशताख्याः स्नुषा नृवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एता यथा
मुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावादृजुबुद्धिसत्त्वाः । सर्वा भवद्भिः
परिपृच्छ्यतो या नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स राजा कुरुवृद्धवर्य्यः समागतस्तै-
र्नरदेवपुत्रैः । पप्रच्छ सर्वं कुशलं तदानीं गतेषु सर्व्वेष्वथ तापसेषु
॥ १८ ॥ योधेषु चाप्याश्रममण्डलन्तं मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य
पत्रम् । स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे यथार्हतस्तान् कुशला-
न्यपृच्छत् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो कच्चित्त्वं कुशली
ह्यसि । सहितो भ्रातृभिः सर्व्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च
त्वामनुजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः । सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरव-
श्चैव ते नृप ॥ २ ॥ कच्चित्तेऽपि निरातङ्का वसन्ति विषये तव ।
कच्चिद्वर्त्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥ ३ ॥ कच्चिन्न्यायया-
ननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्य्यते । अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्त्तसे चानु-
रूपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि । कच्चित्ते
परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ॥ ५ ॥ शत्रवोऽपि कुतः पौरा
भृत्या वा स्वजनोऽपि वा । कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान् पितृ-
देवताः ॥ ६ ॥ अतिथीनन्नपानेन कच्चिदर्च्चसि भारत । कच्चि-

न्नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ॥ ७ ॥ क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः। कच्चित् स्त्रीबालवृद्धन्ते न शोचन्ति न याचते ॥ ८ ॥ जामयः पूजिताः कच्चित् तव गेहे नरर्षभ। कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम्। यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं वादिनन्तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत। कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कच्चित्ते वर्द्धते राजंस्तपो दमः शमश्च ते। अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा ॥ ११ ॥ अथास्याः सफलो राजन् वनवासो भविष्यति। इयञ्च माता ज्येष्ठा मे शीतवाताध्वकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति। हतान् पुत्रान्महावीर्य्यान् क्षत्रधर्मपरायणान् ॥१३॥ नापध्यायति वा कच्चिदस्मान् पापकृतः सदा। क्व चासौ विदुरो राजन् नेमं पश्यामहे वयम्। सञ्जयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः ॥१४॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम्। कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १५ ॥ वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसन्ततः। कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन् कानने क्वचित् ॥ १६ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः। दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७ ॥ दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः। निवर्त्तमानः सहसा राजन् दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः। प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित् ॥ १९ ॥ भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः। इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २० ॥ ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः। विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतिमात्रसूचितम्। अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धि-

युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः ।
विदुरस्य श्रवे राजा तञ्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ ततः सोऽनि-
मिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
दृष्ट्या समाहितः ॥ २४ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि
चैव ह । प्राणान् प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्म्मराजस्य
तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तथैव स्तब्ध-
लोचनम् । वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् । बलवन्तं
तथात्मानं मेने बहुगुणान्तरा ॥ २७ ॥ धर्म्मराजो महातेजास्तच्च
सस्मार पाण्डवः । पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विशाम्पते
॥ २८ ॥ योगधर्म्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९ ॥
धर्म्मराजश्च तत्रैनं सञ्चिस्कारयिषुस्तदा । दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ
वागभ्यभाषत ॥ ३० ॥ भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
कलेवरमिहैवन्ते धर्म्म एष सनातनः ॥ ३१ ॥ लोकाः सन्तानिका
नाम भविष्यन्त्यस्य भारत । यतिधर्म्ममवाप्तोऽसौ नैष शोच्यः पर-
न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्म्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः । राज्ञो
वैचित्रवीर्य्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः स राजा द्युति-
मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः
॥ ३४ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्म्मजमब्रवीत् ।
आपो मूलं फलञ्चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् । यदर्थो हि नरो
राजंस्तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः ॥ ३५ ॥ इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह
धर्मात्मजो नृपम् । फलं मूलञ्च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ॥३६॥
ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः । तां रात्रिमवसन् सर्वे फल-
मूलजलाशनाः ॥ ३७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म्मणाम्। शिवानचत्रसम्पन्ना सा व्यतीताथ शर्व्वरी ॥ १ ॥ ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः। विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुपुस्तदा। उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः। तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायान्तु शर्व्वर्य्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियः। भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५ ॥ सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः। यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्श तत्र वेदीश्च सम्प्रज्वलितपावकाः। कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७ ॥ वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि। ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥ ८ ॥ मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः। अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानाञ्च कूजितैः। कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित् क्वचिदलङ्कृतम्। फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान्। कलसान् काञ्चनान् राजंस्तत्रैवोडुम्बरानपि ॥ १२ ॥ अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक् स्रुवञ्च महीपतिः। कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥ भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप। यद्यदिच्छति यावच्च यच्चान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम्। वसु विश्राण्य तत् सर्व्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५ ॥ कृताह्णिकञ्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम्। ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरञ्चाविदूरस्थां शिष्यवत् प्रणतस्थिताम्। कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसम-

न्विताम् ॥ १७ ॥ स तमभ्यर्च्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृष्यामुपविवेश ह ॥ १८ ॥ भीमसेनादयश्चैव
पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया
॥ १९ ॥ स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः । बिभ्रद्-
ब्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २० ॥ तथा तेषूपविष्टेषु
समाजग्मुर्महर्षयः । शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥
व्यासश्च भगवान् विप्रो देवर्षिगणसेवितः । वृतः शिष्यैर्महातेजा
दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २२ ॥ ततः स राजा कौरव्यः कुन्ती-
पुत्रश्च वीर्य्यवान् । भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ॥ २३ ॥
समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः । धृतराष्ट्रं महीपाल-
मास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरन्तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिन-
कुशोत्तरम् । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ॥ ते
च सर्व्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदु-
र्विपुलौजसः ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो
कच्चित्ते वर्त्तते तपः । कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप
॥ २ ॥ कच्चिद्धृदि न ते शोको राजन् पुत्रविनाशजः । कच्चिज्-
ज्ञानानि सर्व्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा
चरस्यारण्यकं विधिम् । कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभि-
भूयते ॥ ४ ॥ महाप्राज्ञा बुद्धिमती देवी धर्म्मार्थदर्शिनी । आग-
मापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ५ ॥ कच्चित् कुन्ती च

राजंस्त्वां शुश्रूषत्यनहङ्कृता। या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुश्रूषणे रता ॥ ६ ॥ कच्चिद्धर्म्मसुतो राजा महात्मा सुमहामनाः। भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७ ॥ कच्चिन्नन्दसि दृष्ट्वैतान् कच्चित्ते निर्म्मलं मनः। कच्चिच्च शुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ८ ॥ एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत। निर्वैरता महाराज सत्यमक्रोध एव च ॥ ९ ॥ कच्चित्ते न च मोहोऽस्ति वनवासेन भारत। स्ववशे वन्यमन्नं वा उपवासोऽपि वा भवेत् ॥ १० ॥ विदितश्चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः। गमनं विधिनानेन धर्म्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११ ॥ माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्म्मो विदुरतां गतः। महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च। न तथा बुद्धिसम्पन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात् सम्भृतन्तदा। माण्डव्येनर्षिणा धर्म्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ १४ ॥ नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च। वैचित्रवीर्य्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ १५ ॥ भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः। धारणान्मनसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६ ॥ सत्येन सम्वर्द्धयति यो दमेन शमेन च। अहिंसया च दानेन तप्यमानः सनातनः ॥ १७ ॥ तेन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः। धर्म्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥ यथा वह्निर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा। यथाकाशं तथाधर्म्म इह चामुत्र च स्थितः ॥ १९ ॥ सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम्। दृश्यते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः ॥ २० ॥ यो हि धर्म्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः। स एष राजन् दृश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत् स्थितः ॥ २१ ॥ प्रविष्टः सुमहात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः। दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ २२ ॥ त्वाञ्चापि श्रेयसा योक्ष्ये न चिराद्भरतर्षभ। संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तं मां

विद्धि पुत्रक॥ २३॥ न कृतं यैः पुरा कैश्चित् कर्म्म लोके महर्षिभिः। आश्चर्य्यभूतं तपसः फलं तद्दर्शयामि वः॥ २४॥ किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तमभीप्सितम्। द्रष्टुं प्रष्टुमथ श्रोतुं तत् कर्त्तास्मि तवानघ॥ २५॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥ समाप्तञ्चेदमाश्रमवासपर्व्व॥

अथ पुत्रदर्शनपर्व्व।

जनमेजय उवाच। वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ। सभार्य्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते॥ १॥ विदुरे चापि संसिद्धे धर्म्मराजं व्यपाश्रिते। वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्व्वेष्वाश्रममण्डले॥ २॥ यत्तदाश्चर्य्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह। व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे॥ ३॥ वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः। युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत् सजनस्तदा॥ ४॥ किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन् प्रभो। सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। तेऽनुज्ञातास्तदा राजन् कुरुराजेन पाण्डवाः। विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते॥ ६॥ मासमेकं विजह्रुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने। अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ॥ ७॥ तथा च तेषां सर्व्वेषां कथाभिर्नृपसन्निधौ। व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे॥ ८॥ नारदः पर्व्वतश्चैव देवलश्च महातपाः। विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत॥ ९॥ तेषामपि यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महातपाः। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः॥ १०॥ निषेदुस्ते ततः

सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् । आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिणेषु वरेषु च ॥ ११ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः । पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरूद्वह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्त्वती तथा । स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशुस्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप । ऋषीणाञ्च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः । विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १६ ॥ दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै । गान्धार्य्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा ॥ १७ ॥ कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् । यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्ततो नृप ॥ १९ ॥ संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तः कौरवनन्दन । इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसो वीर्य्यमद्य मे चिरसम्भृतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददामि ते ॥ २१ ॥ प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलम् । एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य वचनायोपचक्रमे । धन्योऽस्म्यनुगृहीतश्च सफलं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः । अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत् समेतोऽहं तपोधनाः । दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ॥ २५ ॥ विद्यते न भयञ्चापि परलोकान्ममानघाः । किन्तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः । अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ॥ २७ ॥ घातिता पृथिवी येन सहया सनरद्विपा । राजानश्च महात्मानो नाना-

जनपदेश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशङ्गताः । ये ते पितॄंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ॥ २९ ॥ परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् । का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन् मित्रार्थे ये हता मृधे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि । दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ॥ ३१ ॥ भीष्मं शान्तनवं वृद्धं द्रोणञ्च द्विजसत्तमम् । मम पुत्रेण मूढ़ेन पापेन सुहृद्द्विषा ॥ ३२ ॥ क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता । एतत् सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३३ ॥ न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधन्तस्य राजर्षेः परिदेवितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्य्या जनमेजय ॥ ३५ ॥ कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् । श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३७ ॥ षोड़शेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान् पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्वसन् ह्येष भूमिपः । न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥३९॥ लोकानन्यान् समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोबलात् । किमु लोकान्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ४० ॥ इयञ्च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञाति सुता भृशम् । शोचत्यतीव सर्वासां स्नुषाणां दयिता स्नुषा ॥ ४१ ॥ तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी । सौभद्रवधसन्तप्ता भृशं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इयञ्च भूरिश्रवसो भार्य्या परमसम्मता । भर्त्तृव्यसनशोकार्त्ता भृशं शोचति भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्वशुरो धीमान् वाह्लिकः स कुरूद्वहः । निहतः सोमदत्तश्च पिता सह महारणे ॥ ४४ ॥ श्रीम-

तोऽस्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः। पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ४५ ॥ तस्य भार्य्याशतमिदं दुःखशोकसमाहतम्। पुनः पुनर्वर्द्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च। तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ ४६ ॥ ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः। सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ ४७ ॥ तव प्रसादाद्भगवन् विशोकोऽयं महीपतिः। यथा स्याद्भविता चाहं कुन्ती चेयं वधूस्तव ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गान्धार्य्यां कुन्ती व्रतकृशानना। प्रच्छन्नजातं पुत्रन्तु सस्मारादित्यसन्निभम् ॥ ४९ ॥ तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः। अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ ५० ॥ तमुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्य्यं विवक्षितम्। तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ५१ ॥ श्वशुराय ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा। उवाच वाक्यं सव्रीड़ा विवृण्वाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कुन्त्युवाच। भगवन् श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम्। स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १ ॥ तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः। भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्य्यतोषयम् ॥ २ ॥ शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा। कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ३ ॥ सुप्रीतो वरदो मेऽभूत् कृतकृत्यो महामुनिः। अवश्यन्ते ग्रहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥ ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम्। एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मे द्विजः ॥ ५ ॥ धर्म्मस्य जननी भद्रे

भवित्री त्वं शुभानने । वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम् । न च सर्व्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७ ॥ अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती । संस्मृत्य तदृषेर्व्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ॥ ८ ॥ स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती । अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च । ततापलोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥१०॥ स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह । गम्यतामिति तञ्चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ ११ ॥ स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न मे क्षमम् । धक्ष्यामि त्वाञ्च विप्रञ्च येन दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥ तमहं रक्षती विप्रं शापादनपकारिणम् । पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १३ ॥ ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवम् ॥ १४ ॥ ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी । गूढ़ोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु । कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १६ ॥ स मया मूढ़या पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः । तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया । तं द्रष्टुमिच्छामि भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ । तञ्चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥१९॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदाम्वरः । साधु सर्व्वमिदं भाव्यमेवमेतद्यथात्थ माम् ॥ २० ॥ अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि । देवाश्चैश्वर्य्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २१ ॥ सन्ति देवनिकायाश्च सङ्कल्पाज्जनयन्ति वै । वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात् संघर्षेणेति पञ्चधा ॥ २२ ॥ मनुष्यधर्म्मे वर्त्तन्त्यास्तव मोहो न विद्यते । इति कुन्ति विजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २३ ॥

सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि। सर्वं बलवतां धर्म्मः सर्वं बलवतां स्वकम्॥ २४॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३०॥

व्यास उवाच। भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान् भ्रातॄन् सखींस्तथा। वध्वंश्च पितृभिः सार्द्धं निशि सुप्तोत्थितानिव॥ १॥ कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रञ्चापि यादवी। द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन् भ्रातॄंस्तथैव च॥ २॥ पूर्व्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम। यदास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च॥ ३॥ न ते शोच्या महात्मानः सर्व्व एव नरर्षभाः। क्षत्रधर्म्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः॥ ४॥ भवितव्यमवश्यन्तत् सुरकार्य्यमनिन्दिते। अवतेरुस्ततः सर्व्वे देवभागा महीतलम्॥ ५॥ गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः। तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च॥ ६॥ देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयोऽमलाः। तत्र ते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे॥ ७॥ गन्धर्व्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः। स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव॥ ८॥ पाण्डुं मरुद्गणाद्विद्धि विशिष्टतममच्युतः। धर्म्मस्यांशोऽभवत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः॥ ९॥ कलिं दुर्य्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा। दुःशासनादीन् विद्धि त्वं राक्षसान् शुभदर्शने॥ १०॥ मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिन्दमम्। विद्धि त्वन्तु नरमृषिमिमं पार्थं धनञ्जयम्॥ ११॥ नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजौ तथा। द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम्॥ १२॥ लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णञ्च शोभने। यः स वै पार्थ उद्भूतः संहर्षजननस्तथा॥ १३॥ यश्च पाण्डव-

दायादो हतः षड्भिर्म्महारथैः। स सोम इव सौभद्रो योगादेवाभवद्विधा ॥ १४ ॥ द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नञ्च पावकात्। अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसन्तु शिखण्डिनम् ॥ १५ ॥ द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिञ्च रुद्रजम्। भीष्मञ्च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि। ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्म्मणि शोभने ॥ १७ ॥ यच्च वै हृदि सर्व्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम्। तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ १८ ॥ सर्व्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति। तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्व्वान् ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥१९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्व्वो जनस्तदा। महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः। सहितो मुनिशार्द्दूलैर्गन्धर्व्वैश्च समागतैः ॥ २१ ॥ ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः। निवासमकरोत् सर्व्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २२ ॥ राजा च पाण्डवैः सार्द्धमिष्टे देशे सहानुगः। निवासमकरोद्धीमान् सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २३॥ जगाम तद्दहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा। निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ २४ ॥ अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः। ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म्म समाचरन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः। व्यासमभ्यगमन् सर्व्वे ये तत्रासन् समागताः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्तु धर्म्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा। शुचिरेकमनाः सार्द्ध-

ऋषिभिस्तैरुपाविशत ॥ २ ॥ गान्धार्य्या सह नार्य्यस्तु रहिताः
समुपाविशन्। पौरजानपदाश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम्। अवगाह्य जुहा-
वाथ सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च ये योधाः
कौरवाणाञ्च सर्वशः। राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः
॥ ५ ॥ ततः स तुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय। प्रादुरासी-
द्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
द्रोणपुरोगमाः। ससैन्याः सलिलात्तस्मात् समुत्तस्थु सहस्रशः ॥७॥
विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ ससैनिकौ। द्रौपदेयाश्च सौभद्रो राक्ष-
सश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्य्योधनौ चैव शकुनिश्च महारथः।
दुःशासनादयश्चैव धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ जारासन्धिर्भग-
दत्तो जलसन्धश्च वीर्य्यवान्। भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च
सानुजः ॥ १० ॥ लक्षणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः।
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ अचलो वृषक-
श्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः। वाह्लिकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च
पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्त्तिताः।
सर्वे भास्वरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३ ॥ यस्य वीरस्य यो
वेशो यो ध्वजो यच्च वाहनम्। तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नरा-
धिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः।
निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वैरुपगीयन्त
स्तूयमानाश्च वन्दिभिः। दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसाङ्गणैः
॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप। मुनिः सत्य-
वतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७ ॥ दिव्यज्ञानबलोपेता
गान्धारी च यशस्विनी। ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान् ये चान्येऽपि
रणे हताः ॥ १८॥ तदद्भुतमचिन्त्यञ्च सुमहल्लोमहर्षणम्। विस्मित
श्च जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदग्रं हृष्ट-

नारीनराकुलम्। आश्चर्य्यभूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा॥२०॥
धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा। मुमुदे भरतश्रेष्ठ
प्रसादात्तस्य वै मुनेः॥ २१॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम्। विगतक्रोधमात्सर्य्याः सर्वे विगतकल्मषाः॥ १॥ विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम्। संहृष्टमनसः सर्वे देवलोक इवामराः॥ २॥ पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्य्याश्च पतिभिः सह। भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सख्या राजन् समागताः॥३॥ पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च। संप्रहर्षात् समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः॥ ४॥ ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः। समेत्य पृथिवीपाल सौहृदे च स्थिताभवन्॥ ५॥ परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ। मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं क्षत्रिया नष्टमन्यवः॥ ६॥ असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्य्यवस्थिताः। एवं समागताः सर्वे कुरुभिर्बान्धवैः सह॥ ७॥ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः। तां रात्रिमखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः॥ ८॥ मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा। नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत्॥ ९॥ परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ। समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः॥ १०॥ मुदं परमिकां प्राप्य नार्य्यो दुःखमथात्यजन्। एकां रात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताश्च योषितः॥ ११॥ आमन्त्र्यामन्त्र्योऽन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्। ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः॥ १२॥ क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन्।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि वेश्मानि भेजिरे। देवलोकं ययुः केचित् केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥ केचिच्च वारुणं लोकं केचित् कौवेरमाप्नुवन्। ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन् नृपाः ॥ १५ ॥ राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान् कुरून्। विचित्रगतयश्चान्ये यानवाप्यामरैः सह ॥१६॥ आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः। गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ॥ १७ ॥ धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्तथा। ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिकृतांल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः। ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः। श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह। समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशाम्पते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः। प्रविश्य क्षत्रिया मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः। दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ २३ ॥ ताः शीलगुणसम्पन्ना विमानस्था गतक्लमाः। सर्वाः सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन् काले बभूव ह। तं तं विसृष्टवान् व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् श्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः। जहृषुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगता अपि ॥ २६ ॥ प्रियैः समागमन्तेषां यः सम्यक् शृणुयान्नरः। प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ २७ ॥ इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम्। यश्चैतत् श्रावयेद्विद्वान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम्। स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपोयुक्ताश्च भारत ॥ २९ ॥ साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धूत-

कल्मषाः । ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्ज्जिताः ॥ ३० ॥
आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च धृतिमन्तश्च मानवाः । श्रुत्वाश्चर्य्यमिदं पर्व्व
ह्यवाप्स्यन्ति पराङ्गतिम् ॥ ३१ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा नृपो विद्वान् हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पितामहानां सर्व्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अब्रवीच्च मुदा युक्तः
पुनरागमनं प्रति । कथन्नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् । प्रोवाच वदतां
श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रणाशः सर्व्वेषां कर्म्मणामिति
निश्चयः । कर्म्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥ महा-
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसम्वासो
न विनाशे वियुज्यताम् ॥ ५ ॥ अनायासकृतं कर्म्म सत्यश्रेष्ठः
फलागमः । आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ६ ॥
अविनाश्यस्तथा युक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः । भूतानामात्मको
भावो यथासौ न वियुज्यते ॥ ७ ॥ यावन्न क्षीयते कर्म्म तावत्तस्य
स्वरूपता । क्षीणकर्म्मा नरो लोके रूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८ ॥
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः । भवन्ति ते तथा
नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ॥ ९ ॥ अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्व-
संज्ञपनं प्रति । लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं शरीरिणाम्
॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत् प्रियञ्चेत्तव पार्थिव । देवयाना
हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ११ ॥ आहृतो यत्र यज्ञस्ते
तत्रदेवा हितास्तव । यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः

॥ १२ ॥ गतिमन्तस्य तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत। नित्येऽस्मिन् पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ॥ १३ ॥ अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः। वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १४ ॥ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विवर्जयेत्। असङ्गे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १५ ॥ परापरज्ञस्त्वपरो नाभिमानादुदीरितः। अपरज्ञः परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनश्चादर्शनं गतः। नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः। तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्नुते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्नोति शारीरञ्च शरीरवान् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलब्धवान्। ऋषेः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह ॥ १ ॥ स राजा राजधर्म्मांश्च ब्रह्मोपनिषदन्तथा। अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात्। धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासञ्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच। ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं यदि। तद्रूपवेशवयसं श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात् कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः। प्रसादादृषिमुख्यस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तवचने तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान्। प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः। श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः

॥ ७ ॥ शमीकञ्च महात्मानं पुत्रन्तं चास्य शृङ्गिणम् । अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८ ॥ ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः । पितरं स्नापयामास स्वयं सस्नौ च पार्थिवः ॥ ९ ॥ स्नात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १० ॥ आस्तीक विविधाश्चर्य्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः । यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११ ॥

आस्तीक उवाच । ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः । यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १२ ॥ श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन । सर्पाश्च भस्मसान्नीता गतश्च पदवीं पितुः ॥ १३ ॥ कथञ्चित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव । ऋषयः पूजिताः सर्व्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ॥ १४ ॥ प्राप्तः सुविपुलो धर्म्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् । विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १५ ॥ ये च पक्षधरा धर्म्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये । यान् दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्य्या नमस्क्रिया ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात् स राजा जनमेजयः । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥ पप्रच्छ तमृषिञ्चापि वैशम्पायनमच्युतम् । कथावशेषं धर्म्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि पुत्रदर्शनपर्व्वणि
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान् जनाधिपः । धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं पुत्राणां दर्शनं नृपः ।

वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २ ॥ इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः । प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः । पुनर्जग्मुर्महात्मानं सदारास्तं महीपतिम् ॥ ४ ॥ तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः । मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन । श्रुतास्ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ६ ॥ ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् । धर्म्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७ ॥ मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टे न व्यथते बुधः । श्रुतं देवरहस्यन्ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८ ॥ गतास्ते क्षत्रधर्म्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् । यथा दृष्टास्त्वया पुत्रास्तथा कामविहारिणः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान् भवन्तमनुरुध्यते । सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १० ॥ विसर्ज्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशास्तताम् । मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ॥ ११ ॥ एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप । बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरूद्वह ॥ १२ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुलतेजसा । युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अजातशत्रो भद्रन्ते शृणु मे भ्रातृभिः सह । त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान् प्रबाधते ॥ १४ ॥ रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये । नाथेनानुगतो विद्वान् प्रियेषु परिवर्त्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि । न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ १६ ॥ भवन्तञ्चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते । तपोयुक्तं शरीरञ्च त्वां दृष्ट्वा धारितं मनः ॥ १७ ॥ मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने । मम तुल्यव्रते पुत्र न चिरं वर्त्तयिष्यतः ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः । व्यासस्य तपसो वीर्य्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९ ॥ प्रयोजनन्तु निर्वृत्तं

जीवितस्य ममानघ । उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ त्वय्यद्य पिण्डः कीर्त्तिश्च कुलञ्चेदं प्रतिष्ठितम् । श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥२१॥ राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ । सन्देष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता प्रभो ॥२२॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तन्तु नृपो राजानमब्रवीत् । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु मे सर्व्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा । भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रतः ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व च । त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यतां पुत्र पर्य्याप्तमेतावत् पूजिता वयम् । राजा यदाह तत् कार्य्यं त्वया पुत्र पितुर्व्वचः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु गान्धार्य्या कुन्तीमिदमभाषत । स्नेहवाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ २७ ॥ विसर्ज्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी । भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८ ॥ न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्त्तुं ते धर्म्मचारिणि । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥२९॥ ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्व्वात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयञ्च मही कृत्स्ना न मे प्रीतिकरी शुभे । बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ॥ ३१ ॥ पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कथामात्रावशेषिताः । न तेषां कुलकर्त्तारं कञ्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्व्वे हि भस्मसान्नीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे । अवशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ३३ ॥ चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्व्वास्तथैव नः । केवलं वृष्णिचक्रञ्च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्म्मार्थं नार्थहेतुतः । शिवेन पश्य नः सर्व्वान् दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ३५ ॥ अविषह्यं च राजा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ।

एतत् श्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः॥ ३६॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं वाष्पव्याकुललोचनः। नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं भरतर्षभ॥ ३७॥ प्रतियातु भवान् क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं विभो। इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलेवरम्॥ ३८॥ पादशुश्रूषणे रक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः। तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम्॥ ३९॥ गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वोचः कुरु वचो मम। आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः॥ ४०॥ उपरोधो भवेद्देवमस्माकं तपसः कृते। त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात्॥ ४१॥ तस्मात् पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पञ्च नः प्रभो। एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः॥ ४२॥ सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः। ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुङ्गवाः। अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन्॥ ४३॥

युधिष्ठिर उवाच। राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः। अनुज्ञातास्त्वया राजन् गमिष्यामो विकल्मषाः॥ ४४॥ एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्म्मराज्ञा महात्मना। अनुजज्ञे स कौरव्यमभिनन्द्य युधिष्ठिरम्॥ ४५॥ भीमञ्च बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः। स चास्य सम्यङ्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्य्यवान्॥ ४६॥ अर्जुनञ्च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ। अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च॥ ४७॥ गान्धार्य्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः। जनन्या समुपाघ्राताः परिमुक्ताश्च ते नृपम्॥४८॥ चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे। पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणम्॥ ४९॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरवयोषितः। न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः॥ ५०॥ श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः। सन्दिष्टाश्चेति कर्त्तव्यं प्रययुर्भर्त्तृभिः सह॥ ५१॥ ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति। उष्ट्राणां क्रोशतां चापि हयानां हेषतामपि॥५२॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात् सबान्धवः ॥ ५३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६॥ समाप्तञ्चेदं पुत्रदर्शनपर्व ॥

अथ नारदागमनपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया । देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः । आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥२॥ चिरान्न नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् । कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥३॥ के देशाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्य्यं करोमि ते । तद्ब्रूहि द्विजमुख्यस्त्वं त्वं ह्यस्माकं परा गतिः ॥ ४ ॥

नारद उवाच । चिरदृष्टोऽसि मेत्येवमागतोऽहं तपोवनात् । परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः । धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः । गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च सञ्जयः ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्त्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः । श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम् । यथाश्रुतञ्च दृष्टञ्च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ९ ॥ वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १० ॥ गान्धार्य्या सहितो धीमान् वध्वा कुन्त्या समन्वितः । सञ्जयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः । वीटां मुखे समादाय वायुभक्षो-

ऽभवन्मुनिः ॥ १२ ॥ वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः।
त्वगस्थिमात्रशेषः स पण्मासानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गान्धारी तु
जलाहारी कुन्ती मासोपवासिनी। सञ्जयः षष्ठभक्तेन वर्त्तया-
मास भारत ॥ १४ ॥ अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत् प्रभो।
दृश्यतो दृश्यतश्चैव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ अनिकेतोऽथ
राजा स बभूव वनगोचरः। ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयश्च
तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च। गान्धा-
र्य्याश्च पृथा राजन् चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचि-
द्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः। गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभि-
मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान्।
ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९ ॥ दह्यत्सु मृगयूथेषु
द्विजिह्वेषु समन्ततः। वराहाणाञ्च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान्
॥ २० ॥ समाविद्धे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसन उत्तमे। निराहार-
तया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थोपसरणे सुकृशे
मातरौ च ते। ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ॥२२॥
इदमाह ततः सूतं सञ्जयं जयतां वरम्। गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न
त्वां दहति कर्हिचित् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः
परां गतिम्। तमुवाच किलोद्विग्नः सञ्जयो वदतां वरः ॥२४॥
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना। न चोपायं प्रपश्यामि
मोक्षणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदत्रानन्तरं कार्य्यं तद्भवान् वक्तु-
मर्हति। इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६ ॥ नैष
मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात् स्वयम्। जलमग्निस्तथा वायु-
रथ वापि विकर्षणम् ॥ २७ ॥ तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ सञ्जय
मा चिरम्। इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ॥ २८ ॥
प्राङ्मुखः सह गान्धार्य्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा। सञ्जयस्तं तथा
दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ २९ ॥ उवाच चैनं मेधावी युङ्क्ष्व-

स्थानमिति प्रभो। ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः
॥ ३० ॥ स निरुध्येन्द्रियग्राममासीत् काष्ठोपमस्तदा। गान्धारी
च महाभागा जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावाग्निना समायुक्तो
स च राजा पिता तव। सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत
॥ ३२ ॥ गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः। स ताना-
मन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः। प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिम-
वन्तं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महा-
मनाः। गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशाम्पते ॥ ३४ ॥
यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम्। तयोश्च देव्योरुभयो-
र्मया दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ ततस्तपोवने तस्मिन् समाजग्मु-
स्तपोधनाः। श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न त्वशोचन् गतीश्च ते ॥३६॥
तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत् पुरुषसत्तम। यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ
ते चेति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवी-
पतिः। प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् श्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महा-
त्मनाम्। निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९ ॥ अन्तः-
पुराणाञ्च तदा महानार्त्तस्वरोऽभवत्। पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा
राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४० ॥ अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृश-
दुःखितः। ऊर्द्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः। भीमसेन-
पुरोगाश्च भ्रातरः सर्व्व एव ते ॥ ४१॥ अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्
रुदितस्वनः। प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥४२॥
तञ्च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम्। अन्वशोचन्त ते सर्व्वे
गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव
भारत। निगृह्य वाष्पं धैर्य्येण धर्म्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि नारदागमनपर्व्वणि वनाग्निना
धृतराष्ट्रादिदाहे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्त्ततः। अनाथस्येव च वने तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेया गतिर्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम। यत्र वैचित्रवीर्य्योऽसौ दग्ध एवं वनाग्निना ॥ २ ॥ यस्य पुत्रशतं श्रीमद्भगवद्बाहुशालिनः। नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ॥ ३ ॥ यं पुरा पर्य्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः। तं गृध्राः पर्य्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ॥ ४ ॥ सूतमागधसङ्घैश्च शयानो यः प्रबोध्यते। धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्म्मभिः ॥ ५ ॥ न च शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम्। पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्त्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६ ॥ पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्वर्य्यमृद्धिमत्। उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७ ॥ धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक् पराक्रमम्। क्षत्रधर्म्मञ्च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ८ ॥ सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम। यत् समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९॥ युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च। अनाथवत् कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥ वृथा संतर्पितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना। उपकारमजानन् स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत् स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः। कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्म भिक्षार्थी समुपागतः। धिगग्निं धिक् च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसन्धताम् ॥१२॥ इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन् प्रतिभाति मे। वृथाग्निना समायोगो यदभूत् पृथिवीपतेः। तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ॥ १३ ॥ कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम्। तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने। तथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसन्तता। हा तात धर्म्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १५ ॥ भीम पर्य्याप्नु हि भयादिति चैवाभिवाशती। समन्ततः परिक्षिप्ता माताभूत्से दवा-

ग्निना ॥ १६ ॥ सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु । न चैनां मोचयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ तत् श्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् । पाण्डवाः पञ्च दुःखार्त्ता भूतानीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः । प्रासादाभोगसंवृद्धो अन्वरौत्सीत् सरोदसी ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि नारदागमनपर्व्वणि युधिष्ठिर-
विलापे अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया । वैचित्रवीर्य्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वनं प्रविशतानेन वायुभक्षेण धीमता । अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने । समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३ ॥ स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत् किल । तेन तद्वनमादीप्तमिति ते तापसाब्रुवन् ॥४॥ स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया । तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ५ ॥ एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ । ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥६॥ एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते । मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषया चैव जननी ते जनाधिप । प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८ ॥ कर्त्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषान्त्वमुदकक्रियाम् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरन्धरः । निर्ययौ सहसोदर्य्यैः सदारश्च नरर्षभः ॥ १० ॥ पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः । गङ्गां प्रजग्मुरभितो वस्त्रैकेन संवृताः ॥ ११ ॥ ततोऽवगाह्य सलिलं सर्व्वे ते नरपुङ्गवाः । युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने । गान्धार्य्याश्च पृथायाश्च

विधिवन्नामगोत्रतः ॥ १२ ॥ शौचं निवर्त्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः। प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञानाप्तकारिणः ॥ १३ ॥ गङ्गाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः। तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा। कर्त्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयान् महीपतिः ॥ १४ ॥ द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः। ददौ श्राद्धानि विधिवत् दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः। सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १६ ॥ गान्धार्य्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक् पृथक्। संकीर्त्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ यो यदिच्छति यावच्च तावत् स लभते नरः। शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ १८ ॥ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च समलङ्कृताः। ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ १९ ॥ ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः। प्रविवेश पुरं राजा नगरं वारणाह्वयम् ॥ २० ॥ ते चापि राजवचनात् पुरुषा ये गताभवन्। संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २१ ॥ माल्यैर्गन्धैश्च विविधैरर्च्चयित्वा यथाविधि। कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २२ ॥ समाश्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्। नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २३ ॥ एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः। वनवासे तथा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २४ ॥ हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा। ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा। धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २६ ॥ तथाश्रमवासिके तु पर्व्वस्वपि समाहितः। गन्धमाल्यादियुक्तश्च हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ २७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि नारदागमनपर्व्वणि जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तञ्चेदं आश्रमवासिकपर्व्व।

श्रीमहाभारतम्।

मौसलपर्व॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। षड्विंशे त्वथ सम्प्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः। ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः॥१॥ ववुर्वाताश्च निर्घाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः। अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे॥२॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः। उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रापतन् गगनाद्भुवि॥३॥ आदित्यो रजसा राजन् समवच्छन्नमण्डलः। विरश्मिरुदये नित्यं कबन्धैः समदृश्यत॥४॥ परिवेशाश्च दृश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूर्य्ययोः। त्रिवर्णाः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः॥५॥ एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः। दृश्यन्ते बहवो राजन् हृदयोद्वेगकारकाः॥६॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः। शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौषले कदनं कृतम्॥७॥ विमुक्तं वासुदेवञ्च श्रुत्वा रामञ्च पाण्डवः। समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन् किं करिष्याम इत्युत॥८॥ परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात् कृतान्। वृष्णीन् विनष्टांस्ते श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन्॥९॥ निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणम्। वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः॥१०॥ मौषलं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः। विषण्णा हतसङ्कल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन्॥११॥

जनमेजय उवाच। कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह। पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। षड्‌विंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान्। अन्योऽन्यं मुषलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ १३ ॥

जनमेजय उवाच। केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका गताः। भोजाश्च द्विजवर्य्य त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम्। सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् ॥ १५ ॥ ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा। अब्रुवन्नुपसंगम्य दैवदण्डनिपीड़िताः ॥ १६ ॥ इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः। ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ १७ ॥ इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः। प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तत् शृणु नराधिप ॥ १८ ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुषलं घोरमायसम्। वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ १९ ॥ येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः। उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्द्दनौ ॥ २० ॥ समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः। जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति ॥ २१ ॥ इत्यब्रुवंस्ततो राजन् प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः। मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम्। तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ २२ ॥ अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः। अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा। कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः ॥ २४ ॥ श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुषलं तदसूत वै। येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात् कृताः ॥ २५ ॥ वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत्। असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् ॥ २६ ॥ विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत्। तच्चूर्णं सागरे

चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अघोषयंश्च नगरे वचना-
दाहुकस्य ते । जनार्द्दनस्य रामस्य बभ्रोश्चैव महात्मनः ॥ २८ ॥
अद्य प्रभृति सर्व्वेषु वृष्ण्यन्धककुलेष्विह । सुरासवो न कर्त्तव्यः
सर्व्वैर्नगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यश्च नो विदितं कुर्य्यात् पेयं कश्चि-
न्नरः क्वचित् । जीवन् स शूलमारोहेत् स्वयं कृत्वा सबान्धवः
॥ ३० ॥ ततो राजभयात् सर्व्वे नियमञ्चक्रिरे नराः । नराः शासन-
माज्ञाय रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः ॥ ३१ ॥

इति मौसलपर्व्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।
कालो गृहाणि सर्व्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ १ ॥ करालो विकटो
मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत
क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥ तमघ्नन्त महेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ।
न चाशक्यत वेद्धुं स सर्व्वभूतात्ययस्तदा ॥ ३ ॥ उत्पेदिरे महा-
वाता दारुणाश्च दिने दिने । वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो लोम-
हर्षणाः ॥ ४ ॥ विवृद्धमूषिका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा । केशा
नखाश्च सुप्तानामद्यन्ते मूषिकैर्निशि ॥ ५ ॥ चीचीकुचीति वाशन्ति
सारिका वृष्णिवेश्मसु । नोपशाम्यति शब्दः स दिवारात्रमेव
हि ॥ ६ ॥ अन्वकुर्व्वन्नुलूकानां सारसा विरुतं तथा । अजाः
शिवानां विरुतमन्वकुर्व्वत भारत ॥ ७ ॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च
विहङ्गाः कालचोदिताः । वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरं-
स्तदा ॥ ८ ॥ व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्वतरीषु च । शुनी-
ष्वपि विड़ालाश्च मूषिका नकुलीषु च ॥ ९ ॥ नापत्रपन्त पापानि
कुर्व्वन्तो वृष्णयस्तदा । प्राद्विषन् ब्राह्मणांश्चापि पितॄन् देवांस्तथैव
च ॥ १० ॥ गुरूंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्द्दनौ । पत्न्यः पती-

नुचरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्त्तते। नीललोहितमञ्जिष्ठा विसृजन्नर्च्चिषः पृथक् ॥ १२ ॥ उदयास्तमने नित्यं पुर्य्यां तस्यां दिवाकरः। व्यदृश्यतासकृत् पुंभिः कवन्धैः परिवारितः॥ १३ ॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽतीव भारत। आहार्य्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः॥ १४ ॥ पुण्याहे वाच्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु। अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादृश्यत कश्चन ॥ १५ ॥ परस्परञ्च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः। ग्रहैरपश्यन् सर्व्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यञ्च वृष्ण्यन्धकनिवेशने। समन्तात् पर्य्यवाश्नन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ १७ ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्प्राप्तं कालपर्य्ययम्। त्रयो-दश्याममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १८ ॥ चतुर्द्दशी पञ्च-दशी कृतेयं राहुणा पुनः। प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ १९ ॥ विमृशन्नेव कालन्तं परिचिन्त्य जनार्द्दनः। मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ २० ॥ पुत्रशोकाभि-सन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा। यदनुव्याजहारार्त्ता तदिदं समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदञ्च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यद्युधिष्ठिरः। पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वोत्पातान् सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा वासु-देवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत्। आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रा-मरिन्दमः ॥ २३ ॥ अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात्। तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्य्येति पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥

इति मौसलपर्व्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि। स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ १ ॥ अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेश्मसु। वृष्ण्यन्धकानखादन्त

स्वप्ने गृध्रा भयानकाः ॥ २ ॥ अलङ्काराश्च छत्रञ्च ध्वजाश्च कवचानि च । ह्रियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ ३ ॥ तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम् । दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ४ ॥ युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं हया हरन् पश्यतो दारुकस्य । ते सागरस्योपरिष्टादवर्त्तयन् मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः । तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ रामजनार्द्दनाभ्याम् । उच्चैर्जह्रुरप्सरसो दिवानिशं वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्राम् ॥ ६ ॥ ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥ ७ ॥ ततो भोज्यञ्च भक्ष्यञ्च पेयं चान्धकवृष्णयः । बहु नानाविधञ्चक्रुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ८ ॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः । यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ९ ॥ ततः प्रभासे न्यवसन् यथोद्दिष्टं यथागृहम् । प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ १० ॥ निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् । जगामामन्त्र्य तद्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ ११ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः । जानन् विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ १२ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थेषु तत् सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् । तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १४ ॥ ततस्तूर्य्यशताकीर्णं नटनर्त्तकसंकुलम् । प्रावर्त्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १५ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ रामः सहितः कृतवर्म्मणा । अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ १६ ॥ ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः । अब्रवीत् कृतवर्म्माणमवहस्यावमन्य च ॥ १७ ॥ कः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्तान् हन्यान्मृतानिव । तन्न मृष्यन्ति हार्द्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः । प्रद्युम्नो

रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च॥१९॥ ततः परमसंक्रुद्धः कृतवर्मा तदाब्रवीत्। निर्दिशन्निव सावज्ञं तथा सव्येन पाणिना॥२०॥ भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया। वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः॥२१॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा। तिर्य्यक् सरोषया दृष्ट्या वीक्षाञ्चक्रे स मन्युमान्॥२२॥ मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत्। तां कथां श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम्॥२३॥ तत् श्रुत्वा केशवस्याङ्कमगमद्रुदती तदा। सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्द्दनम्॥२४॥ तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत्। पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः॥२५॥ एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे। सौप्तिके ये च निहताः सुप्ता येन दुरात्मना॥२६॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्म्मणा। समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चैव सुमध्यमे॥२७॥ इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः। अभिद्रुत्य शिरः कोपाच्चिच्छेद कृतवर्म्मणः॥२८॥ तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः। अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयितुं तदा॥२९॥ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्य्यायचोदिताः। भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्य्यवारयन्॥३०॥ तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धान् जनार्द्दनः। न चुक्रोध महातेजा जानन् कालस्य पर्य्ययम्॥३१॥ ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्म्मणा। युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा॥३२॥ हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः। तदनन्तरमागच्छन्मोचयिष्यन् शिनेः सुतम्। स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह॥३३॥ व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ। बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः॥३४॥ हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः। एरकानान्तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः॥३५॥ तदभून्मुषलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम्। जघान कृष्ण-

स्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३६ ॥ ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्योऽन्यमाक्रन्दे मुषलैः कालचोदिताः ॥ ३७ ॥ यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप । वज्रभूतेन सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ३८ ॥ तृणञ्च मुषलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्व्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३९ ॥ अविध्यान् विध्यते राजन् प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुषलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ४० ॥ अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत । मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् ॥४१॥ पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्ज्जानन् कालस्य पर्य्ययम् । मुषलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ४३ ॥ शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च माधवः । प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः ॥ ४४ ॥ गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४५ ॥ तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहताः सर्व्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४७ ॥

इति मौसलपर्व्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो ययुर्द्दारुकः केशवश्च बभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः । तथापश्यन् राममनन्तवीर्य्यं वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ १ ॥ ततः समासाद्य महानुभावं कृष्णस्तदा दारुकमन्वभाषत् । गत्वा कुरून् सर्व्वमिदं महान्तं पार्थाय शंसस्व बधं यदूनाम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु श्रुत्वा मृतान् यादवान् ब्रह्मशापात् । इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन कुरूंस्तदा दारुको

नष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्ट्वान्तिके बभ्रुमुवाच वाक्यम्। स्त्रियो भवान्रक्षितुं यातु शीघ्रं नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो मदार्त्तो ज्ञातिवधार्दितश्च। तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य दुरन्तमेकं सहसैव बभ्रुम्। ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वै कूटे युक्तं मुषलं लुब्धकस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह कृष्णोऽग्रजं भ्रातरमुग्रतेजाः। इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य जनार्द्दनः पितरं प्राह वाक्यम्। स्त्रियो भवान्रक्षतु नः समग्रा धनञ्जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मामास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये। दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां राज्ञाञ्च पूर्वं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभिर्यादवानां पुरीमिमामशक्तं द्रष्टुमद्य। तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे रामेण सार्द्धं वनमभ्युपेत्य ॥ ९ ॥ इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम। ततो महान्निनदः प्रादुरासीत् सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य ॥ १० ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्त्य शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम्। पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची स वो दुःखान्मोचयिता नराग्र्यः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श रामं वने स्थितमेकं विविक्ते। तथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य नागं मुखान्निःसरन्तं महान्तम् ॥ १२ ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो येन महानुभावः। सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा रक्ताननः स्वान्तनुं तां विमुच्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगृह्णान्नागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः। कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च पृथुश्रवा वरुणः कुञ्जरश्च ॥ १४ ॥ मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा। ह्रादः क्राथः शितिकण्ठोग्रतेजास्तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ ॥ १५ ॥ नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः स्वयं राजा

वरुणश्चापि राजन्। प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दंस्तेऽपूजयंश्चार्घ्य-
पाद्यक्रियाभिः ॥ १६ ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवो जानन् सर्वा
गतयो दिव्यदृष्टिः। वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो भूमौ चाथ सम्वि-
वेशाग्र्यतेजाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक् तदा वित्थमासीद्गान्धार्या
यद्वाक्यमुक्तः स पूर्व्वम्। दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते यच्चाप्युक्तं
तच्च सस्मार वाक्यम् ॥ १८ ॥ स चिन्तयन्नन्धकवृष्णिनाशं कुरु-
क्षयञ्चैव महानुभावः। मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
न्द्रियसन्निरोधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेय-
वाक्यप्रतिपालनाय। देवोऽपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्यातमैच्छत्
सकलार्थतत्त्ववित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिश्ये
महायोगमुपेत्य कृष्णः। जराथ तं देशमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं
मृगलिप्सुरुग्रः ॥ २१ ॥ स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगाशङ्की
लुब्धकः सायकेन। जराविध्यत् पादतले त्वरावांस्तञ्चाभितस्त-
ज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ २२ ॥ अथापश्यत् पुरुषं योगयुक्तं पीताम्बरं
लुब्धकोऽनेकबाहुम्। मत्वात्मानं त्वपराद्धं स तस्य पादौ जरा
जगृहे शङ्कितात्मा ॥ २३ ॥ आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं गच्छ-
न्नूर्द्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २४ ॥ दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ
च रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे। प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्र-
तेजा नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च। योगाचार्य्यो रोदसी व्याप्य
लक्ष्म्या स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभि-
श्चापि कृष्णः समागतश्चारणैश्चैव राजन्। गन्धर्वाग्र्यैरप्सरोभि-
र्वराभिः सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
प्रत्यनन्दन्त राजन्मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिरानर्चुरीशम्। तं गन्धर्वाश्चापि
तस्थुः स्तुवन्तः प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्व्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। दारुकोऽपि कुरून् गत्वा दृष्ट्वा पार्थान् महारथान्। आचष्ट मौषले वृष्णीनन्योऽन्येनोपसंहृतान्॥ १॥ श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् सभोजान्धककौकुरान्। पाण्डवाः शोकसन्तप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन्॥ २॥ ततोऽर्जुनस्तानामन्त्र्य केशवस्य प्रियः सखा। प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत्॥ ३॥ स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो। ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम्॥ ४॥ याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन्। तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दृष्ट्वा विचुक्रुशुः॥ ५॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः। तासामासीन्महानादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम्॥ ६॥ तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेणापिहितेक्षणः। हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत् सोऽभिवीक्षितुम्॥ ७॥ स तां वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम्। वादित्ररथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाकृताम्॥ ८॥ रत्नशैवलसङ्घातां वज्रप्राकारमालिनीम्। रथ्यास्रोतोजलावर्त्तां चत्वरस्तिमितह्रदाम्॥ ९॥ रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकां सरितं तदा। कालपाशग्रहां भीमां नदीं वैतरणीमिव॥ १०॥ ददर्श वासविर्धीमान् विहीनां वृष्णिपुङ्गवैः। गतश्रियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरे यथा॥ ११॥ तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः। सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले॥ १२॥ सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशाम्पते। अभिपत्य प्ररुरुदुः परिवार्य धनञ्जयम्॥ १३॥ ततस्तं काञ्चने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च। अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे॥ १४॥ ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः। आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात्॥ १५॥

इति मौसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम्। पुत्रशोकेन सन्तप्तं ददर्श कुरुपुङ्गवः॥ १॥ तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः। आर्त्तस्यार्त्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत॥ २॥ तस्य मूर्द्धानमाघ्रातुमियेषानकदुन्दुभिः। स्वस्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शत्रुहन्॥ ३॥ समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः। रुदन् पुत्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप सुविह्वलः। भ्रातॄन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रान् स सखीनपि॥ ४॥

वासुदेव उवाच। यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन। तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्म्मरः॥ ५॥ यौ तावर्जुनशिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ तदा। तयोरपनयात् पार्थ वृष्णयो निधनं गताः॥ ६॥ यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ। प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन् कत्थसे च यौ॥ ७॥ तौ तदा कुरुशार्दूल कृष्णस्य प्रियभाजनौ। तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनञ्जय॥ ८॥ न तु गर्हामि शैनेयं हार्द्दिक्यञ्चाहमर्जुन। अक्रूरं रौक्मिणेयं वै शापो ह्येवात्र कारणम्॥ ९॥ केशिनं यस्तु कंसञ्च विक्रम्य जगतः प्रभुः। विदेहावकरोत् पार्थ चैद्यञ्च बलगर्वितम्॥ १०॥ नैषादिमेकलव्यञ्च चक्रे कालिङ्गमागधान्। गान्धारान् काशिराजञ्च मरुभूमौ च पार्थिवान्॥११॥ प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान्। सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः॥ १२॥ त्वं हितं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम्। गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम्॥ १३॥ प्रत्यपश्यच्च स विभुर्ज्ञातिक्षयमधोक्षजः। समुपेक्षितवान्नित्यं स्वयं स मम पुत्रकः॥ १४॥ गान्धार्य्या वचनं यत्तदृषीणाञ्च परन्तप। तन्नूनमन्यथा कर्त्तुं नैच्छत् स जगतः प्रभुः॥ १५॥ प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परन्तप। अश्वत्थाम्ना हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा॥ १६॥ इमांस्तु नैच्छत् स्वान् ज्ञातीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातॄनथ सखीनयम् ॥ १७ ॥ शयाना-
न्निहतान् दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् । संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः
कुलस्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वारवतीं
पुरीम् । आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ॥ १९ ॥ स
तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगन्ता क्षिप्रमेवेह न
मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २० ॥ योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः
सोऽहमेव तु । यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्य्यमिति बुध्यस्व भारत ॥२१ ॥
स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपत्स्यति बीभत्-
सुर्भवतश्चौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ २२ ॥ इमाञ्च नगरीं सद्यः प्रतियाते
धनञ्जये । प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ २३ ॥ अहं
देशे तु कस्मिंश्चित् पुण्ये नियममास्थितः । कालं कर्त्ता सद्य एव
रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्य-
पराक्रमः । हित्वा मां बालकैः सार्द्धं दिशं कामप्यगात् प्रभुः
॥ २५ ॥ सोऽहन्तौ च महात्मानौ चिन्तयन् भ्रातरौ तव । घोरं
ज्ञातिवधञ्चैव न भुञ्जे शोककर्षितः ॥ २६ ॥ न भोक्ष्ये न च
जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्
सर्वमखिलं कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ राज्यञ्च स्त्रियो रत्नानि
चैव हि । इष्टान् प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्याम्यरिनिसूदन ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परन्तपः ।
दुर्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ १ ॥ नाहं वृष्णिप्रवीरेण
बन्धुभिश्चैव मातुल । विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्यामीह कथञ्चन
॥ २ ॥ राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः । नकुलो
याज्ञसेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ३ ॥ राज्ञः संक्रमणे चापि

कालोऽयं वर्त्तते ध्रुवम्। तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां-
वर॥ ४॥ सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च। गमिष्ये
परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिन्दम॥ ५॥ इत्युक्ता दारुकमिदं वाक्य-
माह धनञ्जयः। अमात्यान् वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि मा
चिरम्॥ ६॥ इत्येवमुक्ता वचनं सुधर्म्मां यादवीं सभाम्। प्रवि-
वेशार्ज्जुनः शूरः शोचमानो महारथान्॥ ७॥ तमासनगतं तत्र
सर्वाः प्रकृतयस्तथा। ब्राह्मणा नैगमास्तत्र परिवार्य्योपतस्थिरे
॥ ८॥ तान् दीनमनसः सर्वान् निहतान् गतचेतसः। उवाचेदं
वचः काले पार्थो दीनतरस्तथा॥ ९॥ शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्य-
न्धकजनं स्वयम्। इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति॥ १०॥
सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च। वज्रोऽयं भवतां
राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति॥ ११॥ सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल-
मुद्गते। वहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम्॥ १२॥
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पार्थेनाक्लिष्टकर्म्मणा। सज्जमाशु ततश्चक्रुः
स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः॥ १३॥ तां रात्रिमवसत् पार्थः केशवस्य
निवेशने। महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः॥ १४॥ श्वो-
भूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान्। युक्तात्मानं महातेजा
जगाम गतिमुत्तमाम्॥ १५॥ ततः शब्दो महानासीत् वसुदेव-
निवेशने। दारुणः क्रोशतीनाञ्च रुदतीनाञ्च योषिताम्॥ १६॥
प्रकीर्णमूर्द्धजाः सर्वाः विमुक्ताभरणस्रजः। उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो
व्यलपन् करुणं स्त्रियः॥ १७॥ तं देवकी च भद्रा च रोहिणी
मदिरा तथा। अन्वारोहन्त च तदा भर्त्तारं योषितांवराः॥१८॥
ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमौल्येन भारत। यानेन महता पार्थो
वहिर्निष्क्रामयत्तदा॥ १९॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमा-
हताः। द्वारकावासिनः सर्वे पौरजानपदा हिताः॥ २०॥
तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः। पुरस्तात्तस्य यानस्य

याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै
स्वलङ्कृताः। स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः ॥ २२ ॥
यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः। तत्रैनमुपसंकल्प्य
पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वरा-
ङ्गनाः। ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ २४ ॥ तं
वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः। अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धै-
रुच्चावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः।
सामगानाञ्च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततो वज्र-
प्रधानास्ते वृष्ण्यन्धककुमारकाः। सर्वे चैवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव
महात्मनः ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्म्मस्तं धर्म्मं कारयित्वा स फाल्गुनः।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा
निपतितान् कदने भृशदुःखितः। बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं
चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतश्चैव चक्रे सर्वास्तथा क्रियाः।
ये हता ब्रह्मशापेन मुषलैरेरकोद्भवैः ॥ ३० ॥ ततः शरीरे रामस्य
वासुदेवस्य चोभयोः। अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः
॥ ३१ ॥ स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्य्याणि पाण्डवः। सप्तमे
दिवसे प्रायात् रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वयुक्तै रथैश्चापि
गोखरोष्ट्रयुतैरपि। स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदन्त्यः शोक
कर्षिताः ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयः। भृत्या-
स्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ॥ ३४ ॥ वीरहीनं वृद्धबाल
पौरजानपदास्तथा। ययुस्ते परिवार्य्याथ कलत्रं पार्थशासनात्
॥ ३५ ॥ कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा। स पादरक्षै
संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे
पार्थमनुव्रताः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः
॥ ३७ ॥ दश षट् च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम्। पुरस्कृत्य
ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३८ ॥ बहूनि च सहस्राणि

प्रयुतान्यर्बुदानि च। भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथा विनिर्ययुः ॥ ३९ ॥ तत् सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रमहर्द्धिमत् उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ४० ॥ निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः। द्वारकां रत्नसम्पूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४१ ॥ यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत। तत्तत् संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ॥ ४२ ॥ तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः। तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च। निवसन्नानयामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत्। देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत् प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः। दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४६ ॥ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः। आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शिनः ॥ ४७ ॥ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी वृद्धबालं हतेश्वरम्। नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्चेमे हतौजसः ॥ ४८ ॥ ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः। अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४९ ॥ महता सिंहनादेन त्रासयन्तः पृथग्जनम्। अभिपेतुर्बधार्थं ते कालपर्य्यायचोदिताः ॥५०॥ ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः। उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ५१ ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा यदि जीवितुमिच्छथ। इदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ५२ ॥ तथोक्तास्तेन वीरेण अवधीर्य्य तद्वचः। अभिपेतुर्जनं मूढ़ा वार्य्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ ततोऽर्जुनो धनुर्द्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत्। आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथञ्चन ॥ ५४ ॥ चकार सज्यं कृच्छ्रेण सम्भ्रमे तुमुले सति। चिन्तयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैकृत्यन्तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्य्ये तथा युधि। दिव्यानां महदस्त्राणां विनाशाद्व्रीड़ितोऽभवत् ॥ ५६ ॥

वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्च रथयोधिनः। न शेकुरावर्त्तयितुं ह्रियमाणञ्च तं जनम्॥ ५७॥ कलत्रस्य बहुत्वाद्धि संपतत्सु ततस्ततः। प्रयत्नमकरोत् पार्थो जनस्य परिरक्षणे॥ ५८॥ मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः। समन्ततो व्यकृष्यन्त कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः॥ ५९॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनञ्जयः। जघान दस्यून् सोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः॥ ६०॥ क्षणेन तस्य ते राजन् क्षयं जग्मुरजिह्मगाः। अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः॥ ६१॥ स शरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमाहतः। धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत् पाकशासनिः॥६२॥ प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः। जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताज्जनमेजय॥ ६३॥ धनञ्जयस्तु दैवं तत् मनसाचिन्तयत् प्रभुः। दुःखशोकसमाविष्टो निश्वासपरमोऽभवत्॥ ६४॥ अस्त्राणाञ्च प्रणाशेन बाहुवीर्य्यस्य संक्षयात्। धनुषश्चाविधेयत्वात् शराणां संक्षयेण च॥ ६५॥ बभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन्। न्यवर्त्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत्॥ ६६॥ ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः। हतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत्॥ ६७॥ एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हृतशेषितम्। न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनञ्जयः॥ ६८॥ हार्द्दिक्यतनयं पार्थो नगरं मार्त्तिकावतम्। भोजराजकलत्रञ्च हृतशेषं नरोत्तमः॥ ६९॥ ततो बालाश्च वृद्धाश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः। वीरैर्विहीनान् सर्वांस्तान् शक्रप्रस्थे न्यवेशयत्॥ ७०॥ यौयुधानिं सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम्। न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम्॥ ७१॥ इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा। वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्य्यमानाः प्रवव्रजुः॥ ७२॥ रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैव्या हैमवतीत्यपि। देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम्॥७३॥ सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य

सम्मताः । वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये धृतनिश्चयाः ॥ ७४ ॥ फल-मूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ॥ ७५ ॥ द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमभ्ययुः । यथार्हं संविभज्यैनान् वज्रे पर्य्यददव्ययः ॥ ७६ ॥ स तत् कृत्वा प्राप्तकालं वाष्पेणापिहितोऽर्जुनः । कृष्णद्वैपायनं व्यासं ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७७ ॥

इति मौसलपर्व्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः । ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १ ॥ स तमासाद्य धर्म्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् । अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ २ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः । आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसं निश्वसन्तं पुनः पुनः । निर्व्विसमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुच्छितः । अवीरजानुगमनं ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ॥ ५ ॥ युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे । न त्वां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ । श्रोतव्यञ्चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । यः स मेघवपुः श्रीमान् बृहत्पङ्कजलोचनः । स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७ ॥ मौषले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः । बभूव वीरान्तकरः प्रभासे लोमहर्षणः ॥ ८ ॥ ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः । भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९ ॥ गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः । त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ १० ॥ हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनम् ।

निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरेतरम् ॥ ११ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि विनाशममितौजसाम्। चिन्तयानो यदूनाञ्च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ १२ ॥ शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम्। नभसः पतनञ्चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ॥ १३ ॥ अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः। न चेह स्थातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ १४ ॥ इतः कष्टतरं चान्यत् शृणु तद्वै तपोधन। मनो मे दीर्य्यते येन चिन्तयानस्य वै मुहुः ॥ १५ ॥ पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः। आभीरैरनुसृत्याजौ हृताः पञ्चजनालयैः ॥ १६ ॥ तदाहं धनुरादाय नाशकं तस्य पूरणे। यथा पुरा च मे वीर्य्यं भुजयोर्न तथाभवत् ॥ १७ ॥ अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने। शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ १८ ॥ पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः। चतुर्भुजः पीतवासाः श्यामः पद्मदलेक्षणः। तं न पश्यामि गोविन्दं किं नु जीवामि दुःखितः ॥ १९ ॥ यश्च याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युति। प्रदहन् रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम् ॥ २० ॥ येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा। शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैरहं पश्चाद्विनाशयम् ॥ २१ ॥ तमपश्यन् विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम। परिनिर्विसचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२ ॥ विना जनार्द्दनं वीर नाहं जीवितुमुत्सहे। श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्द्दिशः ॥२३॥ प्रनष्टज्ञातिवीर्य्यस्य शून्यस्य परिधावतः। उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ २४ ॥

व्यास उवाच। ब्रह्मशापविनिर्द्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः। विनष्टाः कुरुशार्दूल न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ भवितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनाम्। उपेक्षितञ्च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम्। प्रसहेदन्यथा कर्त्तुं कुतः शापं महात्मनाम् ॥ २७ ॥ रथस्य पुरतो

याति यः स चक्रगदाधरः । तव स्नेहात् पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतु-
र्भुजः ॥ २८ ॥ कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः । मोक्ष-
यित्वा तनुं प्राप्तः कृष्णः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ २९ ॥ त्वयापीह
महत् कर्म्म देवानां पुरुषर्षभ । कृतं भीमसहायेन यमाभ्याञ्च
महाभुज ॥ ३० ॥ कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान् कुरुपुङ्गव ।
गमनं प्राप्तकालञ्च इदं श्रेयस्करं विभो ॥ ३१ ॥ एवं बुद्धिश्च तेजश्च
प्रतिपत्तिश्च भारत । भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्य्यये ॥ ३२ ॥
कालमूलमिदं सर्वं जगद्वीजं धनञ्जय । काल एव समादत्ते पुन-
रेव यदृच्छया ॥ ३३ ॥ स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ३४ ॥ कृतकृत्यानि
चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् । पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो
भविष्यति ॥ ३५ ॥ कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।
एतत् श्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।
अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७ ॥ प्रविश्य च
पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् । आचष्ट तद्यथा वृत्तं वृष्ण्य-
न्धककुलं प्रति ॥ ३८ ॥

इति मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तञ्च मौसलपर्व्व ॥

श्रीमहाभारतम्।

अथ महाप्रस्थानिकपर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौषलमाहवम्। पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवङ्गते॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैवं कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत्। प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्ज्जुनमब्रवीत्॥ २॥ कालः पचति भूतानि सर्व्वाण्येव महामते। कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि॥ ३॥ इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन्। अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमतः॥ ४॥ अर्ज्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा। अन्वपद्यत तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना॥ ५॥ ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन् धर्म्मकाम्यया। राज्यं परिददौ सर्व्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः॥६॥ अभिषिच्य स्वराज्ये च राजानञ्च परिक्षितम्। दुःखार्त्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः॥ ७॥ एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति। यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह॥ ८॥ परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे च यादवः। वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्म्मे मनः कृथाः॥ ९॥ इत्युक्त्वा धर्म्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः। मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च॥१०॥ भ्रातृभिः सह धर्म्मात्मा

कृत्वोदकमतन्द्रितः। श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥११॥ द्वैपायनं नारदञ्च मार्कण्डेयं तपोधनम्। भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ॥ १२ ॥ अभोजयत् स्वादु भोज्यं कीर्त्तयित्वा च शार्ङ्गिणम्। ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान्रथांस्तथा ॥१३॥ स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतसहस्रशः। कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथ पौरपुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तम। ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय्य युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ सर्वमाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः। ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ॥ १६ ॥ भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः। नैवं कर्त्तव्यमिति ते तदोचुस्तं नराधिपम् ॥ १७ ॥ न च राजा तथाकार्षीत् कालपर्य्यायधर्म्मवित्। ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ॥ १८ ॥ गमनाय मतिञ्चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा। ततः स राजा कौरव्यो धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत। भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ २० ॥ तथैव जगृहुः सर्वे वल्कलानि नराधिप। विधिवत् कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन् प्रतस्थुर्नरपुङ्गवाः। ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्थितान् द्रौपदीषष्ठान् पुरा द्यूतजितान् यथा। हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातॄणां गमनं प्रति ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च। भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी श्वा चैव सप्तमः ॥ २४ ॥ आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात्। पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २५ ॥ न चैनमशकत् कश्चिन्निवर्त्तस्वेति भाषितुम्। न्यवर्त्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ २६ ॥ कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्य्यवारयन्। विवेश गङ्गां कौरव्य उलूपी भुजगात्मजा ॥ २७ ॥ चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति। शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः

पर्य्यवारयन् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ ॥ योगयुक्ता
महात्मानस्त्यागधर्म्ममुपेयुषः । अभिजग्मुर्बहून् देशान् सरितः
सागरांस्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
अर्ज्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतस्तु
वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ
भरतसत्तम ॥ ३२ ॥ श्वा चैवानुययावेकः प्रस्थितान् पाण्डवान्
वनम् । क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ३३ ॥
गाण्डीवन्तु धनुर्द्दिव्यं न मुमोच धनञ्जयः । रत्नलोभान्महाराज
ते चाक्षय्ये महेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैल-
मिवाग्रतः । मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साक्षात् पुरुषविग्रहम् ॥ ३५ ॥
ततो देवः स सप्तार्च्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् । भो भोः पाण्डुसुता
वीराः पावकं मां निबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो भीम-
सेन परन्तप । अर्ज्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३७ ॥
अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धञ्च खाण्डवम् । अर्ज्जुनस्य प्रभावेण
तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ अयं वः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं
परमायुधम् । परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३९ ॥
चक्ररत्नन्तु यत् कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि । गतं तच्च पुनर्हस्ते
कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ४० ॥ वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत् पार्थ-
कारणात् । गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ४१ ॥
ततस्ते भ्रातरः सर्व्वे धनञ्जयमचोदयन् । स जले प्राक्षिपच्चैतत्
तथाक्षय्ये महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।
ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूत्त-
रेणैव तीरेण लवणाम्भसः । जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिण-
पश्चिमाम् ॥ ४४ ॥ ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
ददृशुर्द्वारकाञ्चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ४५ ॥ उदीचीं पुन-

रावृत्य ययुर्भरतसत्तमाः । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योग-धर्मिणः ॥ ४६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्व्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिश-मास्थिताः । ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १ ॥ तञ्चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् । अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ २ ॥ तेषान्तु गच्छतां शीघ्रं सर्व्वेषां योग-धर्मिणाम् । याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३ ॥ तान्तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । उवाच धर्म्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४ ॥ नाधर्म्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्त्र्या पर-न्तप । कारणं किन्नु तद्ब्रूहि यत् कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनञ्जये । तस्यैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वानवेक्ष्यैणां ययौ भरतसत्तमः । समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सहदेवस्ततो विद्वान् निपपात महीतले । तञ्चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजान-मब्रवीत् ॥ ८ ॥ योऽयमस्मासु सर्व्वेषु शुश्रूषुरनहङ्कृतः । सोऽयं माद्रवतीपुत्त्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कञ्चन । तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा । भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवञ्च पाण्डवम् । आर्त्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारु-

दर्शने । पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ योऽयमच्युतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः । रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः । नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमताम्वरः ॥ १५ ॥ रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ १६ ॥ नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर । यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ॥ १७ ॥ तांस्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः । पपात शोकसन्तप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥१८॥ तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि । म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः । अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् । न च तत् कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१ ॥ अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फाल्गुनः । तथा चैतन्न तु तथा कर्त्तव्यं भूमिमिच्छता ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह । पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिभुक्तञ्च भवता प्राणेन तु विकत्थसे । अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् । श्वा येकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्त्तितो मया ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि द्रौपद्यादिपतने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सन्नादयन् शक्रो दिवं भूमिञ्च सर्वशः। रथेनोपाययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १॥ स भ्रातॄन् पतितान् दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥ भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह। न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३ ॥ सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरन्दर। सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच। भ्रातॄन् द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान्। कृष्णया सहितान् सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥५॥ निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ। अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥६॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह। स गच्छेत मया सार्द्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

शक्र उवाच। अमर्त्त्यत्वं मत्समत्वञ्च राजन् श्रियञ्च कृत्स्नां महतीञ्चैव सिद्धिम्। संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनार्य्यमार्य्येण सहस्रनेत्र शक्यं कर्त्तुं दुष्करमेतदार्य्य। मा मे श्रिया सङ्गमनं तयास्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच। स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति। ततो विचार्य्य क्रियतां धर्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। भक्तत्यागं प्राहुरनन्तपापं तुल्यं लोके ब्रह्म वध्याकृतेन। तस्मान्नाहं जातु कथञ्चनाद्य त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११ ॥ भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्त्तं प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम्। प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच । शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतञ्च । तस्मात् शुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात् प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा भ्रातॄन् दयिताञ्चापि कृष्णां प्राप्तो लोकः कर्म्मणा स्वेन वीर । श्वानञ्चैनं न त्यजसे कथन्तु त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहो मृतैर्म्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा । न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः । मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्धर्म्मराजस्य वचो निशम्य धर्म्मस्वरूपी भगवानुवाच । युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्म्म उवाच । अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया । अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥ पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः । पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १९ ॥ भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ । मात्रोः साम्यमभीप्सन् वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥ अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया । तस्मात् स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥२१॥ अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत । प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धर्म्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि । देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥ प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः । सर्वे विरजसः शुभ्राः पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मिणः ॥ २४ ॥ स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २५ ॥ ततो देवनिका-

यस्थो नारदः सर्वलोकवित्। उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः॥ २६॥ येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः। कीर्त्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति॥ २७॥ लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसम्पदा। स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात्॥ २८॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत्। देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान्॥ २९॥ शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे। तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये॥ ३०॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरन्दरः। आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्॥ ३१॥ स्थानेऽस्मिन् वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्ज्जितैः शुभैः। किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि॥ ३२॥ सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान् क्वचित्। नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन॥ ३३॥ अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप। स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान्॥ ३४॥ युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम्। पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत्॥ ३५॥ तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण। गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः॥ ३६॥ यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता। द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम॥ ३७॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

समाप्तञ्चेदं महाप्रस्थानिकपर्व॥

श्रीमहाभारतम्।

अथ स्वर्गारोहणिकपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। स्वर्गं त्रिपिष्टपं प्राप्य मम पूर्वं पिता-
महाः। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे॥ १॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्व्वविच्चासि मे मतः। महर्षिणाभ्यनुज्ञातो
व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्व्वपितामहाः।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्व्वत तत् शृणु॥ ३॥ स्वर्गं त्रिपिष्टपं प्राप्य
धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। दुर्य्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने
॥ ४॥ भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम्। देवैर्भ्राजि-
ष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्म्मभिः॥ ५॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
दुर्य्योधनममर्षितः। सहसा सन्निवृत्तोऽभूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने
॥ ६॥ ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान् वै नाहं दुर्य्योधनेन वै। सहितः कामये
लोकान् लुब्धेनादीर्घदर्श्शिना॥ ७॥ यत्कृते पृथिवी सर्व्वा सुहृदो
बान्धवास्तथा। हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्व्वं महावने॥८॥
द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्म्मचारिणी। पर्य्याकृष्टानवद्याङ्गी
पत्नी नो गुरुसन्निधौ॥ ९॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधन-
मुदीक्षितुम्। तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम॥ १०॥
नैवमित्यब्रवीत्तन्तु नारदः प्रहसन्निव। स्वर्गे निवासे राजेन्द्र

विसृजञ्चापि नश्यति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथञ्चन। दुर्य्योधनं प्रतिनृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२ ॥ एष दुर्य्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह। सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३ ॥ वीरलोकगतिं प्राप्तो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम्। यूयं सर्व्वे सुरसमाः सद्यैवानेन हिंसिताः ॥ १४ ॥ स एष क्षत्रधर्म्मेण स्थानमेतदवाप्तवान्। भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ न तन्मनसि कर्त्तव्यं पुत्र यत् द्यूतकारितम्। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १६ ॥ ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं ज्ञातिकारिताः। संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान् संस्मर्त्तु-मर्हसि ॥ १७ ॥ समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्य्योधनेन वै। स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८ ॥ नारदेनैव-मुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः। भ्रातॄन् पप्रच्छ मेधावी वाक्य-मेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ यदि दुर्य्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः। अधर्म्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृदद्रुहः ॥ २० ॥ यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सनरद्विपा। वयञ्च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१ ॥ ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः। सत्य-प्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ २२ ॥ तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम्। कर्णञ्चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्य-सङ्गरम् ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान्। ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्म्मेण पार्थिवाः ॥ २४ ॥ क्व नु ते पार्थिवा ब्रह्मन् नैतान् पश्यामि नारद। विराटद्रुपदौ चैव धृष्ट-केतुमुखांश्च तान् ॥ २५ ॥ शिखण्डिनन्तु पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः। अभिमन्युञ्च दुर्द्धर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्व्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्ये शरी-
राणि रणवह्नौ महारथाः । राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे
हता रणे ॥ २ ॥ क्व ते महारथाः सर्व्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
तैरप्ययं जितो लोकः कच्चित् पुरुषसत्तमैः ॥ ३ ॥ यदि लोका-
निमान् प्राप्तास्ते च सर्व्वे महारथाः । स्थितं वित्त हि मां देवाः
सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ कच्चिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः
शुभः । न तैरहं विना वत्स्ये भ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ॥ ५ ॥
मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्म्मणि । कर्णस्य क्रियतां
तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६ ॥ इदञ्च परितप्यामि पुनः पुन-
रहं सुराः । यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितात्मनः ॥ ७ ॥
दृष्ट्वैव तौ नानुगतः कर्णं परबलार्द्दनम् । न ह्यस्मान् कर्णसहि-
तान् जयेत् शक्रोऽपि संयुगे ॥ ८ ॥ तमहं यत्र तत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि
सूर्य्यजम् । अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९ ॥
भीमञ्च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम । अर्जुनञ्चेन्द्रसङ्काशं
यमौ चैव यमोपमौ ॥ १० ॥ द्रष्टुमिच्छामि ताञ्चाहं पाञ्चालीं
धर्म्मचारिणीम् । न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेव ब्रवीमि वः
॥ ११ ॥ किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः । यत्र ते मम
स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२ ॥

देवा ऊचुः । यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र मा चिरम् ।
प्रिये हि तव वर्त्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।
युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परन्तप ॥ १४ ॥ ततः कुन्तीसुतो
राजा देवदूतश्च जग्मतुः । सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुष-
र्षभाः ॥ १५ ॥ अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः । पन्थान-
मशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्म्मभिः ॥ १६ ॥ तमसा संवृतं घोरं

केशशैवलशाद्वलम् । युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्द्दमम् ॥१७॥
दंशोत्पातकभल्लूकमक्षिकामशकावृतम् । इतश्चेतश्च कुणपैः सम-
न्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमा-
कुलम् । ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १९ ॥ अयो-
मुखैश्च काकाद्यैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् । सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्य-
शैलोपमैर्वृतम् ॥ २० ॥ मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नबाहूरुपाणिभिः ।
निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तत् कुणप-
दुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु
विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकैः कीर्णां नदीञ्चापि सुदु-
र्गमाम् । असिपत्रवनञ्चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ २३ ॥ करम्भ-
वालुकां तप्तामायसीश्च शिलाः पृथक् । लोहकुम्भांश्च तैलस्य
क्वाथ्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकञ्चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्ण-
कण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५॥
स तं दुर्गं समालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । कियदध्वानमस्माभि-
र्गन्तव्यमिममीदृशम् ॥ २६ ॥ क्व च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातु-
मर्हसि । देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७ ॥
स सन्निववृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैन-
मेतावद्गमनं तव ॥ २८ ॥ निवर्त्तितव्यो हि मया तथास्म्युक्तो
दिवौकसैः । यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः । निवर्त्तने धृतमनाः
पर्य्यवर्त्तत भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमा-
हतः । शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ भो भो
धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ
तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ ३२ ॥ आयाति त्वयि दुर्द्धर्षे वाति पुण्यः समी-
रणः । तव गन्धानुगतस्तात येनास्मान् सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ ते
वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ । सुखमासादयिष्यामस्त्वां

दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्त्तमपि भारत । त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५ ॥ एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् । तस्मिन् देशे च शुश्राव समन्तात् वदतां नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्तु वचनं श्रुत्वा दयावान् दीनभाषिणाम् । अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥ स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः । ग्लानानां दुःखितानाञ्च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८ ॥ अबुध्यमानस्ता वाचो धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच के भवन्तो वै किमर्थं चेह तिष्ठत ॥ ३९ ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्व्वे समन्तादावभाषिरे । कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत । द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवन्ते विचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप । ततो विमम्टशे राजा किं न्विदं दैवकारितम् ॥ ४२ ॥ किन्नु तत् कलुषं कर्म्म कृतमेभिर्महात्मभिः । कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ४३ ॥ य इमे पापगन्धेऽस्मिन् देशे सन्ति सुदारुणे । नाहं जानामि सर्व्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः । तथा श्रिया युतः पापैः सह सर्व्वैः पदानुगैः ॥ ४५ ॥ महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः । कस्येदानीं विकारोऽयं य इमे नरकं गताः ॥ ४६ ॥ सर्व्वधर्म्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः । क्षत्रधर्म्मपराः सन्तो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥ किन्नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवं बहुविधं राजा विममर्ष युधिष्ठिरः । दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥४९॥ क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्म्मसुतो नृपः । देवांश्च गर्हयामास धर्म्मञ्चैव युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह । गम्यतां तत्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ५१ ॥ न ह्यहं तत्र

यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् । मत्संश्रयादिमे दूनाः सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ५३ ॥ निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् । यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्थिते मुहूर्त्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ स च विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् । तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु । समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३ ॥ नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४ ॥ लौहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः । विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः । ददर्श राजा कौरव्यस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः । ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥ मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह । साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ७ ॥ सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ८ ॥ ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः । युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव । एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ॥ १० ॥ सिद्धिः प्राप्ता महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव । न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ॥ ११ ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेव सः । पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात् स्वर्गमुपैति सः ॥ १३ ॥ भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते । तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि त्वया द्रोण उपाचीर्णः सुतं प्रति । व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥१५॥ यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा । द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १६ ॥ आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव कल्मषात् ॥ १७ ॥ स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे । सर्व्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ कर्णश्चैव महेष्वासः सर्व्वशस्त्रभृतांवरः । स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो । स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥ २० ॥ भ्रातॄंश्चान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् । स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान् व्येतु ते मनसो ज्वरः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रं पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव । विहरस्व मया सार्द्धं गतशोको निरामयः ॥ २२ ॥ कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् । दानानाञ्च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ अद्य त्वां देवगन्धर्व्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि । उपसेवन्तु कल्याणं विरजोऽम्बरभूषणाः ॥ २४ ॥ राजसूयजितान् लोकान् स्वयमेवासि ऋद्धितान् । आप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च महाफलम् ॥ २५ ॥ उपर्य्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर । हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २६ ॥ मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः । दौष्मन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी । आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ २८ ॥ अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति । गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौर-

वेन्द्र युधिष्ठिरम्। धर्मो विग्रहवान् साक्षात् उवाच सुतमात्मनः ॥ ३० ॥ भो भो राजन् महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक। मद्भक्त्या सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन् कृता मया। न शक्यसे चालयितुं स्वभावात् पार्थ-हेतुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रश्नात् द्वैतवने मया। अरणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३३ ॥ सोदर्य्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यास्तत्र भारत। श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भ्रातॄणामर्थे यत् स्थातुमिच्छसि। विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३५ ॥ न च ते भ्रातरः पार्थ नरकार्हा विशाम्पते। मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजभिः। ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्त्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ। कर्णो वा सत्यवाक् शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप ॥ ३८ ॥ न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर। एह्येहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः। जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ॥ ४० ॥ गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम्। अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ४१ ॥ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। निर्वैरो गतसन्तापो जले तस्मिन् समाप्लुतः ॥ ४२ ॥ ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः। धर्मेण सहितो धीमांस्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ४३ ॥ यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरु-
द्गणैः । स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १ ॥ ददर्श
तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्व्वेण सादृश्येनैव
सूचितम् ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् । चक्र-
प्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण
फाल्गुनेन सुवर्च्चसा । तथा स्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्
॥ ४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुदीक्ष्य युधिष्ठिरम् । यथावत्
प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं
शस्त्रभृतां वरम् । द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥
अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं विभुम् । भीमसेनमथापश्यत्तेनैव
वपुषान्वितम् ॥ ७ ॥ वायोर्मूर्त्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्त्तिसमन्वितम् ।
श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकाङ्गतम् ॥ ८ ॥ अश्विनोऽस्तु
तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा । नकुलं सहदेवञ्च ददर्श कुरु-
नन्दन ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्च्चसम् ॥ १० ॥ अथैनां सहसा
राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास
देवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थं भवतां
ह्येषा निर्म्मिता शूलपाणिना । द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोप-
जीविता ॥ १३ ॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
द्रौपद्यास्तनया राजन् युष्माकममितौजसः ॥ १४ ॥ पश्य गन्धर्व-
राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं
पूर्व्वजं पितुः ॥ १५ ॥ अयं ते पूर्व्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
सूर्य्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेयो इति विश्रुतः ॥ १६ ॥ आदित्यसहितो
याति पश्यैनं पुरुषर्षभम् । साध्यानामथ देवानां विश्वेषां मरुता-
मपि ॥ १७॥ गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान् । सात्यकि-

प्रमुखान् वीरान् भोजांश्चैव महाबलान्॥ १८॥ सोमेन सहितं पश्य सौभद्रमपराजितम्। अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम्॥ १९॥ एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्र्या च सङ्गतः। विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम्॥ २०॥ वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम्। द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय॥ २१॥ एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव। गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपुण्यजनैस्तथा॥ २२॥ गुह्यकानां गतिञ्चापि केचित् प्राप्ता नराधिप। त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मभिः॥ २३॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

जनमेजय उवाच। भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः। विराटद्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा॥ १॥ धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित्। दुर्य्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौवलः॥ २॥ कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः। घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः॥ ३॥ ये चान्ये कीर्त्तिता वीरा राजानो दीप्तमूर्त्तयः। स्वर्गे कालं कियन्तन्ते तस्थुस्तदपि शंस मे॥ ४॥ आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम। अन्ते वा कर्म्मणां कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः॥ ५॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं द्विजोत्तम। तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं त्वमनुपश्यसि॥ ६॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना। व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे॥ ७॥

वैशम्पायन उवाच। न शक्यं कर्म्मणामन्ते सर्व्वेण मनुजाधिप। प्रकृतिं किन्नु सम्यक्ते पृच्छैषा संप्रयोजिता॥ ८॥ शृणु

गुह्यमिदं राजन् देवानां भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्य-
चक्षुः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्य्यो महा-
व्रतः । अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्म्मणाम् ॥ १० ॥ वसू-
नेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः । अष्टावेव हि दृश्यन्ते
वसवो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ वृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां-
वरम् । कृतवर्म्मा तु हार्द्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणान् ॥ १२ ॥ सनत्-
कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् । धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्
प्राप दुरासदान् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यश-
स्विनी । पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ १४ ॥ विराट-
द्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः । निशठाक्रूरशाम्बाश्च भानुः
कम्पो विदूरथः ॥ १५ ॥ भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।
कंसश्चैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ॥ १६ ॥ उत्तरश्च सह भ्रात्रा
शङ्खेन नरपुङ्गवः । विश्वेषां देवतानान्ते विविशुर्नरपुङ्गवाः ॥१७॥
वर्च्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य
फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १८ ॥ स युद्धा क्षत्रधर्म्मेण यथा नान्यः
पुमान् क्वचित् । विवेश सोमं धर्म्मात्मा कर्म्मणोऽन्ते महारथः ॥१९॥
आविवेश रविं कर्णो निहतः पुरुषर्षभ । द्वापरं शकुनिः प्राप
धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना
बलोत्कटाः । ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ॥ २१ ॥
धर्म्ममेवाविशत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः । अनन्तो भगवान्
देवः प्रविवेश रसातलम् ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाद्वै यो योगा-
द्गामधारयत् । यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्म्मणोऽन्ते विवेश ह ॥ २३ ॥ षोड़शस्त्री-
सहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः । अमज्जंस्ताः सरस्वत्यां कालेन
जनमेजय ॥ २४ ॥ तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुरुहुः पुनः ।
ताश्चैवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २५ ॥ हतास्तस्मि-

महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः। घटोत्कचादयश्चैव देवान् यक्षांश्च भेजिरे ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्त्तिताः। प्राप्तास्ते क्रमशो राजन् सर्वे लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥ भवनञ्च महेन्द्रस्य कुवेरस्य च धीमतः। वरुणस्य तथा लोकान् विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते। कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २९ ॥

सौतिरुवाच। एतत् श्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः स राजा जनमेजयः। विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३० ॥ ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः। आस्तीकश्चाभवत् प्रीतः परिमोच्य भुजङ्गमान् ॥ ३१ ॥ ततो द्विजातीन् सर्वांस्तान् दक्षिणाभिरतोषयत्। पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ३२ ॥ विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजापि जनमेजयः। ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ ३३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्त्तितम्। व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसत्रे नृपस्य हि ॥ ३४ ॥ पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रञ्चेदमुत्तमम्। कृष्णेन मुनिना विप्र निर्म्मितं सत्यवादिना ॥ ३५ ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता। अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ऐश्वर्य्ये वर्त्तता चैव साङ्ख्ययोगवता तथा। नैकतन्त्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३७ ॥ कीर्त्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम्। अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ३८ ॥ यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि। धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३९ ॥ कार्ष्णं वेदमिदं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः। ब्रह्महत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ यश्चेदं श्रावयेत् श्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः। अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४१ ॥ अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा। महाभारतमाख्याय पश्चात् सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४२ ॥ यद्रात्रौ

कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः। महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरतानां महज्जन्म तस्माद्भारतमुच्यते। महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते। धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्। जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता। स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम्। तनागतश्च मोक्षस्य कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥ सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्मकाम्यया। षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ॥ ४९ ॥ त्रिंशत्शतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम्। पित्र्ये पञ्चदश ज्ञेयं यक्षलोके चतुर्दश ॥ ५० ॥ एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रभाषितम्। नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षोयक्षाञ्छुको मर्त्त्यान् वैशम्पायन एव तु। इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसम्मितम् ॥ ५२ ॥ व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः। स नरः सर्वकामांश्च कीर्त्तिं प्राप्येह शौनक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः। भारताध्ययनात् पुण्यादपि पादमधीयतः ॥ ५४ ॥ श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु। श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा। श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुकम् ॥ ५६ ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च। संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ५७ ॥ हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च। दिवसे दिवसे मूढ़माविशन्ति न पण्डितम् ॥ ५८ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति मे। धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं

त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्म्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ६० ॥ इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥६१॥ यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ६२ ॥ कार्ष्णं वेदागमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते । इमं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः । स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥६३॥ द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च । यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः । फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह ॥ १ ॥ देयं समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कीदृशश्चात्र एष्टव्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं यच्चापि भारत । श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि देवा महीपाल क्रीड़ार्थमवनिं गताः । कृत्वा कार्य्यमिदञ्चैव ततश्च पुनरागताः ॥ ४ ॥ हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समासतः । ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भवं वसुधातले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वे देवाश्च शाश्वताः । आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥ ६ ॥ गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा । सिद्धा धर्माः स्वयम्भूश्च मुनिभिः कात्यगोचरः ॥ ७ ॥ गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः । ग्रहाः सम्वत्सराश्चैव अयना ऋतवस्तथा ॥ ८ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ॥ ९ ॥ तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्म्मानुकीर्त्तनात्। कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥ १० ॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्व्वशः। संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत भारतम्। ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ ॥ १२ ॥ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च। गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥ १३ ॥ सर्व्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च। भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः। शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १५ ॥ यद्यद्गृहे वरं किञ्चिद्यदस्ति महिमद्वसु। तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सूनवः ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारगः। शक्तितः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्यार्जवरतो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः। श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः। संस्कृतः सर्व्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ १९ ॥ रूपवान् सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः। दानमानगृहीतश्च कार्य्यो भवति वाचकः ॥ २० ॥ अविलम्बमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्ज्जितम्। असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमीरितम्। वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ ईदृशाद्वाचकात् राजन् श्रुत्वा भारत भारतम्। नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वन् स फलमश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयेत्। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अप्सरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत्। प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति

समाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत् । सर्वं रत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमाल्याम्बर-धरो दिव्यगन्धविभूषितः । दिव्यगन्धधरो नित्यं देवलोके महीयते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् । वसत्यमरसङ्काशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् । उदितादित्यसङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति । वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् । कैलासशिखराकारं वैदूर्य्यमणिवेदिकम् ॥ ३२ ॥ परिक्षिप्तञ्च बहुधा मणिविद्रुमभूषितम् । विमानं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणम् ॥ ३३ ॥ सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः । अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४ ॥ चन्द्रोदयमिदं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५ ॥ सेव्यमानं वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्ततरैर्मुखैः । मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निस्वनैः ॥ ३६ ॥ अङ्के परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते । नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्व्यूहं वैदूर्य्यकृतवेदिकम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ॥ ३८ ॥ सेवितं चाप्सरःसङ्घैर्गन्धर्वैर्दिविचारिभिः । विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥३९॥ दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यचन्दनभूषितः । मोदते दैवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवन्द्य च । किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसम्बाधं वैदूर्य्यमणितोरणम् । हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ॥ ४२ ॥ गन्धर्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम् । विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥४३॥ मुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा । दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो

दिव्यमाल्यविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यै-
र्भोगैः समन्वितः । विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया वृतः ॥४५॥
अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते । अयं गन्धर्व्वसहितः सह-
स्राण्येकविंशतिम् ॥ ४६ ॥ पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ।
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणा-
कीर्णो निवसत्यमरो यथा । ततः सूर्य्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने
तथा ॥ ४८ ॥ शिवस्य भवने राजन् विष्णोर्याति सलोकताम् ।
एवमेतन्महाराज नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ४९ ॥ श्रद्दधानेन
वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम । वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदि-
च्छति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विशेषतः । कटकं
कुण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ॥ ५१ ॥ वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च
गन्धञ्चैव विशेषतः । देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्
॥ ५२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते । वाच्यमाने
तु विप्रेन्द्रे राजन् पर्व्वणि पर्व्वणि ॥ ५३ ॥ जातिं देशञ्च सत्यञ्च
माहात्म्यं भरतर्षभ । धर्म्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप
॥ ५४ ॥ स्वस्तिवाच्य द्विजानादौ ततः कार्य्यं प्रवर्त्तते । समाप्ते
पर्व्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेद्द्विजान् ॥ ५५ ॥ आदौ तु वाचकञ्चैव
वस्त्रगन्धसमन्वितम् । विधिवद्भोजयद्राजन् मधुपायसमुत्तमम् ॥५६॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा । आस्तीके भोजयेद्राजन्
दद्याच्चैव गुड़ोदनम् ॥५७॥ अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
सभापर्व्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यके
मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् । अरणीपर्व्व आसाद्य जलकुम्भं
प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानि च मुख्यानि धान्यमूलफलानि च ।
सर्व्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्व्वणि
तथा वासांसि विविधानि च । उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्व्वकामगुणा-
न्वितम् ॥ ६१ ॥ भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा यानमनुत्तमम् ॥ ६२ ॥ ततः सर्वगुणो-
पेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् । द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं पर-
मार्चितम् ॥ ६३ ॥ शय्याश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा ।
कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यः संस्कृतं
सम्यक् दद्यात् संयतमानसः । शल्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुड़ो-
दनैः ॥ ६५ ॥ अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् । गदापर्वण्यपि
तथा मुद्गमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु
द्विजोत्तमान् । घृतौदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥ ६७॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् । शान्तिपर्वण्यपि तथा
हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६८ ॥ आश्वमेधिकं समासाद्य भोजनं
सार्वकामिकम् । तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६९ ॥
मौसले सर्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् । महाप्रस्थानिके तद्वत्
सार्वकामगुणान्वितम् ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भजये-
द्द्विजान् । हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्द्विजान् ॥ ७१ ॥
गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदर्द्धेनापि दातव्या
दरिद्रेष्वपि पार्थिव ॥ ७२ ॥ सर्वपर्वसमाप्तौ तु पुस्तकं वै विच-
क्षणः । सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरि-
वंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् । पारणे पारणे राजन्
यथावद्भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-
कोविदः । शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतः ॥ ७५॥ शुक्ला-
म्बरधरः स्रग्वी शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः । अर्चयेत यथान्यायं गन्ध-
माल्यैः पृथक् पृथक् ॥ ७६ ॥ संहितापुस्तकान्राजन् प्रयतः सुस-
माहितः । भक्ष्यैर्मांसैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ॥ ७७ ॥
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् । देवताः कीर्त्तयेत् सर्वा
नरनारायणौ तथा ॥ ७८ ॥ ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य
द्विजोत्तमान् । तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ ७९ ॥

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः। प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि॥ ८०॥ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः। भविष्यं श्रावयेद्विद्वान् भारतं भरतर्षभ॥ ८१॥ भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु यथावत् संप्रदापयेत्। वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम्॥ ८२॥ वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा। ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः॥ ८३॥ ततो हि भरणं कार्य्यं द्विजानां भरतर्षभ। सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः॥ ८४॥ इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर। श्रद्दधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ ८५॥ भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम। सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता॥ ८६॥ भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत्। भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः॥ ८७॥ भारतं पावनं पुण्यं भारते विविधाः कथाः। भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम्॥ ८८॥ भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ। भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते॥ ८९॥ महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम्। ब्राह्मणान् केशवञ्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति॥९०॥ वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ। आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते॥ ९१॥ यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः। तत् श्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता॥ ९२॥ एतत् पवित्रं परममेतद्धर्म्मनिदर्शनम्। एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता॥ ९३॥ कायिकं वाचिकञ्चैव मनसा समुपार्ज्जितम्। तत् सर्वं नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा॥ ९४॥ अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत् फलं लभेत्। तत् फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः॥ ९५॥ स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः। स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः॥ ९६॥ दक्षिणा चात्र देया वै निष्कयज्ञ सुवर्णकम्। वाचकाय यथाशक्त्या यथोक्तं

फलमिच्छता ॥ ९७ ॥ स्वर्णशृङ्गीञ्च कपिलां सवत्सां वस्त्रसं-
स्कृताम् । वाचकाय च दद्याद्धि आत्मनः श्रेयमिच्छता ॥ ९८ ॥
अलङ्कारं प्रदद्याच्च पुस्तो वै भरतर्षभ । कर्णस्याभरणं दद्यात्
दानञ्चैव विशेषतः ॥ ९९ ॥ भूमिदानं समादद्यात् वाचकाय नरा-
धिप । भूमिदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ १०० ॥ शृणोति
श्रावयेद्वापि सततञ्चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पद-
माप्नुयात् ॥ १०१ ॥ पितॄनुद्धरते सर्वानेकादश समुद्भवान् । आत्मानं
ससुतञ्चैव स्त्रियञ्च भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ दशांशश्चैव होमोऽपि
कर्त्तव्योऽत्र नराधिप । इदं मया तवाग्रे च प्रोक्तं सर्वं नरर्षभ
॥ १०३ ॥ य इदं शृणुयाद्भक्त्या महाभारतमादितः । ब्रह्महा
गुरुतल्पी च सुरापस्तेयकारकः । अपि चाण्डालयोनिश्च सोऽपि
पापात् प्रमुच्यते ॥ १०४ ॥ विधूय सर्वपापानि तमांसीव दिवा-
करः । मोदते विष्णुलोके स विष्णुवन्नात्र संशयः ॥ १०५ ॥

हरिवं
इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि सर्वपर्वानुकीर्त्तने
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

समाप्तञ्चेदं अष्टादशपर्व ।

इति महाभारतमाहात्म्यं समाप्तम् ।
